

АКТУАЛЬНІ ІДЕЇ
НАУКОВОЇ
СПАДЩИНИ
МИХАЙЛА
ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

ДУ «ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАН УКРАЇНИ»

Актуальні ідеї наукової спадщини Михайла Туган-Барановського

Збірник наукових праць

Київ - 2024

**УДК 330.8:330.1]Туган-Барановський
А 43
JEL A11; B31; B41; O10**

Редакційна колегія:

д.е.н. *Небрат В.В.* (головний редактор);
д.е.н. *Філіпенко А.С.*; д.е.н. *Мокій А.І.*; к.е.н. *Боднарчук Т.Л.*; к.е.н. *Курбет О.П.*;
к.е.н. *Горін Н.О.* (відповідальний секретар)

Рецензенти:

д.е.н. *Артёмова Т.І.* (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ);
д.е.н. *Пустовойт О.В.* (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ);
д.е.н. *Кушніренко О.М.* (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ);
д.е.н. *Кіндзерський Ю.В.* (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ);
д.е.н. *Бажал Ю.М.* (Національний університет «Києво-Могилянська академія» – Київ)

*Затверджено до друку Постановою Вченої ради
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
№ 12 від 8 лютого 2024 р.*

А 43 Актуальні ідеї наукової спадщини Михайла Туган-Барановського :
збірник наукових праць / наукова редакція д.е.н. В. В. Небрат ; ДУ «Ін-т екон.
та прогноз. НАН України». – Електрон. дані. – К., 2024. – 216 с. – Режим
доступу : <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2024/03/Aktualni-idei-naukovoї-spadschynu-Mukhajla-Tuhan-Baranovskoho.pdf>
ISBN 978-617-95404-0-0 (електронне видання)

Тематичний збірник наукових праць «Актуальні ідеї наукової спадщини Михайла Туган-Барановського» представляє результати сучасних наукових досліджень новаторського доробку видатного українського вченого-економіста, будівничого української державності, співорганізатора Української академії наук М. Туган-Барановського у контексті актуальних завдань зміцнення стійкості економіки та фінансів України, підвищення ефективності державного управління, посилення соціальної та економічної безпеки.

Авторські статті репрезентують сучасне осмислення внеску М. Туган-Барановського у розвиток економічної науки; розкривають соціальний зміст кооперації та потенціал сучасних кооперативних форм господарювання для відновлення України; висвітлюють світогосподарські аспекти прогностичної теорії криз; містять аргументи щодо доцільності імплементації прогресивних наукових підходів М. Туган-Барановського до функціонування воєнної економіки та фінансів.

Для науковців, державних службовців, викладачів, аспірантів і студентів економічних спеціальностей вищих закладів освіти, фахівців у галузі державного управління та фінансів, підприємців, кооператорів та всіх зацікавлених.

ISBN 978-617-95404-0-0
(електронне видання)

УДК 330.8:330.1]Туган-Барановський
© ДУ «Інститут економіки
та прогнозування НАН України», 2024

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	8
Розділ І. АКсіОЛОГіЧНі ОСНОВИ ТА ПОТЕНціАЛ НАУКОВОї МЕТОДОЛОГії М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО	10
Варналій Захарій Етичні засади теорії М. Туган-Барановського та питання соціальної безпеки людини в умовах війни та відбудови України	10
Воробйова Людмила Космопланетарні ідеї у творчості українських вчених Михайла Туган-Барановського, Сергія Подолинського, Володимира Вернадського, Миколи Руденка.....	14
Гайдай Тетяна Творчо-критичний синтез як креативна властивість методології М. Туган-Барановського.....	17
Гордіца Кароліна Спадщина М. Туган-Барановського у формуванні інституційних основ соціально-ринкової економіки	21
Гриценко Андрій М.І. Туган-Барановський: історія економічної думки і сучасність.....	25
Дмитренко Тетяна Інноваційні підходи до розвитку теорії грошей Михайла Туган-Барановського та сучасність.....	30
Задоя Анатолій Конфліктогенез економічного циклу	33
Кудласевич Ольга Суть підприємництва і його роль в економічному розвитку: погляди М. Туган-Барановського	36
Лютак Олена Вплив напрацювань Михайла Туган-Барановського на формування української перспективи	39
Маслов Анатолій Побудова М. Туган-Барановським соціальної теорії розподілу.....	41
Небрат Вікторія Людиноцентризм економічної теорії М. Туган-Барановського	47
Новик Тетяна Новаторські ідеї М. Туган-Барановського в економічній науці в контексті її розвитку	52

Пилкін Микита Використання наукової спадщини Михайла Туган-Барановського для відбудови України	55
Піляєв Ігор Категорія цінності в політекономічному вченні М.І. Туган-Барановського: сучасний контекст	58
Скиба Марина Окремі аспекти актуалізації наукової спадщини М.І. Туган-Барановського	61
Соколовська Ірина, Нечипоренко Валентина, Позднякова Олена, Гордієнко Наталія, Сергата Наталія Роль інноваційної складової соціально-педагогічного потенціалу та науки в суспільному розвитку.....	63
Супрун Наталія «Етичний принцип» як основа методології М.І. Туган-Барановського.....	66
Ухналь Наталія, Клименко Катерина Теоретичні основи досліджень економічної безпеки крізь призму наукової спадщини М.І. Туган-Барановського.....	70
Ущатовський Юрій Антропоцентризм Михайла Туган-Барановського і сучасна економічна наука.....	73
Філіпенко Антон Логіка у працях М.І. Туган-Барановського	76
Шевчук Володимир Природничі засади розвитку ідей М. Туган-Барановського для національного і загальнолюдського відродження	80
Розділ II. ТЕОРІЯ КООПЕРАЦІЇ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО ТА СУЧАСНИЙ КООПЕРАТИВНИЙ РУХ	84
Бадєєва Людмила М. Туган-Барановський як теоретик кооперативного руху.....	84
Внукова Наталія Оцінка зацікавленості сучасниками темою кооперації в контексті спадщини М. Туган-Барановського	87
Дідківська Леся Актуальність кооперативних ідей М.І. Туган-Барановського для повоєнного відновлення України.....	91
Зарицька Наталія Післявоєнне відновлення за допомогою кооперації як основний фундамент економічного зростання України	95
Іваницька Ольга, Петрусевич Геннадій М. Туган-Барановський про інвестиційний та соціальний потенціал кооперації: ідеї для відбудови України	97

Липов Володимир	
Актуалізація теорії кооперації М. Туган-Барановського в контексті розвитку платформного кооперативізму.....	101
Лопух Ксенія	
Кооперативні ідеї М.І. Туган-Барановського на зорі української державності.....	105
Миросєді Ольга	
Кооперація як чинник повоєнної відбудови України.....	107
Молдаван Любов	
Теоретичні засади кооперації у працях М. Туган-Барановського	109
Радченко Оксана, Малік Лариса	
Фінансові аспекти післявоєнної відбудови агросектора України: роль теорії кооперації М. Туган-Барановського	113
Райнова Лариса	
Теорія сільськогосподарської кооперації: історичний контекст і сучасні тенденції розвитку.....	117
Семів Сергій	
Ідейна спадщина подвижників кооперативного руху у сучасній Європі: уроки для соціально-економічного розвитку та відбудови України.....	120
Розділ III. ПРОГНОСТИЧНІ ІДЕЇ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ МАКРОМОДЕЛІ БЕЗПЕКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	124
Баластрик Лариса	
Теорія економічних циклів М. Туган-Барановського в контексті аналізу сучасної макроекономічної ситуації в Україні	124
Боднарчук Тетяна	
Концептуалізація економічної ролі держави у поглядах М. Туган-Барановського	127
Бублик Євген	
Монетарне регулювання в умовах війни: концептуальна ідея М. Туган-Барановського на тлі сучасних підходів	129
Гасанов Сергій, Волощук Тарас	
Проблеми сучасної боргової політики в Україні у контексті загальної теорії економічних криз М. Туган-Барановського.....	133
Горін Назар	
Наукове осмислення впливу війни на розвиток промисловості у працях М.І. Туган-Барановського	137
Єфименко Тетяна, Ловінська Людмила	
Концептуальні засади застосування фінансової звітності державних підприємств у ризик-менеджменті фіскального простору.....	140
Зварич Роман, Гринчук Ігор	
Глобальні зміни інвестиційного ландшафту України.....	144

Іличок Богдан	
Стан економіки України та перспективи її реформування	147
Кічурчак Маріанна	
Наукові новаторства М. Туган-Барановського для сталого розвитку і повоєнної відбудови економіки України	151
Корват Олена	
Актуальні питання державного управління інноваційною діяльністю	154
Кудряшов Василь, Арзуманян Олександр	
Управління державними фінансами у період війни в аспекті парадигми М. Туган-Барановського	158
Кузьмінська Ольга, Олійник Максим	
Модернізація інструментарію фінансового моніторингу	162
Кулик Володимир, Шандиба Дмитро	
Актуальні питання застосування моделі «витрати-випуск» у процесах відновлення економіки України	164
Кучерява Мар'я	
Стандартизація складання звітності про сталий, резильєнтний розвиток: міжнародний досвід	168
Луцків Олена, Габрель Марта	
Інноваційний парадокс: сутність та особливості	172
Міщенко Володимир, Науменкова Світлана	
Проблеми забезпечення стабільності національної грошової одиниці в контексті кількісної теорії грошей	176
Мокій Анатолій, Кошкарів Степан, Бублей Галина	
Екзистенційні проблеми розвитку України в світлі теоретичних положень Михайла Туган-Барановського	179
Ніколенко Інесса	
Прогностичні ідеї М. Туган-Барановського у контексті сучасних трендів глобальної торгівлі	181
Носова Ольга	
Конкуренція та конкурентні переваги в роботах М. Туган-Барановського	184
Олійник Яна, Кучерявий Артем	
Інституціональне забезпечення регулювання віртуальних активів у контексті протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом	188
Олійник Даниїла, Ніжний Даниїл	
Управління цифровими активами для забезпечення повоєнного економічного відновлення	191
Савостьяненко Максим	
Залучення міжнародних фінансових ресурсів для економіки України в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення: проекти Світового банку ...	196

Сафронова Ольга

Погляди М.І. Туган-Барановського щодо промислової консолідації та сучасна конкурентно-антимонопольна реформа в Україні 200

Сливка Тетяна

Значення концепції «вільного капіталу» М.І. Туган-Барановського для економічного розвитку 203

Столяров Василь, Любіч Діана

Трансфер і комерціалізація технологій як базисні категорії економічного суверенітету 207

Циганов Сергій, Циганова Надія

Інноваційні засади розвитку України в умовах глобальних викликів 209

Шелудько Елла, Завгородня Марія

Актуальність ідей М. Туган-Барановського в контексті відродження промисловості України 213

Представлені у збірнику наукових праць доповіді відображають власну наукову позицію авторів. Редакція не завжди поділяє думку та погляди авторів. Автори доповідей несуть повну відповідальність за точність наведених фактів, цифр, цитат, економіко-статистичних даних, наукової термінології, імен власних, джерел посилання.

Відповідно до Закону України «Про авторське право і суміжні права», при використанні наукових ідей та матеріалів цього збірника посилання на авторів і видання є обов'язковим.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Михайло Іванович Туган-Барановський (1865–1919) визнаний у світі як автор новаторських теорій, що розкривають природу і перспективи ринково-конкурентних механізмів господарської взаємодії, економічних циклів і періодичних криз, паперових грошей і грошового обігу, регуляторного потенціалу державних фінансів, соціальних чинників виробництва і розподілу, господарської кооперації та національно-кооперативного руху. Започатковані ним дослідницькі напрями і прогресивні ідеї послужили теоретичним базисом для подальшого розвитку економічного прогнозування, монетарної економіки, інституціональної економічної теорії, економічної соціології. Його праці стали підґрунтям формування інтегративної методології соціоекономічних досліджень та соціетальних підходів до аналізу господарських явищ. Величезний масив фактологічних даних, опрацьованих вченим, комплексна оцінка історичних фактів, докладне вивчення наукової літератури та критичний ретроспективний аналіз розвитку економічної думки, представлені у науковому доробку М. Туган-Барановського, забезпечили зв'язок між економічною історією, політичною економією та економічною політикою, що слугує взірцем економічних досліджень в єдності світоглядно-ціннісної, теоретико-пізнавальної і науково-практичної складових.

В умовах війни та екзистенційних викликів, що постали перед українським суспільством і державою, праці М. Туган-Барановського мають стати об'єктом вивчення не лише як інтелектуальне надбання та предмет національної гордості, а й як джерело ідей та арсенал засобів для зміцнення стійкості, відновлення та успішної трансформаційної відбудови економіки. З такою думкою правління Громадської організації «Всеукраїнська асоціація економістів-міжнародників» на чолі з доктором економічних наук, професором Антоном Філіпенком ініціювало проведення академічних читань до дня народження видатного українського вченого-економіста, співзасновника Національної академії наук України, академіка М.І. Туган-Барановського та звернулося з пропозицією співорганізації до відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

Захід відбувся 18 січня 2024 року у режимі Zoom-конференції на базі ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». В академічних читаннях «Наукова спадщина Михайла Туган-Барановського для відбудови України» взяли участь науковці НАН України, НДФІ ДННУ «Академія фінансового управління», ННЦ «Інститут аграрної економіки», НДІ правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрНУ, Національного інституту стратегічних досліджень, викладачі провідних університетів та інших навчальних закладів. До розгляду актуальних питань забезпечення стійкості економіки, консолідації суспільства та розвитку кооперації долучилися представники бізнесу та громадянського суспільства. Географія учасників охоплює дослідницькі осередки та навчальні заклади Києва, Харкова, Дніпра, Запоріжжя, Сум, Житомира, Львова, Тернополя, Чернівців, Хмельницького.

В інституті захід, присвячений науковій спадщині Михайла Туган-Барановського відбувається вже вдруге. Першого разу, теж з ініціативи відділу економічної історії, у 2015 році до 150-річчя від народження був організований

круглий стіл «М. Туган-Барановський – вчений, громадянин, державотворець». Результатом звернення до праць видатного вченого-економіста стало видання монографії¹, в якій було розкрито потенціал його наукових ідей для ринкової трансформації економіки, демократичних перетворень суспільства та побудови власної держави. Адже, як відомо, Михайло Туган-Барановський був не лише вченим, основоположником теорії інвестиційно-інноваційної теорії криз, а й автором низки праць із соціальної філософії, історії економічної та суспільно-політичної думки, теорії кооперації. Крім того, він брав безпосередню участь у процесах державотворення – був Генеральним секретарем фінансів (міністром) в уряді Центральної Ради (серпень – листопад 1917 р.), а також одним із ініціаторів створення Української Академії Наук (УАН) та організатором її Соціально-економічного відділу. Саме М. Туган-Барановського було обрано першим українським академіком за спеціальністю «теоретична економія».

Сучасне звернення до спадщини Михайла Туган-Барановського має особливі причини. Адже розквіт його творчих сил і вершина наукової діяльності припали на роки революцій та війни. Економічні та соціальні проблеми, які постали в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст., слугували для вченого імпульсом до їх наукового розроблення та, зрештою, як наслідок, – започаткування нових напрямів у розвитку економічної науки, зокрема: теорії криз та економічного прогнозування, теорії державних фінансів та монетарної політики, соціальної теорії розподілу та господарської кооперації. Окреме місце в його науковій спадщині займають питання війни, воєнної економіки та фінансів, їх повоєнного устрою, перспектив господарського розвитку країн та міжнародних економічних відносин, що потребує сучасного прочитання та оцінки з позицій економічного аналізу історичного досвіду. Праці М. Туган-Барановського були перекладені й неодноразово видавалися німецькою, французькою, англійською та ін. іноземними мовами, що засвідчує світовий рівень наукових здобутків вченого та міжнародну зацікавленість ними. Це незаперечний приклад впливу української економічної думки на світову економічну науку.

Звертаючись сьогодні до постаті та ідей Михайла Туган-Барановського, ми маємо перед собою приклад наполегливої і новаторської наукової діяльності, попри важкі умови часу суспільних потрясінь і випробувань. Актуальним завданням, яке стоїть перед науковою спільнотою, є не лише опрацювання та освоєння національної скарбниці економічної думки, а й теоретичне осягнення сучасних реалій, написання новітньої економічної історії та розроблення сучасної економічної теорії. Пропонований збірник наукових праць представляє результати досліджень та аргументацію наукових положень, які спрямовані на реалізацію цієї амбітної мети.

НЕБРАТ Вікторія,

д.е.н., зав. відділу економічної історії

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

---

¹ М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (До 150-річчя від дня народження) / за ред. В.В. Небрат; НАН України; ДУ «Ін-т. екон. та прогнозув. НАН України». Київ: Наукова думка, 2015. 362 с. URL : http://editor.inhost.com.ua/storage/100_rokiv_nanu/Viddilennya%20ekonomiky/Dpovnennya%20Tugan-Baranosvki/Tugan-Baranov_monogr.pdf

Розділ I. АКСІОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА ПОТЕНЦІАЛ НАУКОВОЇ МЕТОДОЛОГІЇ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

ВАРНАЛІЙ Захарій,
д.е.н., проф., професор кафедри фінансів,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТЕОРІЇ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО ТА ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ¹

Михайло Іванович Туган-Барановський є вченим-економістом світового рівня. Його концептуальні засади використані Дж.М. Кейнсом при розробленні теоретичних підходів щодо прогнозування ринкової кон'юнктури та проведенні ефективної (дієвої) економічної політики [5]. Високу оцінку М. Туган-Барановському дав всесвітньовідомий економіст Й.А. Шумпетер, назвавши його «найкращим слов'янським економістом».

М. Туган-Барановський був яскравим представником ліберального руху в Україні, міністром (генеральним секретарем) фінансів Центральної Ради (у 1917–1918 рр.); одним із засновників Української академії наук (нині Національна академія наук України), професором Українського державного університету, автором першого підручника (популярного курсу) з політичної економії [9]. Наукова спадщина М. Туган-Барановського становить понад 140 наукових праць, що репрезентують майже всі галузі економічної науки. Найвагоміше значення має теорія Туган-Барановського щодо періодичних криз, розкриттю причин яких він присвятив низку наукових праць [4].

Важливе місце у творчій спадщині М. Туган-Барановського займають етичні засади його теорії, які полягають у такому:

по-перше, М. Туган-Барановський вважав, що в політичній економії найважливішою є етична основа господарювання. Навіть його варіант концепції соціалізму називається «етичний соціалізм», а ключовим поняттям соціально-філософських поглядів вченого і, зокрема, бачення майбутнього, є «етичний ідеал»;

по-друге, соціальним чинникам економічного життя він надавав ключового значення (в теорії криз розглядав наслідки для народного життя, в теорії розподілу – консолідованість і силу соціальних груп тощо);

---

¹ Тези підготовлено в межах виконання проекту НФД України «Нові геостратегічні загрози соціальній безпеці людини в умовах гібридної війни та шляхи їх запобігання», реєстраційний номер 2021.01/0239 та № державної реєстрації 0123U102713.

по-третє, найвищою цінністю і мірою суспільного розвитку він вважав людину – задоволення її потреб, розвиток її потенціалу, її добробут і відповідно – безпеку;

по-четверте, його економічна теорія є основою концепції людиноцентризму, що визнає людину метою і мірою суспільного прогресу [8].

Тому не випадково в Конституції України в ст. 3 задекларовано, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [6].

Етичні засади теорії М. Туган-Барановського мають важливе значення для зміцнення соціальної безпеки людини, особливо в період війни та післявоєнної відбудови економіки. Війна, насамперед повномасштабна, є структурним шоком для економічної безпеки України. Зокрема, прямі збитки (без урахування втрат економічного зростання) для інфраструктури України, за попередньою оцінкою, сягають щонайменше 800 млрд дол. США. За даними Міністерства економіки України майже 50% бізнесів було закрито; у період воєнного стану економіка України втрачає значну частину «невиробленого» ВВП»; понад 150 тисяч об'єктів зруйновано або пошкоджено унаслідок бойових дій, не враховуючи окупованих і щойно звільнених територій; понад 25 тис. км доріг публічного призначення зруйновано; державний бюджет недораховується значної частини традиційних надходжень у вигляді податків, акцизів та митних платежів; зазнає значних матеріальних збитків тощо. Все це значною мірою посилює роль і значення економічної безпеки України.

Війна – це також масштабний шок для соціальної безпеки країни, адже йдеться про суттєві втрати людського ресурсу (втрати серед військових та цивільного населення); обстріли цивільного населення, житлових кварталів, руйнування будинків, дитячих садків, шкіл, коледжів, університетів; зокрема, пошкоджено понад 600 навчальних закладів, а повністю знищено 80 закладів. Особливою загрозою є масові міграційні процеси, з «перспективою» не стовідсоткового повернення. Так, з України виїхали понад 8 млн біженців. А близько 8 млн тимчасово внутрішньо переміщених осіб – це гуманітарна катастрофа. В сукупності все це посилює для України роль і значення соціальної безпеки [7].

Соціальна безпека держави, на нашу думку, це відповідний рівень захисту національних інтересів у соціальній сфері від внутрішніх та зовнішніх загроз [1]. Соціальна безпека держави – в широкому розумінні слова – це рівень розвитку держави, за якого вона здатна захистити населення від реальних та потенційних, ендегенних та екзогенних загроз, забезпечити його якісний та гідний соціальний рівень життя, сприяти подальшому всебічному розвитку та реалізації людського потенціалу, задоволенню реальних соціальних потреб [2].

Соціальна безпека людини (нанорівень) – це ступінь захисту її життєво важливих соціально-економічних інтересів, свобод, прав, гідності та цінностей від внутрішніх та зовнішніх, реальних та потенційних загроз [3].

Головними чинниками, що посилюють актуальність проблеми соціальної безпеки в Україні на сучасному етапі є: повномасштабні воєнні дії РФ проти України; глобалізаційні виклики та загрози, у тому числі пандемії. На жаль, в Україні система захисту соціальних інтересів людини формувалася не системно і не комплексно, без дотримання базових принципів країн ЄС та інших соціально-

економічно розвинених держав. Як наслідок, у соціальній сфері нагромаджувалися і продовжують наростати негативні тенденції, що проявляються у критичних інституціональних деформаціях. Також недостатньо здійснювалися системні наукові дослідження питання забезпечення (гарантування) соціальної безпеки України. З огляду на зазначене виокремлено такі основні загрози, що свідчать про критичний стан соціальної безпеки України:

по-перше, це значна втрата людського потенціалу внаслідок війни, зовнішня загальна та трудова міграція, що призводять до проблем недостатності трудових ресурсів на ринку праці та зниження рівня народжуваності;

по-друге, значне послаблення інтелектуально-кадрового потенціалу, який є головним ресурсом конкурентоспроможності національної економіки України;

по-третє, критичне зниження рівня якості життя населення, його соціальної захищеності, що призводить до спаду інвестиційної та загальної привабливості території держави для проживання населення.

У воєнний період соціальній безпеці України загрожують: неможливість гарантувати фізичну безпеку людини; руйнування інфраструктури та підприємств, які можуть призвести до масового безробіття та зниження доходів населення, що в свою чергу погіршує життєвий рівень та посилює соціальну напруженість; втрата соціальних послуг або припинення чи зниження якості їх надання, що може негативно позначитися на добробуті та соціальній захищеності населення тощо.

Основними цілями та завданнями соціальної безпеки України в умовах війни є: матеріальна соціальна допомога населенню; гуманітарна допомога окупованим територіям; безоплатна медична допомога; матеріальна допомога тимчасово внутрішньо переміщеним особам; розв'язання першочергових соціальних проблем на звільнених територіях; сприятливий психологічний клімат та психологічна допомога; сприяння відтворенню вітчизняного ринку праці, внутрішньої релокації бізнесу та підприємницької діяльності; соціальна дієва допомога біженцям та переселенцям, які виїхали з України; повернення депортованих людей, які виїхали примусово, особливо дітей; цілеспрямована політика підтримування зв'язків з мігрантами, зокрема, проведення онлайн-уроків для дітей-біженців, організація різноманітних заходів, щоб біженці знали, що про них не забули та їхнього повернення чекають тощо.

Пріоритетними цілями та завданнями соціальної безпеки України в повоєнну пору мають стати: подолання високого рівня бідності; модернізація трудових відносин; реформування пенсійного забезпечення; забезпечення повного переліку безоплатних медичних послуг; підтримка становлення духовно та фізично здорової сім'ї; створення умов для подолання демографічної кризи; попередження та упередження трудової міграції; недопущення безпритульності дітей та бездомності громадян; розвиток смарт-сіті; вирішення невідкладних соціальних проблем села; забезпечення гендерної рівності тощо.

З метою зміцнення соціальної безпеки людини в Україні необхідно здійснювати відповідну інституціоналізацію, що сприятиме: формуванню єдиних та прозорих, визнаних усіма суб'єктами нормативно-правових, а також статусних (формальних і неформальних) правил та умови поведінки;

забезпеченню якісної реалізації запланованих змін та їх незворотності; збалансуванню поступу елементів державної, публічної та приватної інфраструктури в соціальній сфері; посиленню дію не лише законодавчих, а й інших інститутів; формуванню системи з елементів інституціоналізації, більш стійкої до впливу ендогенних та екзогенних загроз, яка характеризується високим рівнем резистентності до загальної економічної та політико-соціальної ситуації в Україні, дії нових викликів та загроз глобалізації. А головне – переходу на мирні рейки життя, що є вирішальним чинником зміцнення соціальної безпеки людини.

1. Варналій З.С. Соціальна безпека людини як об'єкт дослідження економічної безпекології. *Економічний вісник університету*: зб. наук. праць учених та аспірантів. 2022. Вип. 52. С. 90–97. <https://doi.org/10.31470/2306-546X-2022-52-90-97>
2. Варналій З.С. Багаторівнева система соціальної безпеки. *Економіка і регіон*. 2022. № 1 (84). С. 68–74. [https://doi.org/10.26906/EiR.2022.1\(84\).2547](https://doi.org/10.26906/EiR.2022.1(84).2547)
3. Варналій З.С., Білик Р.Р., Хмелевський М.О. Соціальна безпека України: сутність, проблеми та шляхи забезпечення. *Економічний вісник університету*: зб. наук. праць учених та аспірантів. 2020. Вип. 45. С. 105–114. <https://doi.org/10.31470/2306-546X-2020-45-105-114>
4. Горкіна Л.П. На перехресті парадигм: М.І. Туган-Барановський в історії економічної думки / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2021. 574 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/336.pdf>
5. Єфименко Т.І., Леоненко П.М. Методологічний фундамент економічних поглядів М.І. Туган-Барановського (до 150-річчя від дня народження). *Фінанси України*. 2015. № 4. С. 7–33.
6. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/_96-%D0%B2%D1%80#Текст
7. Соціальна безпека людини в умовах війни: монографія / за ред. З. С. Варналія. Київ: Знання України, 2023. 270 с.
8. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / за ред. С. М. Злупка; ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 2003. 627 с.
9. Туган-Барановський М.І. Політична економія. Курс популярний. Київ: Наукова думка, 1994. 264 с.

ВОРОБІЙОВА Людмила,

к.е.н., доц., завідувачка сектору
відділу соціокультурних комунікацій
Наукової бібліотеки імені М.В. Довнар-Запольського,
КНЕУ імені Вадима Гетьмана

**КОСМОПЛАНЕТАРНІ ІДЕЇ У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ
МИХАЙЛА ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО, СЕРГІЯ ПОДОЛИНСЬКОГО,
ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО, МИКОЛИ РУДЕНКА**

Наприкінці ХІХ століття видатний український вчений Михайло Туган-Барановський першим на той час розробив вчення про закономірність циклічності економічної динаміки на основі аналізу різноманітних показників, що характеризують динаміку господарства найрозвиненішої у ХІХ ст. країни – Великої Британії. Свої міркування він виклав у книзі «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та вплив на народне життя» (1894), а також у статті «Значення економічного фактора в історії», які набули широкого розголосу.

У виданих через 15 років «Основах політичної економії» (1909) Туган-Барановський уперше звернув увагу на необхідність соціального, а не політичного спрямування економічного розвитку. У 1919 р. він написав популярний курс політичної економії українською мовою, який було перевидано у 1927 р. у Празі, а у 1994 р. – в Україні.

Ідеї Туган-Барановського втілював у життя його учень Микола Кондратьєв. Він відкрив великі цикли кон'юнктури, що увійшли до світової науки під назвою «довгих хвиль Кондратьєва» (з періодом коливання 55 років). Наприкінці свого життя Кондратьєв реалізував ще одну ідею свого вчителя – заклав основи створення соціальної економії та соціально-економічного генезису суспільства. Вивчення механізму соціогенезису потребує системних досліджень на стикуванні різних галузей науки. Але перші спроби у цьому напрямі з'явилися в Україні ще наприкінці ХІХ століття в роботах талановитого українського мислителя Сергія Подолинського. У своїй праці міждисциплінарного характеру «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» він поєднав астрономічні, фізичні, біологічні та економічні знання. Подолинський є засновником української школи фізичної економії. Заслуга вченого полягає в тому, що він заклав основи нового підходу до аналізу розвитку людства, пов'язавши його зі збереженням і нагромадженням енергії. Сергій Подолинський уперше поєднав поняття праця і розвиток зі зростанням потоку вільної енергії. Ми можемо говорити про пріоритет вітчизняної науки в постановці проблем. Ідеї, які висловив учений, пройшли випробування часом і отримали розвиток у науці. В наш час є декілька сотень праць, де аналізується енергетична теорія.

С. Подолинський звернув увагу на невідповідність процесу фотосинтезу другому закону термодинаміки, а саме: сонячна енергія більшої ентропії перетворюється на енергію меншої ентропії. Ця невідповідність довгий час залишалася невирішеною. І лише в кінці ХХ ст. бельгійський учений, лауреат Нобелівської премії (1977) Ілля Пригожин сформулював теорему для нерівноважних процесів як четверте начало термодинаміки, що протидіє їй

другому началу. Але цей самий науковий результат С. Подолинський отримав понад сто років тому. Цей науковий результат назвали «законом Подолинського». Отже, С. Подолинський створив оригінальне вчення, що перевершило попередні надбання економічної наукової думки, випередило свій час. Вчений дав нове наукове визначення праці – це діяльність, яка пов'язана з регулюванням потоків енергії та її нагромадженням. Деякі види праці ефективні при безпосередньому використанні енергії Сонця в господарстві, інші – в її збереженні та переробці, а в сукупності людство може забезпечити потік негативної ентропії, достатній для сталого розвитку. За розрахунками Подолинського сталим розвитком суспільства треба вважати такий, за якого витрати однієї калорії людської праці втягують в обіг 20 калорій сонячної енергії (тепер це називають «принципом Подолинського»).

Прогрес суспільства С. Подолинський пов'язує зі збільшенням енергетичного бюджету кожної людини і людства загалом, зі збереженням і нагромадженням енергії. Вчений показав, що людина є єдиною відомою в науці силою природи, яка певними вольовими актами може: збільшувати частину енергії Сонця, що акумулюється на поверхні Землі; зменшувати кількість енергії, що розсіюється у світовий простір. При цьому збереження і нагромадження енергії відбувається завдяки усвідомленій, творчій праці людини.

Ідеї С. Подолинського розвинув В. Вернадський, який свої дослідження розпочав із вивчення біосфери. У монографії «Біосфера» (1926) він розкриває її сутність, визначає основні компоненти біосфери та її трансформацію, викликану діяльністю людей. Великою заслугою В. Вернадського є вчення про живу речовину, яку вчений визначає не лише як джерело енергії для геохімічних процесів, а й як джерело вільної енергії, що їх підтримує. Саме завдяки живій речовині біосфера стає активною оболонкою землі. В. Вернадський, як і С. Подолинський, звертає увагу на поширення живих організмів на Землі та їхню роль у нагромадженні сонячної енергії. Цю роль Подолинський прирівнює до дії «термічної машини», тобто такої машини, у якій теплота переходить у роботу – принцип Саді Карно. Цю ідею проводить потім і В. Вернадський. Він розглядає біосферу як негентропійну систему, яка завдяки живій речовині здатна нагромаджувати сонячну енергію, компенсуючи тим самим її втрати на теплове випромінювання. В. Вернадський розкриває явища, пов'язані із соціальним рухом живої речовини і визначає поняття «ноосфера». У С. Подолинського немає формування цього поняття, але у нього чітко визначена роль людського інтелекту у процесі нагромадження енергії. Подолинський і Вернадський піднімають проблеми гармонійного розвитку природи і суспільства, автотрофності людства. С. Подолинський аналізує енергію Всесвіту, її розподіл, збереження та розсіювання. Планетарні процеси досліджує і В. Вернадський.

Український дослідник М. Руденко на засадах нової економіко-філософської системи створив концепцію фізичної економії, яка є суттєвим внеском у розвиток світової економічної думки. Теоретична концепція М. Руденка викладена ним у збірнику економічних праць «Енергія прогресу: нариси з фізичної економії», що складається з чотирьох нарисів та трьох статей (1998), і знайшла продовження в філософсько-космологічній праці «Гносис і сучасність (Архітектура Всесвіту)» (2001). У своїх працях М. Руденко поглиблює і розвиває наукову парадигму С. Подолинського. Свою економіко-філософську систему

М. Руденко будує на засадах синтезу філософії, економіки, космології, математики, фізики та інших наук. Говорячи про методи пізнання, він підкреслює, що вони повинні базуватись на метафізичних засадах, а пізнання потрібно розпочинати з визначення субстанції. М. Руденко заперечує Марксове визначення праці як субстанції вартості. Щодо субстанції, то у М. Руденка це космічна енергія, світова Монада. Основну увагу вчений приділяє аналізу доданої вартості, яку він називає «енергією прогресу». Енергією прогресу М. Руденко називає саме абсолютну додану вартість – енергію Сонця, яку людство використовує для свого прогресу. А відносна додана вартість утворюється працею людини.

Ідеї фізичної економії набувають особливої актуальності саме зараз, коли у світовій економічній думці формуються нові школи, що спрямовані на пошук міждисциплінарних методологічних засад теорії сталого розвитку. Можна погодитись з думкою Л. Гринів, що «Сьогодні фізична економія перебуває в стані постійного розвитку. Особливо до цього долучаються вчені різних галузей науки... До нових здобутків фізичної економії можна віднести такі наукові концепції, як концепція фізико-економічного обліку, концепція екологічної пропозиції Землі, фізико-економічна теорія сталого розвитку еколого-соціо-господарських систем, концепція про ноосферну модель економіки сталого розвитку, фізико-економічна теорія природного капіталу тощо. Це підтверджує наявність потужного потенціалу для представлення українськими вченими якісно нової, фізико-економічної парадигми побудови економіки сталого розвитку в XXI ст.» [1, с. 113].

Говорячи про нову економічну парадигму формування стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI ст., академік П. Саблук підкреслює: «Думки, що суперечили теорії трудової вартості, наприклад, фізіократа Ф. Кене, опонентів вчення А. Сміта, К. Маркса, наших славетних земляків С. Подолинського, М. Туган-Барановського, вважалися шкідливими, а до пропозицій нинішніх її представників – М. Руденка, як і науковців Інституту аграрної економіки, які стоять на цих позиціях, поки що прислуховуються недостатньо» [2, с. 15].

Таким чином, на основі наукових праць Сергія Подолинського, Михайла Туган-Барановського, Володимира Вернадського, Миколи Руденка, які є фундаторами фізичної економії, а також напрацювань інших українських та іноземних вчених, ґрунтується наше бачення принципів соціальної моделі суспільства України після переможного закінчення війни з РФ.

1. Гринів Л.С. Фізична економія: нові моделі сталого розвитку: монографія. Львів: Ліга-прес, 2016. 424 с.
2. Саблук П.Т. Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI столітті. *Економіка АПК*. 2004. № 4. С. 13–19.

ГАЙДАЙ Тетяна,
д.е.н., проф., професорка кафедри
економічної теорії, макро- і мікроекономіки,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ТВОРЧО-КРИТИЧНИЙ СИНТЕЗ ЯК КРЕАТИВНА ВЛАСТИВІСТЬ МЕТОДОЛОГІЇ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

В умовах жорстких цивілізаційно-екзистенційних випробувань погляди нащадків зазвичай спрямовуються до незаперечних моральних авторитетів минулого у пошуку відповідей на гострі питання і виклики сьогодення. Такою постаттю, безперечно, є Михайло Туган-Барановський (1865–1919) – видатний вчений-економіст, який отримав світове визнання та здобув світову славу, громадсько-політичний діяч кінця XIX – початку XX ст., будівничий української національної державності у багатьох її визначальних іпостасях у буремні часи УЦР та УНР 1917–1919-х років. Велич цієї постаті визначається особистим внеском в інституціоналізацію та розбудову економічної складової молодого української держави. Йдеться про безпосереднє сприяння М. Туган-Барановським становленню її фінансово-грошової системи на посадах генерального секретаря фінансів УЦР та міністра фінансів УНР, про його науково-практичні здобутки на ниві розвитку кооперативного руху. Не менш вагомою була роль ученого як фундатора вітчизняної науково-освітньої потуги – участь у створенні Національної академії наук України, заснуванні Українського народного університету, Інституту з вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства, Демографічного інституту, як очільника Українського товариства економістів тощо.

М. Туган-Барановський здійснив вагомий новаторський внесок у розвиток вітчизняної та світової економічної науки. Його ідейно-теоретичний спадок вирізняють вражаючі широта і багатогранність, глибина і новаторство. Феномен М. Туган-Барановського у глобальному вимірі полягає у тому, що теоретико-економічна спадщина вченого привертала і продовжує привертати увагу дослідників не тільки на його батьківщині та в українській діаспорі, а й у країнах Західної Європи, США, Канаді, Японії та інших.

Віддаючи належну данину непересічній значущості інтелектуальної постаті М. Туган-Барановського та вшановуючи її з огляду історичної ретроспективи, ми не можемо не замислюватись над тим, у чому полягає значущість наукового внеску вченого для сучасного розвитку вітчизняної економічної науки, для розв'язання нагальних надскладних проблем сьогодення. Відповідь на ці питання, на нашу думку, слід шукати в основоположних рисах його наукового візіонерства, які передусім укорінені саме у його творчому методі.

На наше глибоке переконання, визначальною креативною ознакою наукової методології М. Туган-Барановського, так би мовити його методологічною візитівкою є здатність до творчо-критичного синтезу. Першим, хто з гостротою і проникливістю видатного аналітика звернув увагу на таку

властивість наукового методу Михайла Туган-Барановського, як «критичний синтез», був Й. Шумпетер, який у своєму «Magnum opus» – «Історія економічного аналізу» зазначав: «методологічний аспект його праць є особливо цікавим: теоретизуванню він вчився також у Маркса, хоч і піддавався впливу як англійських «класиків», так і австрійської школи. В результаті його теоретичні дослідження стали «критичним синтезом» [1, с. 1092].

Сутність цього методологічного підходу полягає у здатності вченого творчо і разом з тим критично сприймати науково-дослідні традиції та панівні наукові парадигми свого часу. З одного боку, це вимагає вміння бачити сильні сторони не тільки панівної ортодоксії чи мейнстриму, а й наукових альтернатив, виявляти їхній евристичний потенціал та теоретико-методологічний конструктив. З іншого боку, це потребує здатності критично і незаангажовано оцінювати кожне з цих вчень, уникаючи при цьому їхньої надмірної абсолютизації, визнаючи неминуче притаманні ознаки обмеженості та/чи односторонності. Органічне поєднання цих обох спроможностей дає можливість досліднику ідейно-світоглядно, методологічно та науково-теоретично підніматися до вищого рівня творчо-критичного чи органічного сполучення концептуально-методологічних переваг різних наукових традицій, парадигм, напрямів, течій, поглядів тощо. Це дає вченому змогу, критично осмислюючи панівні науково-дослідні підходи свого часу, сприймати також позитив існуючих теоретичних альтернатив, збагачуючи свій дослідницький аналітичний апарат креативним синтезом.

Онтологічне підґрунтя методології творчо-критичного синтезу М. Туган-Барановського полягало в особливості тієї наукової епохи, в яку він інтелектуально формувався, жив і творив. Це два десятиріччя кінця XIX ст. та перші два десятиріччя XX ст., які були означені ідейно-методологічним протистоянням в економічній теорії прихильників першої наукової парадигми – класичної політичної економії та прибічників наукової маржинальної революції, що стала прелюдією чи прологом формування нової неокласичної парадигми. Однак на тлі глибокого парадигмального розколу наукової спільноти підспудно визрівали передумови для реалізації міжпарадигмального синтезу. Гносеологічним підґрунтям формування здатності вченого до подібного синтезу стала глибока обізнаність М. Туган-Барановського у провідних наукових напрямках європейської економічної теорії, що слугували вченому вихідним аналітичним матеріалом, сприяли суттєвому розширенню його власних уявлень щодо дослідно-евристичних можливостей тогочасної економічної науки.

Реалізацію творчо-критичного синтезу як провідної методологічної риси вченого, на наш погляд, можна простежити у низці визначальних напрямів його наукової творчості. По-перше, це поєднання абстрактно-аналітичного, дедуктивного методів дослідження (не останню роль зіграла освіта фізика і математика) з потужним статистично-емпіричним, індуктивним підходом, виходом на конкретику історичного розвитку народного господарства, його галузей, форм підприємництва тощо. Як зазначав Й. Шумпетер щодо цієї особливості методології вченого, Туган-Барановський «провів чимало історичних досліджень високої якості, але був також і «теоретиком»; більш того, він поєднав ці два начала (чи створив якісно новий їх сплав)» [1, с. 1092].

По-друге, як відомо, у теорії вартості М. Туган-Барановський здійснив цілком самостійну та незалежну новаторську спробу творчо-критичного синтезу класичної виробничої витратно-факторної (витратно-трудової) та маржинальної (граничної корисності) теорій вартості. За оцінками дослідників, ідея неокласичного синтезу М. Туган-Барановського залишилася переважно на рівні геніального прозріння, у вигляді фундаментальної постановки проблеми. Проте сама постановка вченим масштабного і знакового для своєї епохи наукового завдання неокласичного (класично-маржинального) теоретичного синтезу в історичному часі була здійснена синхронно з аналогічним дослідженням засновника неокласичної економічної теорії А. Маршалла, того ж самого 1890 р. [2; 3]. Уже сам цей факт є красномовним свідченням великої інтелектуальної ваги нашого славетного співвітчизника.

По-третє, вчений завжди оперував набагато ширшим набором аналітичних складових та змінних, ніж панівна класично-неокласична ортодоксія на рубежі XIX–XX ст. Ідеться про наявність у його працях виразного економіко-соціологічного аспекту, послідовне дотримання зваженого історико-генетичного підходу, чітке розуміння методологічного значення економічного еволюціонізму, ставлення до суспільно-економічного розвитку як до системного еволюціонуючого цілого [4, с. 242–258]. Ці методологічні ознаки у поєднанні із розробленим М. Туган-Барановським етичним підходом, а також умінням враховувати конкретне юридично-інституційне середовище суттєво споріднює глибокі змістовні пласти теоретичного спадку вченого з актуальною економічною гетеродоксією XX–XXI ст.

По-четверте, творчо-критичний синтез був властивий соціалістичним поглядам М. Туган-Барановського як одного з найвидатніших у свій час представників «критичного марксизму». Цей синтез полягав у подоланні проявів ідейної та теоретичної односторонності марксистської ортодоксії та сполученні її раціональних, на погляд вченого, елементів з критикою марксизму з етичних позицій, а також з недооціненими компонентами інших соціалістичних учень (А. де Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена).

По-п'яте, прикладом творчо-критичного синтезу стало органічне поєднання в основних напрямках економіко-теоретичних досліджень М. Туган-Барановського мікро- та макроекономічних підходів. Яскравою реалізацією мікроекономічного підходу слід вважати творчий розвиток вченим теорії маржиналізму, а макроекономічного – розроблення ним у середині 1890-х років новаторської інвестиційної теорії циклів, яка принесла її автору світове визнання, хоч і зі значним часовим відтермінуванням. Для свого часу ця теорія являла собою піонерний інтелектуальний прорив М. Туган-Барановського у площину нерівноважних макроекономічних досліджень, що на декілька десятиліть випередив розроблення аналогічної проблематики у світовій економічній теорії. Тому значимість теоретичного внеску вченого була науково усвідомлена та високо оцінена одним з лідерів неокейнсіанства Е. Хансеном лише через понад пів віку, в середині XX ст. [5, с. 277–300].

Отже, творчо-критичний тип наукового мислення став безпосереднім втіленням інтелектуального новаторства М. Туган-Барановського в галузі економічної методології, а, відповідно, і теорії. Здатність раціонально і критично виявляти, об'єктивно-зважено та неупереджено оцінювати наукову значимість,

евристично-аналітичний дослідний потенціал, сильні та слабкі сторони як панівних наукових парадигм, так і їх теоретико-методологічних альтернатив, і дотепер залишається потужним методологічним посилом, який сучасна вітчизняна економічна наука крізь відстань історичного часу обов'язково має отримати, засвоїти і розвинути через осмислення творчого спадку М. Туган-Барановського.

1. Schumpeter J.A. History of Economic Analysis. 1954. 1186 p. URL : <http://digamo.free.fr/schumphea.pdf>
2. Туган-Барановский М.И. Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности. *Юридический вестник*. 1890. № 10. С. 192–230.
3. Marshall A. Principles of Economics [1890]. *Online Library of Liberty*: 1920. London : Macmillan and Co. 627 p. URL : <https://eet.pixel-online.org/files/etranslation/original/Marshall,%20Principles%20of%20Economics.pdf>
4. Туган-Барановський М.І. Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію. *М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії* / Горкіна Л.П. Київ: Ін-т економіки НАН України, 2001. 268 с.
5. Hansen A. H. Business Cycles and National Income. New York: W. W. Norton & Company INC, 1951. 629 p. URL : <http://tankona.free.fr/hansen1951.pdf>

ГОРДІЦА Кароліна,
к.е.н., наукова співробітниця
відділу економічної історії,
ДУ «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»

СПАДЩИНА М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО У ФОРМУВАННІ ІНСТИТУЦІЙНИХ ОСНОВ СОЦІАЛЬНО-РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

У часи важких історичних випробувань, що переживає нині Україна, дедалі чіткішим стає розуміння, що відродження економіки потрібно буде розпочати з повного переформатування її інституційної структури, насамперед неефективної системи правовідносин власності. Її загальні контури і вектор майбутніх перетворень ми можемо визначити вже сьогодні, спираючись не лише на досвід інституційних трансформацій, але й на багату спадщину вітчизняної економічної науки, зокрема таких її корифеїв, як Михайло Іванович Туган-Барановський, творчий доробок якого значною мірою присвячений моделюванню економічно й соціально досконалого суспільства.

В останні десятиліття ХІХ ст. вітчизняна економіка переживала період інтенсивного формування ринкового інституційного середовища. Його найважливішою складовою був інститут приватної власності як організаційно-правова основа вільного підприємництва та механізму ринкового обміну. І саме цей інститут піддавався прихильниками соціалістичних ідей найбільшій критиці як джерело головних недоліків нового суспільного ладу – капіталістичної експлуатації, майнової нерівності та соціального пригнічення. М. Туган-Барановський пояснював таку надзвичайну увагу до приватної власності тим особливим місцем, яке вона займає в інституційній структурі суспільства. «На чолі соціальних інститутів, що утворюють той суспільний лад, яким європейські нації так пишаються, стоїть інститут приватної власності, – писав вчений. – Все добре й погане в наших установах має найтісніше відношення до організації права власності; тому критика соціального ладу повинна бути перш за все спрямована на дослідження цього інституту, що існує з прадавніх часів у всіх культурних народів» [1, с. 31].

Відомо, що вирішальну роль у формуванні наукових підходів М. Туган-Барановського до аналізу суспільно-економічних явищ, зокрема відносин власності, відіграло його захоплення у студентські роки марксистськими ідеями, що перетворило його на палкого прибічника соціалізму і послідовного противника приватної власності. Проте поступова втрата марксизмом наукового авторитету через виявлення в ньому суттєвих внутрішніх суперечностей сприяла посиленню впливу на вітчизняну економічну науку нової німецької історичної школи, представники якої поділяли спільне уявлення про економічну роль держави, що було «однаково далеким як від ліберального індивідуалізму, який вище за все ставить свободу особистості, так і від соціалістичного ідеалу держави, яка поглинає особистість» [2, с. 158] і передбачало поступове вирішення «соціального питання» шляхом реформування законодавства та активного державного регулювання ринкових

відносин. Це зумовило перехід багатьох дослідників з числа «критичних марксистів», зокрема й М. Туган-Барановського, до лав «соціально-історичного» напрямку, представники якого бачили вирішення суперечності між індивідуалізмом і колективізмом не в заміні першого другим, а в поєднанні обох цих принципів у народному господарстві.

Такий підхід найбільшою мірою відповідав реальним історичним процесам розвитку системи відносин власності у бік її подальшого ускладнення і вдосконалення, що мали місце як у Західній, так і у Східній Європі. Вони полягали у появі нових суб'єктів власності, зокрема в аграрній сфері, де селянська реформа 1861 р. підірвала монополне право дворян на землю і створила передумови для розвитку землеволодіння представників інших верств населення, а також в урізноманітненні форм і розмірів об'єктів власності, зумовленому появою різного роду товариств – повних, командитних, акціонерних, кооперативних. Поряд із тим збільшувалась частка державного сектора в економіці, і саме у зростанні сфери державних господарств за рахунок приватних М. Туган-Барановський вбачав провідну тенденцію економічного розвитку [2, с. 163].

Вчений не відмовився від своєї мрії про створення в майбутньому суспільства, де «завдяки рівному обов'язку та рівному праву всіх брати участь у суспільній праці і такому ж праву всіх брати участь у користуванні плодами цієї праці, є неможливою експлуатація одних членів суспільства іншими» [3, с. 18–19]. Він наголошував на обмеженості застосування принципів економічного лібералізму в економіці та недостатності цієї концепції для досягнення цілей спільного блага. «Досвід показав, – писав він, – що необмежена свобода приватногосподарської діяльності веде до пригнічення слабких сильними і до бідності більшості населення» [2, с. 162]. Проте М. Туган-Барановський гостро відчував небезпеку запровадження у життя центристської моделі соціалізму, оскільки добре усвідомлював, що планомірна організація суспільної праці та виробництва при соціалізмі неминуче матиме більш-менш примусовий характер. Справжньої планомірності цілого, зазначав він, можна досягти лише підкоренням його окремих складових частин єдиному центральному плану, а централізм завжди несе з собою і бюрократизм – відірваність суспільного механізму від тісної взаємодії з реальним життям, ігнорування всіх його індивідуальних відмінностей. Відповідно зростає і роль примусових елементів, і небезпека ураження прав особистості [3, с. 191].

На погляд М. Туган-Барановського, головним завданням майбутнього соціалістичного ладу є максимально повне примирення двох протилежних засад – свободи особистості й панування спільноти; не підкорення особистості суспільству чи суспільства особистості, а їх найбільше примирення. Тому на противагу «ортодоксальному» марксистському уявленню про соціалізм як суспільний лад, що базується на єдиному, всеохоплюючому принципі цілковитого усупільнення, він запропонував свою модель різноманітного, багатоукладного, і тому більш гнучкого і мобільного економічного механізму, що являв би собою своєрідний симбіоз різних господарських форм – державних підприємств, кооперативів різного типу, дрібного індивідуального виробництва тощо, – тобто справжню модель змішаної економіки, «складної економічної системи, побудованої на різних принципах» [4, с. 382–384].

Особливі сподівання М. Туган-Барановський покладав на кооперативну власність, що органічно поєднує особистий інтерес із притаманною йому ініціативністю та колективний спосіб виробництва і розподілу продукту як невід'ємний елемент соціалістичного господарства. Саме кооперативну власність він вважав головною запорукою у справі запобігання пригнічення особистості суспільством у справедливій державі майбутнього [4, с. 366–371]. Тому вчений пов'язував економічний розвиток прийдешнього суспільного ладу насамперед із трудовими кооперативами, визнаючи водночас, що в умовах капіталістичного господарства вони виявилися менш життєздатними і поширеними, ніж кооперативи, засновані на найманій праці [5, с. 442].

Важливим зрушенням на шляху соціально-економічного поступу М. Туган-Барановський вважав появу акціонерної власності, що, завдяки можливості продажу на відкритому ринку великої кількості цінних паперів незначної номінальної вартості, стала доступною для багатьох людей, у тому числі пролетарів, перетворюючи їх у такий спосіб на дрібних власників. Отже, виникнення акціонерних товариств сприяло не лише централізації капіталів, а й децентралізації власності та, відповідно, багатства, створеного доходом від її використання. Поряд із тим стрімке збільшення кількості акціонерних компаній в останні десятиліття XIX ст. сприяло привнесенню в економічний розвиток передових капіталістичних країн певних планових засад: найхарактернішою рисою їх промислового розвитку залишалося зростання різноманітних асоціацій і союзів капіталу, починаючи від тимчасових угод кількох капіталістів для досягнення певної мети і закінчуючи повним злиттям багатьох незалежних підприємств в одне велике, кероване за єдиним спільним планом [3, с. 98–99].

Водночас М. Туган-Барановський добре усвідомлював значення одного з базових принципів існуючого господарського ладу – права успадкування власності, слушно вважаючи його важливим суспільним інститутом, заснованим на психологічному мотиві любові до дітей. Цей інститут, на його думку, є одним з найбільш потужних стимулів економічної діяльності, який долає своєю спрямованістю у майбутнє смерть окремої особистості, і без якого господарство ніколи не могло б досягти вищих ступенів розвитку. «Прагнення забезпечити добробут своєї сім'ї, – зазначав вчений, – легше за все перемагає природні лінощі людини і спонукає її до енергійної господарської діяльності» [6, с. 77].

Отже, еволюція поглядів М. Туган-Барановського на власність, її місце і роль в інституційній структурі суспільства визначалася змінами в економічній науці та реальними подіями в господарському житті, а її результатом стала ідея змішаної економіки, заснованої на плюралізмі форм власності, що дає змогу певною мірою примирити в економіці ідеали свободи й рівності – забезпечення вільної господарської діяльності кожної особистості в межах суспільства та рівного права доступу кожної людини до матеріальних засобів реалізації цієї діяльності. Подальша історія вітчизняного господарства переконливо доводить слушність прогнозів вченого, що нехтування цими ідеалами неминуче призведе до поглиблення інституційних деформацій та кризових явищ в економіці, здолати які буде вкрай непросто.

1. Туган-Барановский М.И. П.-Ж.Прудон, его жизнь и общественная деятельность: биографический очерк. Санкт-Петербург, 1891. 80 с.
2. Туган-Барановский М.И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. 3-е изд. Санкт-Петербург, 1906. 271 с.
3. Туган-Барановский М.И. Современный социализм в своем историческом развитии. Санкт-Петербург, 1906. 260 с.
4. Туган-Барановский М.И. К лучшему будущему: сб. социально-философских произведений / ред. А. А. Воронин и др. Москва: РОССПЭН, 1996. 528 с.
5. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / ред. Л. А. Булочникова и др. Москва : Экономика, 1989. 496 с.
6. Туган-Барановский М.И. Теоретические основы марксизма. Санкт-Петербург: Мир Божий, 1905. 160 с.

ГРИЦЕНКО Андрій,
академік НАН України, д.е.н., проф.,
заступник директора
ДУ «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»

М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ: ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ І СУЧАСНІСТЬ

Звернення до ідей М. Туган-Барановського є зверненням до історії економічної думки, без якого неможливо розумно та відповідально відноситися до усвідомлення проблем сучасності та пошуків шляхів їх вирішення. Без перебільшення можна констатувати, що той, хто є байдужим до історії економічної думки, не зможе зрозуміти сутності економічних подій сучасності. На жаль, зараз ми стикаємося з ігноруванням історії економічної думки і економічної історії. У значній частині закладів вищої освіти економічного профілю ці курси або зовсім зникли, або скорочені до мінімуму.

Задумаємося над таким питанням: звідки ми знаємо про минуле в економіці? Адже його вже немає, воно пройшло. Ми не можемо його споглядати, описувати. Якщо ж минулі зв'язки збереглися в сучасності, то ми не можемо їх виокремити в реальності як минулі, бо вони присутні в дійсності так само, як і всі інші. Це означає, що в реальності ми можемо аналізувати лише функціональні зв'язки, а не сутнісні. Саме тому в мікро- та макроекономіці, як функціональних науках, ви не знайдете визначення вартості та пояснення, що це таке, хоч це поняття часто використовується.

Функціональні знання добре працюють тільки у стабільній та якісно незмінній економіці, а ми зараз маємо справу з економічною і суспільною системою, що динамічно та якісно розвивається. В цих умовах функціональні знання виявляються безпомічними. Освіта, базована на них, не може озброїти умінням відрізнити явище і сутність, самостійно мислити, теоретично відтворювати дійсність у єдності її сутності із зовнішніми формами прояву. Така освіта поступово деградує, що відбивається на якості фахівців та еліт.

Усі знання про економічне минуле ми можемо отримати, тільки вивчаючи відображення минулого у свідомості його сучасників. Але ці відображення різні, бо є різні думки, точки зору, концепції. Які з них адекватно відображають минулу дійсність? Як це визначити? Це з'ясовується через співвідношення з сучасними знаннями, які викристалізуються з конкуренції теорій і найбільш адекватно відображають сутнісну історію, тобто логіку розвитку економічного процесу.

Це означає, що шлях до розуміння економічної сучасності не може не пролягати через історію економічної думки, яка є каналом усвідомлення суті та логіки сучасних процесів. Економічна теорія є узагальненим результатом історії економічної думки і відображає економічну історію у найвищій точці її розвитку. Будь-яка теоретична проблема вимагає звернення до різних точок зору, позицій, концепцій, які історично змінюються і розвиваються. Це є рух до історії економічної думки.

Спроба з'ясувати, яка позиція є істинною, змушує звернутися до дійсності, що також минула і може бути відтворена тільки через вивчення її віддзеркалення в економічній думці. Логічна критика попередніх теорій відрізняється від історичної. Перша ведеться з позицій сучасності. Друга порівнює теоретичні уявлення з тією дійсністю, яка була тоді. Наприклад, фізіократи вважали, що вартість створюється лише в сільському господарстві, де збільшується кількість продукту (із одного зерна виростає колос з багатьма зернами). Промисловість, на їхню думку, є безплідною, бо лише переробляє, а не збільшує натуральний продукт. Логічна критика вказує на помилковість такої позиції, що не відповідає сучасним уявленням. Але з історичної точки зору фізіократи перенесли джерело створення вартості в матеріальне виробництво і завдяки цьому зробили суттєвий крок вперед порівняно з меркантилістами, які бачили джерело вартості в обміні, у торгівлі.

Теорія, історія економічної думки та економічна історія завжди перебувають у єдності, але ця єдність покладена у кожному випадку якимсь одним моментом. Економічна теорія є узагальненою історією економічної думки, що віддзеркалювала економічну історію. Історія економічної думки є історією теорії, що узагальнено відображає економічну історію. Економічна історія можлива лише як теоретично спрямована історія економічної думки, що проникає в реальність. Послідовність покладеності кожного моменту в основу виглядає так:

- економічна теорія;
- історія економічної думки;
- економічна історія.

Саме в контексті єдності економічної теорії, історії економічної думки та економічної історії постать Михайла Івановича Туган-Барановського виділяється серед видатних економічних мислителів. У його творах економічна теорія, історія економічної думки та економічна історія взаємодіють і взаємопереплітаються, збагачуючи одна одну. Достатньо подивитися на назви наукових робіт Туган-Барановського: «Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності» (1890 р.), «Основи політичної економії» (1909 р.), «Соціальні основи кооперації» (1921 р.) – економічна теорія; «Нариси із новітньої історії політичної економії: (Сміт, Мальтус, Рікардо, Сисмонді, історична школа, катедер-соціалісти, австрійська школа, Оуен, Сен-Сімон, Фур'є, Прудон, Родбертус, Маркс)» (1903), «Сучасний соціалізм в своєму історичному розвитку» (1906 р.), аналіз поглядів Кене, Тюрго, Мальтуса, Сея, Міля, інших економістів – історія економічної думки; «Російська фабрика в минулому і сьогодні. Історико-економічне дослідження» (1900), «Промислові кризи. Нарис із соціальної історії Англії» (1900 р.) – економічна історія.

В усіх цих творах, як і в інших, дослідження веде теоретик, який бережно ставиться до думок своїх попередників і спирається на вивчення реальної історії. М.І. Туган-Барановський писав, що «старе завжди воскресає у перетвореному вигляді в новому, і марксизм, якщо зійде зі сцени, то лише для того, щоб увійти у складі нових вчень, які скористаються невмираючими елементами марксизму, щоб, нарешті, розв'язати великі соціальні проблеми нашого часу, не вирішені ХІХ століттям, що закінчилося, і залишені ним у

спадщину століттю, яке починається» [1, с. 254]. Ці слова, сказані понад століття тому, залишаються актуальними і сьогодні.

Методологічна єдність економічної теорії, історії економічної думки та економічної історії є надійною основою для вирішення економічних проблем сучасності. Це підтверджує і дослідження М. Туган-Барановським основоположної категорії економічної теорії – вартості. До цього часу триває дискусія з природу співвідношення двох теоретико-методологічних підходів до дослідження вартості: трудової теорії вартості та маржиналізму. Одні економісти вважають їх протилежними і несумісними, інші вбачають в них раціональні моменти. М. Туган-Барановський у своїй першій роботі «Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності» критикує обидва підходи. Але це не було їх тотальним запереченням. У подальших роботах автор використовує їх концепції, які пояснюють реальну дійсність на рівні коливання цін і на рівні визначення основи коливань.

У роботі «Основи політичної економії» М. Туган-Барановський пише: «Основних логічних категорій господарства дві, і тільки дві – цінність і вартість. Обидві ці категорії витікають із самої природи господарського процесу, який, з одного боку, завжди переслідує зовнішню мету – пристосування зовнішньої природи до наших потреб, з іншого боку, досягає цієї мети лише шляхом певних затрат, що є засобом для досягнення мети» [2, с. 55]. У М. Туган-Барановського категорії цінності та вартості є різними за змістом. У сучасному дискурсі продовжуються дискусії щодо перекладу німецького слова Wert – як вартість чи цінність?

У першому російському перекладі «Капіталу» К. Маркса у 1872 р., виконаному під редакцією Г. Лопатіна і М. Даніельсона «Wert» перекладено як «вартість». Одночасно у працях М. Зібера, які стосуються робіт Маркса і Рікардо, використовувався переклад «цінність». У другому перекладі «Капіталу», виконаному Є. Гурвичем і Л. Заком за редакцією П. Струве у 1898 р., категорія «Wert» перекладалася як «цінність». М.Т уган-Барановський схвально поставився до цього перекладу [3, с. 10–16], але за це був підданий критиці В. Леніним.

Очевидно, що використання М. Туган-Барановським категорій цінності та вартості лежить в дещо іншій площині порівняно з дискусіями, які ведуться з приводу перекладу німецького слова «Wert». Англійським еквівалентом цього терміну вважається термін «Value». Категорію цінності М. Туган-Барановський розглядає в широкому філософському сенсі. Він писав, що «можна ділити цінності на 1) основні, самостійні та 2) похідні, але самостійні. Перші бажані самі заради себе, – наприклад, щастя, краса, моральне благородство, слава і т. ін. Другі є засобами для досягнення будь-якої основної цінності» [2, с. 56].

На думку М. Туган-Барановського, «господарство має справу лише з похідними цінностями, бо господарство не самоціль; продукти господарства цінні не самі по собі, а через те, що при їхній допомозі ми забезпечуємо собі одержання якихось основних цінностей» [2, с. 56]. У господарській цінності автор розрізняє суб'єктивну та об'єктивну цінність. «Господарська цінність, – писав він, – може бути 1) суб'єктивна – у тому випадку, коли ми відносимо цінність до якоїсь окремої особи і розглядаємо цінність як категорію господарства, властиву господарській діяльності, як такої і 2) об'єктивна, коли

ми відволікаємося від психології окремої особи і розглядаємо цінність з точки зору її об'єктивних результатів у тому чи іншому середовищі, що історично змінюється» [2, с. 57].

На відміну від категорії «цінність», на думку М. Туган-Барановського, «під вартістю будь-якого господарського предмета потрібно розуміти господарську затрату, здійснену для одержання цього господарського предмета. Під трудовою вартістю потрібно розуміти працю, затрачену на виробництво господарського предмета. Саме трудова вартість є, поряд із цінністю, основною логічною категорією господарства» [2, с. 72–73].

Таке трактування категорій цінності та вартості відкриває методологічні можливості для розвитку і поєднання маржиналізму та трудової теорії вартості. В Інституті економіки та прогнозування НАН України розвивається соціально-часова теорія вартості, що розглядає вартість як просторово локалізований час відтворення блага [4, с. 297–320]. Вона базується на розумінні уречевлення як історичної форми просторової локалізації. Коли продукт праці втрачає уречевлену форму, а це відбувається разом із збільшенням частки послуг у ВВП, час виробництва послуг не уречевлюється, хоч має просторову локалізацію.

Зараз простим натисканням кнопки на смартфоні можна перемістити гроші, наприклад, із Києва в Лондон чи Париж, або заплатити гривневою картою покупку в Берліні чи Празі. Виникає питання, що відбувається в цьому випадку реально з вартістю і грошима. Якщо вважати, що простим натисканням кнопки вартість перемістилася із Києва в Лондон, то що таке вартість? Маржиналізм взагалі не порушує цієї проблематики, бо оперує лише суб'єктивним відношенням до блага. Трудова теорія вартості, що трактує вартість як уречевлену суспільно необхідну працю, також не може відповісти на це питання, бо ніяких речей з Києва до Лондона не переміщувалося. Але якщо вартість розуміти як просторово локалізований суспільно необхідний час відтворення блага, то пояснити цей рух як зміну просторової локалізації вартості можна. Це подібно тому, як у фізиці електрон переходить з орбіти на орбіту, не перебуваючи в проміжних точках. Це своєрідний квантовий ефект, але вже не в фізиці, а в економіці.

Науково істинне визначення поняття повинно вмещувати в себе «зняту» історію свого виникнення. Звернемося до простого прикладу. Людині необхідно купити пральну машину, якої у неї немає. Але немає і 1280 дол. США, які коштує ця машина. Людина вирішує відмовитися від вільного часу, який в неї був по суботах, і працювати в ці дні по 8 годин з оплатою 10 дол. за годину. Тоді вона зможе за чотири місяці накопичити необхідну суму і здійснити купівлю пральної машини. Що в цьому випадку для людини є вартістю машини? По-перше, вона здійснює вибір і відмовляється від вільного часу, надаючи перевагу праці. По-друге, вона перетворює вільний час у робочий. По-третє, впродовж робочого часу створює вартість (для спрощення уявімо, що це простий товаровиробник, який створює продукт, наприклад, він є столяром і робить стіл для продажу на ринку). По-четверте, він продає товар і одержує за нього гроші. По-п'яте, за зароблені гроші він купує пральну машину.

Якщо цей рух описати теоретично, то отримаємо таке визначення вартості:

вартість є основою вибору, внаслідок якого корисність блага (в нашому прикладі – пральної машини) оцінена вище, ніж корисність вільного часу, від

якого необхідно відмовитися, перетворивши його на робочий (суспільно необхідний час праці), що створює нову вартість, уречевлену в товарі, і далі перетворену в результаті продажу товару на гроші, за які куплено необхідне благо. З цього визначення видно, що істинним джерелом багатства є вільний час, який набуває форми необхідного робочого часу, що далі втілюється (просторово локалізується) в товарах і грошах. У цьому русі необхідний, робочий час, товар і гроші стають перетвореними формами вільного часу людини як першоджерела будь-якої форми багатства. В сучасному суспільстві вартість значною мірою скидає з себе речові та затратно-трудова форми і проявляє себе як буття і втілення вільного часу творчої діяльності людини.

У цьому визначенні працює і маржинальний підхід у виборі цінності, і підхід трудової теорії у розумінні вартості як часу відтворення блага. В контексті нашого дослідження важливо наголосити, що таке трактування вартості не тільки більше відповідає сучасності, а й методологічно добре кореспондує з позицією М. Туган-Барановського, згідно з якою маржиналізм і теорія трудової вартості поєднуються через відповідне трактування цінності та вартості, як двох найбільш важливих і взаємопов'язаних категорій. Це суттєво відрізняє позицію М. Туган-Барановського від дискусій про те, як краще перекласти німецьке слово «Wert» – як вартість чи як цінність. Не спрощуючи проблему, що має багато інших нюансів і складнощів, які не перебували в полі зору нашого дослідження, можна стверджувати, що М. Туган-Барановський у методологічному сенсі виявився не тільки присутнім у сучасному дискурсі, а й перебуває у його центрі, а історія економічної думки взагалі є каналом, через який теоретики переходять від відтворення функціональних зв'язків до розуміння суті сучасних явищ і процесів.

1. Туган-Барановский М.И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. 3-е изд. Санкт-Петербург, 1906. 271 с.
2. Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. Санкт-Петербург, 1909. XII, 760 с.
3. Туган-Барановский М. Русские переводы I тома «Капитала» Маркса (Заметка). *Мир Божий*. 1899. № 2. С. 10–16.
4. Гриценко А. Институциональная политическая экономия: предмет, методология, содержание. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. 516 с.

ДМИТРЕНКО Тетяна,
к.е.н., завідувачка відділу міжнародних фінансів
та фінансової безпеки
відділення глобальної економіки
і міжнародних фінансів,
НДФІ ДННУ «Академія фінансового управління»

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ ГРОШЕЙ МИХАЙЛА ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО ТА СУЧАСНІСТЬ

Дослідження М.І. Туган-Барановського у сфері теорії грошей були революційними і стали вагомим внеском у подальшу еволюцію наукових поглядів на роль грошей у суспільстві. Вчений висунув власні ідеї запровадження державного регулювання грошово-кредитного обігу з метою стабілізації господарської системи. Проблеми, які розглядав М.І. Туган-Барановський у свій час, залишаються актуальними і в сучасних реаліях функціонування вітчизняної економіки, що й зумовлює необхідність та важливість розгляду його наукових ідей з погляду сучасних реалій суспільного розвитку.

Теорія грошей Туган-Барановського та перехід від фіатних грошей до цифрових валют представляють дві різні економічні концепції, проте можна виявити певні аналогії та відмінності.

Вчений підкреслював роль комерційних банків та центрального банку в регулюванні грошового обігу та стабілізації економіки. Як впровадження його думок можемо зазначити, що злагоджена і цілеспрямована робота Ради і Правління НБУ в період лютого–вересня 2022 р. сформували міцний фундамент фінансової стійкості та створили умови макроекономічної стабільності для розвитку країни у середньостроковій перспективі. Запорукою цього стали «Основні засади грошово-кредитної політики на період воєнного стану», які були прийняті Радою НБУ [1].

За словами голови Ради Національного банку України Б. Данилишина «це був період найважчих випробувань, коли потрібно було вчасно приймати ефективні рішення, що давали б результат. В умовах структурної кризи, спровокованої пандемією чи війною, пріоритетом стабілізаційної політики центрального банку стає створення умов для насичення грошовою пропозицією критично важливих сегментів реальної економіки та державних фінансів» [2].

Усього через 40 років після публікації праці «Паперові гроші і метал» ідея М.І. Туган-Барановського про винятковий вплив паперових грошей на розвиток господарства не просто реалізувалася на практиці: передбачення вченого щодо переходу до паперово-грошової системи мало вирішальне значення для розвитку сучасних господарських систем і державної грошово-кредитної політики. Гроші стали предметом широких наукових досліджень, що зчинили визначальний вплив на формування різних напрямів сучасної економічної думки, зокрема кейнсіанства та монетаризму.

М.І. Туган-Барановський висунув новаторську для свого часу ідею грошей як соціального явища. Він пише, що «цінність грошей є неусвідомленим стихійним продуктом соціальної взаємодії... Проте цінність грошей постає перед нами як щось об'єктивно дане всією сукупністю мінових відносин» [3, с. 77]. Цінність грошей – це об'єктивна реальність, що формується в умовах різної кон'юнктури ринку і в цілому притаманна капіталізму як системі, однією з основних сфер якої є обмін.

Ідеї Михайла Івановича були пророчими і стали предметом дослідження видатних вчених, найбільш впливових економістів ХХ ст. – засновника теорії державної грошової політики Дж. М. Кейнса та ідеолога підтримки стабільної грошової одиниці, боротьби з інфляцією та економічними циклами М. Фрідмена.

У 1959 р. у своїй праці «Програма грошової стабілізації» М. Фрідмен зазначив: «На теперішній час широко визнано, що гроші мають значення, і дуже велике значення» [4, с. 16]. Таким чином, підтвердився ще один прогноз М.І. Туган-Барановського про винятково важливу роль грошей в економічному розвитку.

В сучасному світі науковці продовжують дослідження впливу грошей на макроекономічне управління. Цифрові гроші стали предметом широких наукових досліджень, вплив на які мають різні напрями сучасної економічної думки, зокрема кейнсіанство та монетаризм. Розвиток технологій та виникнення цифрових грошей сприяли розширенню цифрової інфраструктури. Це вплинуло на методи макроекономічного управління, оскільки уряди стали розглядати цифрові платіжні дані як важливий індикатор економічного стану.

Глава Банку міжнародних розрахунків (BIS) А. Карстенс та його колеги вважають, що «центральні банки повинні використовувати технологічні інновації, які пропонує криптовалюта, а також забезпечувати важливу основу довіри. Коли люди чи компанії здійснюють платіж, вони довіряють двом речам: самим грошам і платіжній системі, яка виконує транзакцію. Цифрові інновації змінюють як гроші, так і платежі» [5].

У контексті кейнсіанської економічної теорії цифрові гроші можуть розглядатися як інструмент для стимулювання витрат, зокрема через цифрові платіжні системи та електронні фінансові послуги, що можуть підтримувати споживання та інвестиції. Вивчення впливу цифрових грошей на монетарні аспекти зумовило дослідження можливості уведення цифрових валют центральних банків (CBDC). Вони стають об'єктом вивчення для оцінки їх впливу на грошову політику, інфляцію та стабільність фінансової системи. Враховуючи нещодавні події з глобальними криптобіржами FTX, Binance, інвестиційним фондом Alameda Research Ventures [6], центробанки різних країн наполягають, що будь-яку законну транзакцію, яку можна здійснити за допомогою криптовалюти, краще здійснювати за допомогою грошей центрального банку. Цифрові валюти центральних банків (CBDC) та інша публічна інфраструктура можуть підтримувати багату та різноманітну грошову екосистему, що сприяє інноваціям у суспільних інтересах.

У розвитку цифрової економіки є місце і для криптоактивів, і для цифрових валют центральних банків, і для приватних валют комерційних банків та

приватних фінансових груп. Головне – це створити правову базу для їхньої діяльності та державного і приватного управління ними.

На тлі розвитку цифрових фінансів змінюються підходи до державно-приватного управління, але багато ідей М.І. Туган-Барановського, які розвивались в XIX – на початку XX століття, стали важливим внеском в економічну науку. В сучасному цифровому світі ідеї М.І. Туган-Барановського отримали новий вимір завдяки технологічному прогресу та виникненню криптовалют і цифрових платіжних систем. Вчений стверджував, що гроші можуть виконувати функцію накопичення, і це також властиво цифровим валютам. Багато людей використовують криптовалюту як інвестиційний інструмент, сподіваючись на зростання їхньої вартості з часом. У сучасному світі криптовалюти можуть впливати на інвестиційний клімат через ICO (ініціальні монетні пропозиції), де нові проекти можуть залучати кошти від інвесторів шляхом емісії криптовалют. Як засіб обміну криптовалюти можуть використовуватися для глобальних та швидких трансакцій. Це особливо актуально з огляду на швидкий розвиток глобального інтернет-бізнесу та електронної комерції.

З появою цифрових платіжних систем, таких як PayPal, Square та інших, платіжні технології розширюють концепцію грошей та їх функціональні можливості. Враховуючи ці аспекти, ідеї М.І. Туган-Барановського щодо ролі грошей як фактора впливу на інвестиції, нагромадження та обмін дістають відображення та підтвердження в динаміці сучасного цифрового фінансового середовища.

1. Основні засади грошово-кредитної політики на період воєнного стану. URL : <https://bank.gov.ua/ua/news/all/osnovni-zasadi-groshovo-kreditnoyi-politiki-na-period-voennogo-stanu>
2. Данилишин Б. Центральні банки в період криз: тактика і стратегія дій. *Українська правда*. 2023, 23 лютого. URL : <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/02/20/697221/>
3. Туган-Барановський М.І. Паперові гроші та метал. Київ: КНЕУ, 2004. 200 с.
4. Фридмен М. Програма денежної стабілізації. Основи монетаризма / под науч. ред. Д. А. Козлова. Москва: ТЕИС, 2002. 175 с.
5. The Money Revolution: Crypto, CBDCs, and the future of finance / IMF. Sept. 2022. URL : <https://www.imf.org/media/Files/Publications/Fandd/Article/2022/September/fd090122.ashx>
6. Berwick A., Shiffman J., Qing K.G. Exclusive: How a secret software change allowed FTX to use client money. *Reuters*. 2022, December 14. URL : <https://www.reuters.com/technology/how-secret-software-change-allowed-ftx-use-client-money-2022-12-13/>

ЗАДОЯ Анатолій,
д.е.н., проф., професор кафедри глобальної економіки,
Університет імені Альфреда Нобеля

КОНФЛІКТОГЕНЕЗ ЕКОНОМІЧНОГО ЦИКЛУ

Внесок М.І. Туган-Барановського у розроблення теорії економічних циклів загальновідомий. Різні її аспекти продовжують активно обговорюватися в економічній літературі. Зокрема, цікавим є дослідження впливу, з одного боку, французьких науковців на погляди нашого співвітчизника, а з іншого боку – його вплив на формування теорії циклів у ХХ столітті [1]. Як справедливо зазначає І.П. Макаренко, теорія економічних циклів «стала фундаментальною працею для подальшого вивчення макроекономічного середовища – процентних ставок, валютних курсів, що впливають на коливання потоків капіталів» [2].

І хоча проблеми економічної циклічності активно досліджуються в сучасній науковій літературі, як на наш погляд, дискусії зайшли у глухий кут. По суті більшість авторів залишаються у колі класичних підходів, у той час як відчувається потреба в нових ідеях. Сьогодні проривні досягнення у науці спостерігаються тоді, коли методологія однієї науки використовується в іншій. Отже, існує потреба скористатися досягненнями інших сфер наукових досліджень для нового погляду на проблему економічних циклів.

Нам уже доводилося звертати увагу на можливості, які розкриває перед дослідниками економічної циклічності використання фундаментальних положень конфліктології [3]. Її застосування дозволяє виявити конфліктоген економічного циклу. Загальноприйнятим є розуміння конфліктогенезу як виникнення та розвиток певних конфліктних форм суспільного існування. Наслідком конфліктогенезу є конфлікт. Той вихідний пункт, через модифікацію та перетворення якого у кінцевому рахунку виникає конфлікт, і називають конфліктогеном. Сама наявність цього гену не призводить до конфлікту автоматично. Суспільство може нормально функціонувати тривалий час, поки не сформується відповідні умови, як спричиняють трансформацію конфліктогену в реальний конфлікт.

У сучасній ринковій економіці існує певна обмеженість ресурсів та неможливість задовольнити усі потреби. Це породжує відмінність інтересів економічних суб'єктів та суперечності між ними. Тому за своїм характером суспільство є поліполярним. Однак, використавши агрегування інтересів, поліполярність можна звести до біполярності. Усі економічні суб'єкти можна розділити на дві групи: сукупний продавець та сукупний покупець. З одного боку, продавець та покупець мають різні інтереси, прагнучи отримати максимальну вигоду від обміну. З іншого боку, суспільний характер виробництва пов'язує ці суб'єкти між собою, оскільки жоден із них не зможе реалізувати свої інтереси без іншого. Таким чином, є обидві ознаки біполярності: протистояння і взаємопов'язаність суб'єктів обміну. Саме ці протистояння та взаємопов'язаність виступають конфліктогеном сучасної економіки, внутрішньо властивим будь-яким обмінним операціям.

Однак у нормальних умовах біполярність не перетворюється на конфлікт. Безконфліктне функціонування економіки спостерігається тоді, коли обидві групи суб'єктів (в основному) дотримуються компромісної поведінки. Якщо ж бодай одна зі сторін займає позицію конфліктної поведінки, ситуація в цілому стає конфліктною.

Імпульсом для перетворення протиріччя (конфліктної ситуації) на конфлікт («інцидент») можуть бути:

порушення безальтернативності. У закритій економічній системі продавці та покупці не мають іншої можливості реалізувати свої інтереси, як досягти компромісу. Проте більшість сучасних економік відкриті. Безальтернативність може бути порушена не обов'язково з допомогою зовнішніх ринків. Неприйнятна пропорція обміну, наприклад, може спонукати споживачів до організації натурального виробництва того чи іншого продукту чи послуги та задоволення потреб без обміну;

досягнення мінімального рівня прийнятності обмінної операції. Такий мінімальний рівень прийнятності існує як у покупця, так і у продавця. Для покупця цей рівень встановлюється бюджетними обмеженнями. Для виробника об'єктивно мінімальним рівнем прийнятності виступають витрати;

протестна поведінка. Протестна поведінка ґрунтується на суб'єктивних оцінках ситуації кожним індивідом, яку він може сприймати як несправедливу.

Перелічені чинники у ролі інцидентів постійно призводять до виникнення конфліктів між окремими суб'єктами. Але для переходу економіки до стану кризи необхідна синхронізація багатьох конфліктів, які, досягаючи критичної маси, порушують стабільний перебіг економічних процесів. Як такий синхронізатор виступає діяльність фінансових посередників.

Цілком зрозумілим для покупців є прагнення подолати обмеження споживання, встановлені розмірами бюджету. Для цього необхідно або пересунути лінію бюджетних обмежень шляхом збільшення доходів, або отримати кредит на придбання споживчих благ. В умовах кредитної системи, що динамічно розвивається, більш привабливим виявляється другий шлях. При цьому інтереси і кредитора, і позичальника збігаються: кредитор прагне максимізувати свій дохід від зростання масштабів кредитування, а позичальник розширити своє споживання, долаючи бюджетні обмеження. Тим самим формуються сприятливі умови для компромісної поведінки обох суб'єктів.

Слід звернути увагу на динаміку ще одного показника – середньої норми споживання. Її зростання (і, відповідно, зниження граничної норми заощаджень), через дію інвестиційного мультиплікатора мало би позитивно позначитися на економічній динаміці. Проте українська економіка виявилася не готовою до збільшених запитів споживачів, які задовольнялися переважно за рахунок імпорту.

У кожній економіці формується певне співвідношення між приростом депозитів та величиною заощаджень. За нашими дослідженнями, в українській економіці співвідношення, що відповідає більш-менш стабільному розвитку, склалося на рівні 40–45%. Якщо приріст заощаджень становить понад 50%, – це означає, що масштаби кредитування випереджають процеси погашення кредитів та дія грошового мультиплікатора збільшує фактичну грошову масу в

обігу. При зниженні показника нижче за 40% спостерігається згортання процесу кредитування та виникнення проблеми погашення кредитів.

Особливу небезпеку стабільному розвитку економіки становлять надмірні кредити, видані домашнім господарствам. Оскільки джерелом погашення кредитів виступають заощадження, про «надмірності» кредитування можна судити, зіставляючи суму кредиту із сумою заощаджень. Враховуючи розбіжність структури заощаджень та структури споживчих кредитів, можна стверджувати, що проблеми з погашенням кредиту виникнуть у тому випадку, якщо його сума перевищує 60–70% заощаджень.

Кредитування понад норму реальних заощаджень фактично є побудовою фінансової піраміди. Ширина її основи багато в чому залежить від термінів погашення наданих кредитів та можливості перекредитування. Тому можна спостерігати різну за тривалістю фазу піднесення економічного циклу. Однак, коли позичальники стикаються з проблемою нестачі доходів для погашення кредитів та вичерпанням можливостей перекредитування, відбувається різке скорочення можливостей для їхньої компромісної поведінки як стосовно продавців, так і стосовно кредиторів. Але у перших і у других сформувалася поведінка, орієнтована на колишній рівень попиту та «поступливість» контрагента, що забезпечують рівень прибутковості, недоступний у нових умовах. Кредитори та продавці досягають свого мінімального рівня прибутковості (що сформувався в колишніх умовах) і теж переходять від компромісної поведінки до конфліктної. Небажання продавців і кредиторів іти на компроміс в умовах, що змінилися, сприймається покупцями як несправедливість обміну та розподілу і посилює їхню протестну поведінку. Отже, формуються всі ознаки конфлікту. Інциденти перетворили протиріччя на конфлікт. Суспільство перейшло у стан кризи.

У ході кризи та депресії поступово відновлюються порушені пропорції, змінюються уявлення про межі компромісної поведінки, сторони пристосовуються до нових умов господарювання. Конфлікт вирішується, й у суспільстві знову переважає компромісна поведінка більшості економічних суб'єктів. Формуються передумови нового циклу.

1. Adair P., Nezhyvenko, O. Tugan-Baranovsky's business cycle theory and French economists: inspiration and legacy. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки*, 2021. № 6(1). С. 3–7. <https://doi.org/10.18523/2519-4739.2021.6.1.3-7>
2. Макаренко І.П. Наукова спадщина М.І. Туган-Барановського. *Наука та інновації*. 2018. № 6. С. 5–8. <https://doi.org/10.15407/scin14.06.005>
3. Задоя А.А. Экономическая цикличность: конфликтологическая концепция. *Бюлетень Нобелівського економічного форуму*. 2013. №1 (6). С. 150–159.

КУДЛАСЕВИЧ Ольга,

к.е.н., ст. наук. співр., старша наукова співробітниця
відділу економічної історії,

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

СУТЬ ПІДПРИЄМНИЦТВА І ЙОГО РОЛЬ В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ: ПОГЛЯДИ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Українська економічна думка є виразником не тільки національних, а й світових цінностей та надбань. У період другої половини XIX – початку XX століття вітчизняна економічна наука постійно збагачувалася новими поглядами, ідеями та уявленнями. Вчені займалися дослідженням дуже широкої наукової проблематики, сполучаючи найкращі досягнення світової економічної науки та фундаментальні дослідження новітніх форм господарювання, що виникали на національних теренах.

Наукова спадщина учених-економістів у другій половині XIX – початку XX ст. значно збагатила вітчизняну наукову економічну думку та увійшла до складу інтелектуальної скарбниці, особливий внесок у сферу економічних знань здійснив всесвітньовідомий український вчений – Михайло Туган-Барановський. У XX ст. його науковий доробок мав значний вплив на розвиток економічної думки у світі. М. Туган-Барановського можна назвати першим східноєвропейським економістом, наукову спадщину якого визнали зарубіжні вчені різних шкіл та напрямів.

Ключова мета вивчення історії української думки – осмислення спільних загальноєвропейських теоретико-методологічних засад та особливих конкретних національних шляхів розв'язання науково-практичних проблем економічного розвитку. Однією з таких проблем у середині XIX ст. стало формування підприємництва як особливої форми діяльності. Проблему підприємництва М. Туган-Барановський не обійшов увагою у своїх наукових дослідженнях, насамперед зосередившись на питаннях організації підприємницької діяльності, ролі та значенні підприємця у виробництві, стосунках із державними та громадськими інститутами, проблемах можливості реалізації управлінських здібностей підприємця тощо.

М. Туган-Барановський називав господарським підприємством таку господарську організацію, що ставить приватногосподарську мету і досягає її за допомогою обміну; характерними для якого є: мета діяльності (максимізація прибутку) та спосіб, яким підприємство досягає цієї мети (продаж товарів на ринку). Капіталістичним підприємством М. Туган-Барановський вважав таке підприємство, метою діяльності якого є одержання найбільшого прибутку на затрачений капітал. Вчений наголошує, що відмінною рисою такого підприємства є саме мета його діяльності, а не те, що воно (підприємство) використовує найману працю, як вважали марксистки. Він зауважував, що підприємство може задіяти найману працю і водночас не бути капіталістичним, як, наприклад споживча спілка. З іншого боку, для того, щоб підприємство мало капіталістичний характер, не обов'язкове використання найманої праці [1, с. 378].

Суттєвим внеском у розвиток теорій економічного розвитку та підприємництва є теоретичні праці М. Туган-Барановського, зокрема результати наукових досліджень вченого збагачували політичну економію новими поглядами, давали пояснення недосліджених питань економічної науки. Як представник інноваційних теорій М. Туган-Барановський відстоював концепцію, в якій людський чинник визначає економічний поступ країни. Український вчений наголошував на гармонійному становленні особистості через розвиток її здібностей і вважав, що здатність до творчої праці визначається не тільки природними чи набутими здібностями, а й соціальним походженням людини [2, с. 82].

М. Туган-Барановський в основу своїх досліджень поклав макроекономічні аспекти ринкової економіки. На його думку, тільки охопивши все суспільне господарство в сукупності, можна було зрозуміти проблему розвитку підприємництва і ринкової економіки загалом, періодичний характер економічних криз і причини цієї періодичності тощо. Теоретики неокласицизму органічно поєднували статичний аналіз з теорією рівноваги, зокрема з концепцією Л. Вальраса. На противагу абстрактним економічним теоріям неокласиків М. Туган-Барановський розробив своє бачення на ринкову рівновагу, яку розглядав як початковий, стартовий стан економічної динаміки. Вчений-економіст звернув увагу на межі статичного аналізу та необхідність динамічної концепції ринкового розвитку. Потреба в останній була обумовлена насамперед практичними інтересами вчасного реагування на швидкі зміни в економічній дійсності. М. Туган-Барановський на початку 90-х років XIX ст. запропонував не тільки загальний характер еволюції економічної теорії до макроекономічного аналізу, а й визначив його наукові підстави та низку конструктивних елементів, які розвинули його послідовники [2].

Використовуючи теоретичні напрацювання М.І. Туган-Барановського, Й.А. Шумпетер розробив теорію інноваційної парадигми соціально-економічного розвитку, що отримала визнання через теорії ендогенного економічного зростання. Й.А. Шумпетер став автором теорії циклу [3], що ґрунтуються на законах розвитку інноваційного процесу, проаналізував два типи господарюючих суб'єктів – підприємців-новаторів та «просто господарів», характер дій цих двох типів є кардинально різним.

Можна сміливо стверджувати, що М. Туган-Барановський одним із перших розпочав враховувати властиві для світової економіки процеси та тенденції у динаміці їхнього розвитку. Завдяки вченому-економісту намітився поворот науки до ширшого погляду на економічне життя суспільства – аналізу процесів у їхньому динамічному розгортанні, тобто дослідження напрямів і механізмів постійних змін в економіці – як еволюційних, незворотних, так і зворотних, циклічних, що дає можливість побачити причини цих змін, з'ясувати їхні тенденції, передбачити їхню вірогідну поведінку в майбутньому. Він показав, що новаторство – важливе джерело розвитку в суспільстві.

В українській економічній літературі превалювала думка, що саме підприємець планує та організовує виробництво, акцентувалася увага на тому, що за умов конкурентного ринкового середовища основним мотивом діяльності підприємця стає одержання прибутку кожного разу в дедалі зростаючих масштабах для подальшого нагромадження капіталу та розширення

виробництва. У такому постійному прагненні «до поширення суспільного виробництва і суспільного багатства» [4, с. 91] вбачав характерну рису суспільства М. Туган-Барановський. Його думку щодо мотивації підприємницької діяльності за ринкових умов – досягнення максимального ефекту з найменшими витратами – поділяли також А. Антонович, С. Булгаков, М. Зібер, М. Соболев, С. Подолинський та інші дослідники.

Роль М. Туган-Барановського в розвитку світової та вітчизняної економічної думки визначається піонерськими розробками в галузі макроекономіки, теорії державного регулювання, теорії цінності, теорії економічної кон'юнктури, соціальної теорії розподілу, теорії кооперації та інших. У працях М. Туган-Барановського важливо відзначити не лише знання вітчизняної та зарубіжної економіки, а й сміливість розв'язання складних наукових завдань, вміння застосовувати теорію на практиці. Теорії М. Туган-Барановського знайшли помітне віддзеркалення у працях А. Шпітгофа, Й. Шумпетера, Ж. Лескюра, А. Афталіона, Г. Касселя, К. Вікселя, а через них – і в працях Р. Хоутрі, А. Пігу, Д.Р. Хікса, Р. Харрода, Б. Хансена, зокрема наукова концепція М. Туган-Барановського була взята на озброєння Дж. М. Кейнсом і застосована в прогнозуванні ринкової кон'юнктури, проведенні ефективної державної політики економічного регулювання. Ідеї М. Туган-Барановського розвивали у своїх наукових працях також вітчизняні економісти – Є. Слуцький, В. Тимошенко та російський вчений-економіст М. Кондратьєв.

1. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. 628 с.
2. Кудласевич О.М. Українські джерела теорії підприємництва: монографія / О.М. Кудласевич; НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2014. 255 с.
3. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. з англ. В. Ружицький, П. Тарашук. Київ: Основи, 1995. 528 с.
4. Туган-Барановський М.І. Політична економія. Курс популярний. Київ, 1994. 261 с.
5. Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. Київ: ІЕ НАН України, 2001. 268 с. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001993>
6. М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець. До 150-річчя від дня народження / В.М. Геєць, В.В. Небрат та ін. Київ, 2015. 362 с. URL : http://editor.inhost.com.ua/storage/100_rokiv_nanu/Viddilennya%20ekonomiky/Dppovnenya%20Tugan-Baranosvkyi/Tygan-Baranov_monogr.pdf

ЛЮТАК Олена,
д.е.н., професорка кафедри
міжнародних економічних відносин,
Луцький національний технічний університет

ВПЛИВ НАПРАЦЮВАНЬ МИХАЙЛА ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРСПЕКТИВИ

З позиції сьогодення ми розглядаємо вклад Михайла Туган-Барановського у формування нашої ідентичності та свободи з позицій як соціального ідеалу, так і теорії кооперації. Висловлювання щодо соціального ідеалу та моделювання української перспективи в контексті свого часу, а особливо під час формування національної ідентичності, лежить в основі шляхів розвитку українського суспільства. Деякі ключові аспекти його соціального ідеалу та ідей, які можуть взяти участь у моделюванні української перспективи, можуть включати такі елементи, як самобутність, економічну справедливість, громадську участь та взаємодію. Зокрема М. Туган-Барановський підкреслював важливість збереження та розвитку української культурної самобутності, він пропагував національну свідомість та прагнення до вивчення історії та культури свого народу. Окрім того вчений вірив у значення мовної свободи та акцентував на необхідності збереження та розвитку української мови як основного засобу вираження національної ідентичності на основі ідеї співпраці та взаємодії між українцями, закликаючи до зміцнення соціального взаєморозуміння та солідарності. Громадянська свобода та права визнають їхню важливість для будівництва демократичного суспільства.

Слід зазначити, що М. Туган-Барановський висловлював сумніви щодо соціальної справедливості в умовах економічних нерівностей та виступав за економічну справедливість та розподіл соціальних ресурсів. Він підкреслював важливість освіти як основи інтелектуального та культурного розвитку суспільства. Відповідно моделювання української перспективи на основі ідей Туган-Барановського може включати стратегії для збереження та підтримки культурної самобутності, розвитку громадянського суспільства, сприяння економічній справедливості та створення умов для інтелектуального зростання нації.

Ще одним важливим здобутком автора є теорія кооперації, що базується на ідеї спільної дії та взаємодії для досягнення спільних цілей. У контексті відбудови України після складних періодів, таких як війна, політичні кризи, конфлікти та економічні труднощі, теорія кооперації може мати потенціал для створення стійких та успішних рішень. Основними аспектами, які підкреслюють цей потенціал, є:

→ громадська участь – кооперація сприяє активній громадській участі та взаємодії між різними групами, що може зумовлювати створення конструктивного діалогу та спільне прийняття рішень, які враховують інтереси різних секторів суспільства;

→ економічна кооперація – утворення кооперативів та об'єднань може допомагати малим підприємствам та селянським господарствам у забезпеченні доступу до ресурсів, ринків і технологій, що сприяє їхньому розвитку;

→ соціальна інтеграція – кооперація може бути інструментом для соціальної інтеграції, зокрема для вирішення питань зайнятості, соціальної підтримки та участі у суспільному житті;

→ регіональний розвиток – об'єднання різних регіонів та галузей через кооперацію може сприяти рівномірному регіональному розвитку та вирішенню проблем, які стосуються конкретних територій;

→ співпраця – взаємодія та обмін досвідом з іншими країнами через міжнародні коопераційні проекти можуть збагатити українське суспільство та сприяти інноваціям;

→ зміцнення громадянського суспільства – створення та розвиток кооперативних організацій може сприяти формуванню і зміцненню громадянського суспільства, яке виступає важливим фактором у суспільному розвитку та контролі за владою;

→ спільні проекти та ініціативи – спільні проекти та ініціативи можуть об'єднувати різні групи для вирішення конкретних завдань, таких як екологічна безпека, охорона здоров'я чи розвиток освіти.

Інтеграція теорії кооперації в стратегію відбудови України може допомогти створити більш інклюзивне та стабільне суспільство, забезпечуючи важливі засади солідарності та спільної відповідальності.

Основні ідеї М. Туган-Барановського можна описати з позиції актуальних питань державного управління. Незважаючи на столітню різницю в часі між напрацюваннями науковця і сучасністю, його ідеї щодо боротьби за самостійність та автономію України є актуальними і сьогодні. Правовий порядок та автономія, розвиток культури та освіти, необхідність захисту національних інтересів та недопущення знецінення української самобутності, розвиток громадянського суспільства, що базується на участі громадян у прийнятті рішень та контролі за діяльністю влади становить основу сучасних державотворчих процесів.

Отже, діяльність Михайла Туган-Барановського свідчить про важливість національної самостійності та визнання прав громадян на участь у державотворчому процесі. Актуальність його поглядів про державне будівництво може виявлятися у питаннях розвитку демократії, захисту прав людини, створення ефективних механізмів державного управління та розвитку громадянського суспільства в Україні та інших країнах.

Вплив М. Туган-Барановського на формування української перспективи визначався його роботами, які стали своєрідним путівником для розвитку української ідентичності та національної самосвідомості, його ідеї та напрацювання є важливими для розуміння історії та культурного розвитку України.

МАСЛОВ Анатолій,
д.е.н., проф., професор кафедри
економічної теорії, макро- і мікроекономіки,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ПОБУДОВА М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИМ СОЦІАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ РОЗПОДІЛУ

Творчу спадщину Михайла Івановича Туган-Барановського, з якої черпали ідеї вітчизняні та зарубіжні науковці, потрібно розглядати в контексті розвитку світової та української економічної думки, цілісності української національної культури, науко- і державотворення, економічного, політичного і духовного відродження.

Кінець XIX – початок XX ст. стали поворотним пунктом в економічному розвитку Російської імперії, до складу якої входила Україна. Складні економічні процеси, що відбувалися в цей період, знаходили далеко не однозначне відображення у працях вчених-економістів країни. Скасування кріпацтва відкрило можливості для розвитку капіталізму. Високих темпів набирала промисловий розвиток, зріс торговельний оборот, збільшилася кількість банків і великих промислових підприємств, акціонерних товариств, прискорювався хід монополізації економіки, загострювалися процеси економічного розвитку та соціальних відносин. З огляду на це склалася неоднорідна картина економічної думки за такими напрямками, як: історико-етичний (Іван Іванюков, Олександр Миклашевський, Володимир Святловський), психологічний (Роман Орженцький, Владислав Залеський, Олександр Білімович), математичний (Володимир Дмитрієв, Євген Слуцький) і соціальний (Михайло Туган-Барановський, Петро Струве). Саме представники останнього напрямку наголошували на соціальних явищах господарства і переважали в питаннях теорії розподілу. Головним її представником був М. Туган-Барановський, і основними його заслугами в економічній науці стали:

1) поєднання у дослідженні принципів трудової вартості й граничної корисності товару і виведення на основі цього закону пропорційності граничних корисностей вільно відтворених благ їх трудовим вартостям;

2) обґрунтування хвильової теорії руху ділового циклу, що поклало основу створення вченим теорії середньострокових циклів; формулювання основного закону інвестиційної теорії циклів – визначення фаз промислового циклу законами інвестування;

3) аналіз соціально-економічного розвитку Росії у XIX – 20-х роках XX ст., і обґрунтування висновку про «кооперативний соціалізм» як про оптимальну модель розвитку для неї;

4) побудова соціальної теорії розподілу, де розподіл є соціальним феноменом, що передбачає спільну дію численних соціальних груп.

Однією з найбільш проблематичних галузей дослідження у політичній економії в перші два десятиріччя XX ст. у західній і вітчизняній економічній літературі були питання розподілу, тобто проблема утворення доходів.

Головним питанням проблеми теорії розподілу доходів є визначення тих чинників, згідно з якими встановлюються частки доходів на кожний фактор виробництва. В рамках кожної економіко-теоретичної системи (парадигми) сформовано свій окремий підхід до розв'язання цієї проблеми.

Свою соціальну теорію розподілу М. Туган-Барановський будує, віддаючи належне теорії представників соціальної школи Рудольфа Штольцмана і Карла Маркса. Так, зв'язок своєї теорії з теорією К. Маркса М. Туган-Барановський вбачає у тому, «що і моя теорія, як і теорія Маркса, розглядає доходи суспільних класів як результат розподілу між кількома суспільними верствами продукту, що створюється працею одного класу робітників» [2, с. 449]. Зокрема, нетрудові доходи, як і К. Маркс, він визнає результатом експлуатації заможними верствами класу робітників, позбавленого засобів виробництва.

Поряд із цим, посилаючись на К. Маркса, сприймаючи певні теоретичні засади його теорії розподілу, М. Туган-Барановський також критикує розуміння К. Марксом суті експлуатації та аналіз ним проблеми розподілу як загальної проблеми цінності. «На мій погляд нетрудові доходи є результатом експлуатації багатими верствами робітничого класу, позбавленого засобів виробництва. Однак Маркс хоче довести наявність такої експлуатації вкрай штучним шляхом, виходячи із своєї зовсім неспроможної теорії абсолютної трудової цінності. ... Я доводжу наявність експлуатації по-іншому і даю зовсім іншу теорію заробітної плати і в цьому вже полягає (не говорячи про інших) суттєва різниця нової теорії від старої» [2, с. 449]. Як бачимо, М. Туган-Барановський віддає належне теорії граничної корисності, яку визнавав «єдиною науковою теорією цінності» (вартості), так і марксизмові, пояснюючи, що в ньому надає «величезного значення вченню про соціальну основу всіх явищ капіталістичного господарства». Та поряд із цим український вчений пропонує власний оригінальний синтез обох напрямів, тепер уже не в теорії цінності, а в соціальній теорії розподілу.

Необхідно особливо підкреслити, що цей підхід, який повністю відокремлював проблему розподілу від проблеми ціноутворення, протиставляв М. Туган-Барановського не лише неокласикам, а й марксистам, і суперечив новітнім здобуткам неокласичної школи, що викликало чимало критичних зауважень з боку науковців. Але підхід М. Туган-Барановського практично виводив його теорію розподілу, подібно до його теорії криз, за межі неокласичного аналізу з мікроекономічного рівня на вищий – макроекономічний рівень дослідження.

Побудувавши свою соціальну теорію розподілу на запереченні будь-якого зв'язку проблеми цінності з проблемою утворення доходів, М. Туган-Барановський тим самим виніс цю проблему за межі як класичних, так і неокласичних уявлень, насамперед найпопулярнішої на той час теорії граничної продуктивності Джона-Бейтса Кларка.

Як уже зазначалося, до М. Туган-Барановського розуміння проблем розподілу не виходило в основному за межі неокласичної теорії цінності. Зокрема, найвидатніший на той час американський економіст Дж.-Б. Кларк не відокремлював теорію цінності від теорії розподілу цінності між різними суспільними групами. Для К. Менгера, О. Бем-Баверка, А. Маршалла також не існувало особливої проблеми розподілу. Такої ж точки зору дотримувалися й інші

економісти, серед них Йозеф Шумпетер. Можна сказати, що, незважаючи на значні розбіжності у поглядах з приводу позитивного змісту учення про розподіл, економісти – сучасники М. Туган-Барановського – цілком сходилися у думці, що вчення про розподіл збігається із загальним ученням про обмін.

Панівний погляд на проблему розподілу можна сформулювати таким чином, що утворення доходів становить окремий випадок ціноутворення. Тому й необхідно вводити в загальне учення про ціну також і теорію розподілу. А отже, як вважали неокласики, особливої проблеми розподілу, яка існувала б незалежно від проблеми ціни і цінності, не існує.

М. Птуха у своїй праці «М.І. Туган-Барановський як економіст» [3], виданій у 1919 р., зазначав: «До останнього часу політична економія не була свідомою в методологічному питанні, що полягає в проблемі розподілу. Наука економічна не скористувалася кинutoю мимохідь Рікардо заміткою про те, що проблема розподілу не зв'язана з наукою про цінність. З'явище розподілу величезна більшість учених визнає за з'явища цінності. Марксова теорія вартості є безпідставною, і до того ж з її погляду не можна пояснити з'явище заробітної плати. Численні теорії, що спираються на суб'єктивну науку про цінність, заперечуються більшістю представників тієї ж самої школи. З їхнього погляду пояснити та зрозуміти прибуток не можна. Теоретична думка уперлася в глухий кут. Знайти вихід з нього і спробував М[ихайло] І[ванович]» [4, с. 218].

Таке вирішення важкого методологічного питання М. Туган-Барановському здавалось абсолютно хибним: «Стара політична економія, яка розглядала теорію розподілу як особливе вчення, що не співпадає з теорією ціни, абсолютно права. Щоправда, стару політичну економію дуже мало турбували методологічні питання» [8, с. 304]. Виходячи з того, що теорія розподілу принципово відмінна від теорії цінності, М. Туган-Барановський писав: «Яким би великим наше знання законів цінності не було, воно не може дати нам розв'язання проблеми розподілу» [6, с. 105].

Необхідно зазначити, що в сучасній економічній науці панівною залишається неокласична теорія розподілу, яка базується на принципі граничної продуктивності. Згідно із цією теорією винагорода на кожен фактор виробництва встановлюється відповідно граничного внеску цього фактора у створення продукту. Ключовою передумовою виступає характерне для всієї неокласики припущення про рівність позицій учасників виробництва та розподілу.

Зрозуміло, що така позиція представників неокласичної теорії розподілу і сьогодні викликає низку заперечень, зокрема, з боку інституційної теорії, що розглядає економічних суб'єктів, які діють в умовах нерівних можливостей та можуть так чи інакше впливати на поведінку контрагентів. Головним чинником, що визначає величину доходу при розподілі з точки зору інституційної теорії є інформаційна асиметрія, інформаційна та економічна нерівність, а також економічна влада. Певні спроби представити альтернативні теорії розподілу були здійснені М. Туган-Барановським у його «соціальной теорії розподілу», а також Я. Такатою, Д. Груббом та Е. Прейзером.

Соціальна теорія розподілу, розроблення якої припадає на друге десятиліття ХХ ст. – останнє в житті М. Туган-Барановського, відноситься до

його наукових пріоритетів і зумовила написання цілого ряду ґрунтовних праць. Насамперед це «Соціальна теорія розподілу» (1913), видана спочатку в Берліні німецькою [12; 13], а потім у Петербурзі російською мовою [7], в якій досліджується винятково проблема розподілу. Завдяки публікації за кордоном «Соціальна теорія розподілу» М. Туган-Барановського одразу стала відомою світовій економічній думці, де також викликала дискусію. Зокрема, можна відзначити публікації одного із лідерів австрійської школи граничної корисності О. Бем-Баверка «Влада або економічний закон?» (1914) [10] та представника німецької новітньої історичної школи (соціального напрям) Р. Штольцмана «Соціальна теорія розподілу і вартість» (1918) [11].

Сучасний німецький історик економічної думки Г. Янссен з цього приводу зазначав, що популярність і вплив М. Туган-Барановського в економічній науці Німеччини початку ХХ ст. відносно інших іноземних економістів можна порівняти з популярністю і впливом А. Маршалла. Зрозуміло, що в першу чергу йшлося про теорію економічних циклів М. Туган-Барановського, але на другому місці була його «соціальна теорія розподілу», яку згадували, щонайменше, до середини ХХ ст. у найзначніших працях з історії економічної думки.

М. Туган-Барановський прагнув побудувати власну теорію розподілу, відмінну від марксистської та неокласичної, відділивши проблему розподілу від проблеми ціноутворення. Варто зазначити, що основи цієї теорії були закладені М. Туган-Барановським у попередні роки. Насамперед ідеться про такі праці, як «Вчення про граничну корисність господарських благ як основу їх цінності» (1890) [9], «Теоретичні основи марксизму» (1905), статтю «Соціальна теорія розподілу» (1910) [6], відповідні розділи «Основ політичної економії» (1909) та ін. У всіх цих працях український вчений дав повне ґрунтовне викладення своєї теорії розподілу. Саме з огляду на синтез трудової теорії вартості та теорії граничної цінності вченому вдалося подолати обмеженість матеріалістичного детермінізму в тлумаченні прибутку, заробітної плати, позичкового відсотка тощо.

Привертає увагу те, що навіть у своїх останніх працях визначення предмету політичної економії М. Туган-Барановський робить на основі проблеми розподілу, надаючи їй, таким чином, першочергового значення. Так, у вступі до «Політичної економії», визначаючи предмет цієї науки, він зазначає: «...Питання про причини різниць в багатстві та вбогості народів; неоднакового поділу багатства серед кожного народу і розповсюдження скрізь постійної убогості серед зросту багатства – розглядає наука, що зветься політичною економією» [5, с. 61–62].

Потреба у створенні «соціальної теорії розподілу» обумовлюється як об'єктивними економічними передумови, зокрема, подальшим розвитком капіталізму на його імперіалістичній і монополістичній стадії та загостренням соціальних проблем, серед них – проблем розподілу виробленого продукту, поглибленням соціальної несправедливості, погіршенням матеріального становища широких верств трудящих, так і суб'єктивними передумовами, у тому числі й науковими, неналежним рівнем теоретичного усвідомлення і пояснення нових економічних та соціальних реалій, з метою привернення до них уваги національних урядів, а, отже, зменшення соціальних суперечностей і соціальної напруги в суспільствах.

Появу своєї теорії М. Туган-Барановський пояснював двома головними причинами. По-перше, незадовільним станом теоретичного обґрунтування проблеми розподілу в сучасних йому напрямках економічної науки. У цьому випадку, як і в багатьох інших, економічна теорія йшла не попереду, а позаду реального життя. Теорію фонду заробітної плати, що раніше була загальновизнаною, на той час залишили майже всі і вона ледь знаходила небагатьох впливових прибічників. Це, відповідно, не давало права економістам стверджувати, що розвиток науки відповідав вимогам часу. Якщо раніше економічна наука мала теорію зарплати, що мала загальне визнання і становила собою закінчене логічне ціле, то на той час, становище було таким, як описував М. Туган-Барановський: «...Немає жодної загальноприйнятої теорії зарплати і в цій галузі економічної теорії панує самий безпринципний еkleктизм» [8, с. 300], а переможцями у суперечці стосовно можливості для робітничих союзів впливати на розмір зарплати стали робітники, а не вчені. Другою причиною була потреба в теоретичній основі соціальної державної політики, яка на той час почала розвиватись. У післямові до своєї роботи М. Туган-Барановський писав: «Цей переворот в галузі соціальної політики має потребу в зміні теорії. Викладена вище соціальна теорія розподілу намагається обґрунтувати слухність нової практики і разом з тим намагається довести, що ця практика гармонізує з реальними силами, які зумовлюють розпад суспільного продукту на дохід робітників і неробітничих класів» [8, с. 374].

Отже, можна зробити дещо парадоксальний висновок, що, з одного боку, розвинувши теорію розподілу Д. Рікардо в соціальному аспекті, з іншого боку М. Туган-Барановський піддав сумніву будь-яку наукову продуктивність новітніх на той час досягнень неокласичної школи, завдяки якій, за висловом М. Блауга, «економіка вперше стала справжньою наукою, яка вивчає взаємозв'язок між даними цілями і даними рідкісними засобами, що мають альтернативне використання для досягнення згаданих цілей» [1, с. 271].

1. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / пер. з англ. І. Дзюб. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 670 с.
2. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / наук. ред., автор передмови і вступної статті С. М. Злупко. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. 628 с.
3. Птуха М.В. М.І. Туган-Барановський як економіст. *Кооперативна зоря: Часопис української споживчої кооперації*. Березень 1919 р. № 4–5. С. 5–21.
4. Птуха М.В. М.І. Туган-Барановський як економіст. *Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць*. 2002. Вип. 33–34. С. 208–219.
5. Горкіна Л.П. Михайло Іванович Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин. *Туган-Барановський М. Політична економія: Курс популярний / відп. ред. Т. І. Дерев'янкін*. Київ : Наук. думка, 1994. С. 3–55 (вступне слово).
6. Туган-Барановський М.И. Социальная теория распределения. *Русская мысль*. 1910. № 1. С. 100–114.
7. Туган-Барановский М.И. Социальная теория распределения. Санкт-Петербург, 1914. 96 с.
8. Туган-Барановский М.И. Социальная теория распределения. *Социальная теория распределения / под. ред. М.Г. Покидченко*. Москва: Наука, 2009. С. 297–374.
9. Туган-Барановский М.И. Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности. *Юридический вестник*. 1890. Т. VI. Кн. 2. С. 192–230.

10. Boehm-Bawerk E. Macht oder oekonomisches Gesetz? *Zeitschrift fuer Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung*. 1914. № 23.
11. Stolzman R. Die soziale Theorie der Verteilung und der Wertes. *Jarbuecher Nationaloeconomie und Statistik*. 1918. № 110.
12. Tugan-Baranovsky M.I. Soziale theorie der Verteilung. *Annalen fuer Soziale politik und Gezeetzgebun Band*. 1913. Helt 5 und 6. S. 473–554.
13. Tugan-Baranovsky M.I. Soziale theorie der Verteilung. Berlin: J. Springer, 1913. 82 s.

НЕБРАТ Вікторія,
д.е.н., завідувачка відділу економічної історії,
ДУ «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»

ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Звертаючись до національної економічної спадщини в пошуках ціннісних орієнтирів і прагматичних засобів вирішення актуальних завдань трансформації та відбудови економіки, відновлення соціогуманітарного простору України, зупиняємося перед постаттю Михайла Туган-Барановського. Визнаний ще за життя як авторитетний вчений у галузі міждисциплінарних соціогуманітарних досліджень та економічного передбачення, він здобув світову славу завдяки новаторській теорії економічних циклів, розробленню соціальної теорії розподілу, вчення про кооперацію, обґрунтуванню неминучості переходу до паперово-грошового обігу та візії перспектив кредитно-грошових відносин. У контексті сучасних суспільних запитів доцільним є звернення до ціннісно-методологічних засад побудови теоретичної системи політичної економії М. Туган-Барановського.

В останній третині ХІХ – на початку ХХ ст., коли жив і працював учений, підходи окремих вчених і цілих теоретичних напрямів до змісту й проблематики економічної науки, а також визначення її предмету суттєво відрізнялися (вчення про економічну політику держави, теорія виробництва та обміну товарів, наука про створення та розподіл багатства та ін.) [1, с. 12–28]. В українській економічній думці, ліберально-гуманістичні основи якої були закладені Василем Каразіним та Іваном Вернадським, існувала традиція розгляду господарства з позицій забезпечення потреб людини. Фундаментальна праця Михайла Туган-Барановського «Основи політичної економії», що синтезує основні теоретичні здобутки вченого, відкривається розділом «Загальне вчення про народне господарство». У ньому автор одразу наголошує, що політична економія вивчає народне господарство, тобто сферу людської діяльності, призначенням якої є задоволення потреб. Ця діяльність передбачає сув'язь відносин та зіткнення інтересів. Істотною відмінністю науки про народне господарство від інших галузей знання є її завдання. М. Туган-Барановський зазначає, що таке призначення відповідає змісту соціології, але ця наука, на той час, ще не сформувалася [2, с. 44–45]. Таким чином, у системі наукового світогляду вченого економічна наука долає тісні рамки вартісно-речової парадигми, сформованої класичною школою.

Розглядаючи співвідношення емпіричних, історико-конкретних і теоретичних, абстрактно-узагальнюючих начал економічної науки, М. Туган-Барановський наголошує на загрозах зашироких узагальнень і надмірного абстрагування, що призводять до втрати зв'язку з реальним господарським життям, а відтак і дискредитації політичної економії як науки. Варто принагідно згадати, що свої власні економічні дослідження вчений розпочинав із ґрунтового вивчення історії господарства. Його праці «Русская фабрика в

прошлом и настоящем», «Экономические кризисы и их влияние на народную жизнь» присвячені докладному аналізу історико-емпіричного матеріалу щодо формування промислового підприємництва та циклічності капіталістичного відтворення. Тож усвідомлюючи конкретність і поліморфність історичних форм господарювання, еволюційний характер народного господарства як об'єкта політичної економії, він пише: «Теорія, відірвана від фактів – пуста, факти, не освітлені теорією – сліпі» [2, с. 46]. Наука про закономірності господарських явищ має органічно поєднувати факти та їх теоретичне осмислення з позицій задоволення потреб людини та досягнення суспільного добробуту.

З позицій сьогодення важливим аспектом концептуалізації господарської діяльності в теоретичній системі М. Туган-Барановського є розгляд співвідношення господарства і природи. Адже вчений неодноразово наголошував, що господарська діяльність спрямована на зовнішню природу, людина пристосовує зовнішній світ для задоволення своїх потреб, розвиток технологій – це зміцнення позицій людини у забезпеченні добробуту, і «що нижче за своїм культурним рівнем народ, то тісніший і очевидніший зв'язок усіх форм його господарства з умовами зовнішньої природи» [2, с. 127]. В історичному вимірі взаємодія людини із зовнішнім середовищем через розвиток господарства проходить такі основні стадії: звільнення від цілковитої залежності від природи; людство саме підкорює природу; пошук гармонії у взаємодії, коли господарська діяльність для отримання благ не є одночасно знищенням життєвого середовища людства. Відображенням останнього є сучасна парадигма сталого розвитку та імперативи трансформації економіки в контексті забезпечення зеленої відбудови [3, с. 413–440]. Задля сталого розвитку економіки та громад необхідне дотримання таких основних принципів:

- сталі та системні рішення, які мають базуватися на довгостроковому баченні, що повинне стати фундаментом для майбутнього зростання та модернізації;
- прозорість, участь громад та громадськості у прийнятті рішень як основа економічної демократизації;
- використання найкращих доступних технологій та практик з урахуванням оцінок впливу на довкілля, обов'язкового дотримання екологічних вимог та стандартів;
- стійкий та сталий розвиток міст та регіонів, орієнтований на людину та її потреби. Публічний простір має бути безпечним, доступним та комфортним для кожного;
- декарбонізація і децентралізація енергетики (відмова України від викопного палива, в першу чергу його імпорту; прискорене підвищення енергоефективності; пріоритезація децентралізованої генерації ВДЕ; забезпечення економічно ефективною та соціально справедливою структурною трансформації для регіонів, що залежні від виробництва викопного палива);
- розвиток стійких та децентралізованих агропродовольчих систем (формування локальних ланцюжків виробництва – переробки – споживання; впровадження принципів циркулярної економіки; підтримка малих та середніх агропідприємств, фермерських господарств, їх кооперація; забезпечення

рівноправного доступу до ринку сільськогосподарських земель дрібним виробникам, протидія тенденціям концентрації та монополізації аграрних земель);

– забезпечення збереження екосистем та природного багатства України (пріоритетність відновлення природних територій, які постраждали внаслідок воєнних дій; протидія негативним наслідкам інтенсифікації видобутку ресурсів для відбудови; послідовна структурна політика адаптації до змін клімату) [4].

Таким чином, упровадження засад людиноорієнтованої економіки безпосередньо пов'язане з подоланням радянської спадщини безвідповідального споживацького ставлення до природи та ресурсо- й енергозатратної моделі суспільного виробництва, формуванням нової, гармонійної моделі господарської діяльності.

Підсумовуючи людиноцентричний підхід до визначення М. Туган-Барановським предмету й змісту економічної науки, наголошуємо на таких моментах: 1) це наука про людську діяльність, спрямовану на зовнішню природу; 2) діяльність для задоволення потреб людини; 3) діяльність за принципом економії сил людини; 4) діяльність, спрямована на розвиток людства без створення загроз його майбутньому. Єдність цих складників у трактуванні господарських явищ і процесів прослідковується у всіх напрямках наукової діяльності М. Туган-Барановського, де він досягнув визначних результатів. У методологічному сенсі, запропонувавши синтетичну теорію цінності, він вийшов за межі витратно-вартісної парадигми у трактуванні основи обміну, включивши суб'єктивну споживчу оцінку корисності блага як чинник виробництва та обміну.

При дослідженні макроекономічних проблем функціонування ринкової економіки завданням М. Туган-Барановського було розв'язання питання «про причини стійкої бідності серед зростаючого багатства». В контексті сучасних соціальних викликів і завдань економічної політики саме нерівність, у тому числі нерівність можливостей, обмеженість доступу до ресурсів і благ, є одним із ключових чинників збільшення негативного потенціалу соціальної напруги, а також блокатором виробництва, конкуренції, інновацій та розвитку.

Найвідомішим із новаторств ученого є *теорія періодичних криз*, економічної кон'юнктури та макроекономічної динаміки, що розкриває інноваційно-інвестиційний механізм економічного розвитку: його рушії, суперечності, спосіб подолання, характер зростання, роль інновацій. У цій теорії ключову роль відіграє суперечність між нагромадженням капіталу та можливостями його продуктивного застосування. Варто відзначити, що праця вченого, в якій було системно викладено цю теорію, називається «Промислові кризи у сучасній Англії, їх причини та вплив на народне життя» (1894), а друге видання мало назву «Промислові кризи. Нарис із соціальної історії Англії» (1900). Тобто соціальний аспект присутній у цій теорії і з точки зору причин (інвестиційно-інноваційний механізм), і з точки зору наслідків (динаміка зайнятості, доходів, рівня та якості життя). Екстраполюючи висновки М. Туган-Барановського на сьогоднішній день, розуміємо, що без забезпечення механізму капіталоутворення та інвестицій – як ендогенних чинників економічного зростання – виробництво не

вибереться з кризового стану і тим більше, не вийде на інноваційну траєкторію розвитку.

Запропонована М. Туган-Барановським *соціальна теорія розподілу* розкриває роль соціальних чинників економічного розвитку та інститутів громадянського суспільства в механізмі узгодження економічних інтересів та розподілу доходів. З урахуванням викликів і завдань, обумовлених російсько-українською війною, соціальна консолідація та економічна інклюзія є імперативом стабілізації та забезпечення стійкості суспільства та економіки. Разом із тим соціальна згуртованість та партнерство є основою відбудови та подальшого розвитку України. У цьому контексті варто згадати ще одне принципове положення, обґрунтоване М. Туган-Барановським. Він розглядав народне господарство не лише як сукупність діяльності, множину індивідуальних господарств, а як культурну єдність [2, с. 58], що передбачає спільне цілепокладання, узгодження інтересів, самореалізацію кожного у процесі взаємодії для забезпечення суспільного блага. У цій синергії, за висловом М. Туган-Барановського, досягається «пафос господарського успіху», задоволення від усвідомлення здійсненого.

Особливого значення з позицій сьогодення набуває розроблена М. Туган-Барановським *теорія кооперації* та її ключова ідея економічної асоціації виробників. Приватна власність і економічна свобода – це шлях до добробуту й соціальної гармонії, а розвиток підприємництва і кооперації, згідно з теоретичною концепцією М. Туган-Барановського, – це механізм інклюзивного суспільного розвитку. Такий підхід до трактування рушійних сил суспільного прогресу і чинників економічної стабілізації відповідає перспективній моделі народної солідарної економіки [5], а також має потенціал для розроблення ідеологеми солідаризму як підґрунтя формування мобілізаційної доктрини економіки воєнного часу на засадах суспільної ідентичності, національної консолідації та зміцнення державної суб'єктності.

Теорія паперових грошей і регульованого грошового обігу показує необхідність і можливості синергії держави і ринку. М. Туган-Барановський не лише обґрунтував доцільність активної монетарної політики уряду та вказав основне знаряддя такої політики – державний центральний банк, він розкрив потенціал і суперечності державного регулювання економіки. Для того часу новаторськими були: дослідження фінансових аспектів кризових явищ в економіці; критика фінансового централізму як бар'єра соціального розвитку; виявлення ролі економічних інтересів груп у формуванні та реалізації фінансової політики держави; характеристика економічних та соціальних наслідків урядової підтримки великого капіталу; обґрунтування взаємозв'язку ефективності фінансово-регуляторних механізмів держави та інституційної спроможності державного управління. Для сучасних завдань, що стоять перед українським суспільством, державою та економікою («вистояти і перемогти»), питання спрямованості, інституційної спроможності та ефективності державного управління та регуляторної політики є життєво важливими.

Таким чином, пропонуючи та розробляючи новаторські підходи в розвитку політичної економії, М. Туган-Барановський синтезував економічну та гуманістичну парадигми як постановку й спосіб розв'язання завдань господарської діяльності. Такий підхід став предтечею сучасної соціальної

наукової парадигми, яка не лише спирається на визнання людини найвищою цінністю, а й утверджує пріоритет соціального над економічним, передбачає обґрунтування шляхів і засобів розвитку економіки як середовища розвитку людини. Акцентуючи значення наукової спадщини М. Туган-Барановського для перемоги й відбудови України, варто виокремити такі *пріоритетні моменти у трансформації економічної моделі*:

- подолання залежності від історичної траєкторії формування та функціонування економіки обмеженого доступу;
- забезпечення інституційних умов економічної демократизації;
- зміцнення засад солідаризму як основи соціальної взаємодії та розподілу ризиків і вигід в умовах воєнної та повоєнної економіки;
- розвиток громадянського суспільства як важливого запобіжника від підкорення особи державі та ренесансу тоталітаризму;
- зміцнення ролі держави як соціального арбітра та гаранта соціального розвитку в умовах перезаключення суспільного договору.

1. Горкіна Л.П. На перехресті парадигм: М.І. Туган-Барановський в історії економічної думки / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2021. 574 с. URL : <http://ief.org.ua/docs/mg/336.pdf>
2. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / наук. ред., автор передмови і вступної статті С.М. Злупко. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2003. 628 с.
3. Відбудова для розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи : міжнародна колективна монографія / [редколегія, голова – д.е.н. В.В. Небрат] ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2023. 571 с. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Reconstruction-for-development.pdf>
4. Принципи зеленої післявоєнної відбудови / Центр екологічних ініціатив «Екодія». URL: <https://ecoaction.org.ua/zelena-vidbudova-ua.html>
5. Філіпенко А. С. Народна, солідарна економіка: концептуальний ескіз. *Економіка України*. 2016. № 6. С. 19–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2016_6_3

НОВИК Тетяна,
гол. екон. відділу економічної історії,
ДУ «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»

НОВАТОРСЬКІ ІДЕЇ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО В ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ В КОНТЕКСТІ ЇЇ РОЗВИТКУ

Постать Михайла Туган-Барановського (1865–1919) займає особливе місце серед вчених минулого. Український теоретик-економіст увійшов в історію економічної думки як творець оригінальних концепцій та наукових ідей. Він був різнобічним і досить продуктивним вченим, підготувавши до 1920 року, за підрахунками С. Амато, майже 200 різних публікацій [1, с. 234]. У своїй різнобічній діяльності об'єктом досліджень М.І. Туган-Барановський обирав тільки спірні та складні питання, пропонував їх докладне теоретичне розв'язання.

З позицій сучасних досягнень світової економічної думки деякі наукові ідеї та проекти вченого є новаторськими, такими, що відчутно вплинули на весь процес її подальшого розвитку. До таких можна віднести: теорію циклів та промислових криз, яка започаткувала формування сучасної теорії кон'юнктури; синтез теорій граничної корисності та трудової теорії вартості, що дало змогу вивести економічну науку з глухого кута в теорії ціни, визнавши витрати виробництва та граничну корисність як два чинники ціноутворення; соціальну теорію розподілу включно з ідеями реформаційного шляху розвитку суспільства та кооперативного соціалізму, в якій бере свої джерела сучасна теорія соціальної ринкової економіки з концепціями антимонопольного регулювання, малого підприємництва, демократичного устрою економічного життя суспільства; кон'юнктурну теорію грошей, що довела об'єктивну можливість створення стабільних паперових грошей, нерозмінних на метал, на підставі державного регулювання грошової сфери та економіки загалом. У цій теорії знайшла свої першопочатки кейнсіанська економічна теорія та сучасна практика монетарного регулювання. Завдяки фундаментальним дослідженням історії, теорії й практики кооперативного руху, високому науковому рівню, широким теоретичним узагальненням, відображенню світового і національного досвіду, насиченості фактами, оригінальністю викладу теорія кооперації М. Туган-Барановського визнана в усьому світі. Вона мала суттєвий вплив на розвиток кооперативних ідей у західноєвропейській економічній думці.

Розглядаючи дослідження економічних циклів Михайла Туган-Барановського, слід відзначити, що першою значною працею з цього питання стала його магістерська робота «Промислові кризи у сучасній Англії, їх причини та найближчі впливи на народне життя» (1894). Публікація цього дослідження принесла вченому визнання і заслужений авторитет у наукових колах не тільки Батьківщини, а й в усьому світі. І прибічники, і супротивники теорії криз М. Туган-Барановського зазначили і загалом важливість постановки проблеми як досить актуальної для ринкового господарства, і оригінальність та глибину її дослідження вченим. У зазначеній праці всебічно висвітлена історія

промислових криз, теорія ринку та економічної кон'юнктури, опираючись на яку М. Туган-Барановський запропонував нову оригінальну теорію промислових циклів, стрижнем якої був інноваційний процес [2, с. 47].

Видатний вчений відкинув основний догмат класичної школи економіки, відомий як закон Сея. Згідно з цим законом в економіці вільної конкуренції пропозиція породжує відповідний попит, тому загальне надвиробництво неможливе. Натомість М. Туган-Барановський підкреслював, що споконвічна боротьба між потребами непостійної сукупної пропозиції і постійними коливаннями невідомого сукупного попиту становить суть піднесення і спадів сукупної ділової активності. Теорія криз М.І. Туган-Барановського тісно пов'язана з його видатною теорією ринку, з'ясовуючи основні причини можливості і, навіть, необхідності загальних промислових криз, тоді як теорія криз дає, власне, лише докладний науковий аналіз особливих причин, що, головним чином, визнають форми й відмінності криз та зокрема їх періодичність.

Визначне місце в науковому доробку вченого належить синтезу теорії граничної цінності з трудовою теорією вартості, чим він спростовує несумісність трудової теорії і теорії граничної корисності. М.І. Туган-Барановський доходить парадоксального, на перший погляд, висновку, що теорія Д. Рікардо й теорія граничної корисності не тільки не виключають одна одну, а й що вони, по суті, доповнюють одна одну, утворюючи логічні кореляти [3]. До наукових новаторств М.І. Туган-Барановського зараховують також теорію розподілу, яка найповніше викладена в його праці «Соціальна теорія розподілу» (1913).

Особливе місце серед наукової спадщини М.І. Туган-Барановського займає теорія грошей і грошового обігу. Дослідник надрукував низку статей з питання паперових грошей. У 1917 р. ним видано книгу «Паперові гроші та метал». Центральним питанням грошової справи є дослідження чинників, що керують цінністю грошей. Стосовно кількісної теорії М.І. Туган-Барановський робить такі висновки: «Зміна кількості грошей має безсумнівну тенденцію впливати на грошові ціни; коли залишати на боці випадки номінальної зміни кількості грошей, як наслідок зміни грошової одиниці державною владою, то в усіх інших випадках зміна грошових цін в зв'язку зі зміною кількості грошей для здійснення свого вимагає більш-менш довгого часу, і протягом цього перехідного часу вона зовсім не буває рівномірною та пропорційною для всіх товарів; з огляду на це, недовгочасні зміни кількості грошей помітного впливу як на загальний рівень товарних цін, так і на грошові ціни окремих товарів, можуть і не мати» [4, с. 216].

У результаті наукового аналізу виникає власна теорія вченого, що далі розвиває товарну теорію. Вчений вважає, що «при умові існування металевих грошей, цінність їх полягає в загальному стані товарного ринку». Зміни їхньої цінності викликаються змінами в загальній кон'юнктурі товарного ринку, інакше кажучи, загальними умовами товарно-грошового ринку. Ціни окремих товарів М.І. Туган-Барановський пояснює як «з'явище, що походить від загального рівня товарних цін, від загальної кон'юнктури ринку». Кон'юнктурна теорія має силу лише відносно металевих грошей, при паперовій же валюті науковець приймає кількісну теорію [4, с. 216].

М.І. Туган-Барановський дійшов висновку, що держава повинна зайняти активну позицію, спрямовану на створення нової грошової системи, на стимулювання ефективного платоспроможного попиту й інвестиційного процесу. Державна грошово-кредитна політика стає необхідною в господарстві. Важлива роль в цьому питанні належить центральному банку держави, який має керуватися у своїх діях не одержанням зиску, а загальнодержавними інтересами.

Великі сподівання М. Туган-Барановський покладав на кооперативний інститут, оскільки саме він, на думку вченого, повинен багато зробити для реформування суспільних і виробничих відносин. Суспільно-економічні перетворення мають здійснюватися шляхом демократичних законів, а не більшовицького руйнування суспільних і виробничих відносин. У фундаментальній праці «Соціальні основи кооперації» (1916) М.І. Туган-Барановський запропонував цілу низку заходів, спрямованих на розвиток нових відносин у суспільстві. В цій праці викладена загальна теорія кооперації й окремо розглянуті пролетарська, селянська та дрібнобуржуазна форми кооперації. Автор показав як поволі формувалася кооперація, яка у її прихильників була мета та як з'явилися історичні форми кооперації. Типи організації кооперативів виникають із особливостей соціально-економічного устрою життя різних суспільних класів, і тому вчений, усупереч пануючим поглядам, визнавав класовий характер кооперації [5, с. 282–289].

Підводячи підсумок, потрібно відзначити величезний внесок М.І. Туган-Барановського – українського вченого зі світовим ім'ям – у розвиток багатьох теоретичних проблем економіки. Основною його заслугою можна назвати те, що він став першовідкривачем сучасної інвестиційної теорії циклів, яка започаткувала формування теорії кон'юнктури. Розробки М.І. Туган-Барановського в галузі макроекономіки, теорії державного регулювання, теорії цінності, теорії економічної кон'юнктури, соціальної теорії розподілу, теорії кооперації та інші дослідження були досить високо оцінені на Заході. Важливо відзначити не лише знання вченим вітчизняної та зарубіжної економіки, а й також його сміливість щодо розв'язання складних наукових завдань, вміння застосовувати теорію на практиці. Вплив економічних поглядів М.І. Туган-Барановського позначився на формуванні та розвитку основних напрямів світової економічної думки ХХ ст.

1. Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. Київ: ІЕ НАН України, 2001. 268 с.
2. Кудласевич О.М. Вплив наукових розробок М.І. Туган-Барановського на становлення теорії підприємництва Й.А. Шумпетера. *Формування ринкової економіки*. Вип. 15. С. 45–55. Київ: КНЕУ, 2006. URL : <https://core.ac.uk/reader/78513520>
3. Туган-Барановский М.И. Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности. *Юридический вестник*. 1890. № 10. Т. 2. С.192–230.
4. Птуха М.В. М.І. Туган-Барановський як економіст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2002. Вип. 33–34. С. 208–219.
5. М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець. До 150-річчя від дня народження / В.Геець, В.В.Небрат та ін. Київ, 2015. 362 с. URL: http://editor.inhost.com.ua/storage/100_rokiv_nanu/Viddilennya%20ekonomiky/Dppovnenya%20Tugan-Baranosvkiy/Tygan-Baranov_monogr.pdf

ПИЛКІН Микита,
аспірант, Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка

ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ТУГАН- БАРАНОВСЬКОГО ДЛЯ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Трансформаційні зміни інформаційного суспільства у поєднанні з повномасштабним вторгненням РФ в Україну призвели до неоднозначних соціоекономічних та соціокультурних наслідків. З огляду на це Україна потребує історично вивірених та обґрунтованих рецептів вирішення актуальних проблем. У контексті зазначеного показовою є спадщина видатного українського історика, філософа, культуролога та громадського діяча Михайла Туган-Барановського. Остання набуває особливої значущості в контексті її унікальної природи побутування. Так, доробку вченого притаманне особливе відчуття дискурсу, розуміння історико-культурного контексту часу, української національної своєрідності та поваги до питомої духовності нації [1].

Показово, що відновлення імені та розкриття ідей М. Туган-Барановського почалося з перших років незалежності України. Цей процес позначився виданням низки монографій, наукових статей, перекладів праць дослідника українською мовою, випуском довідкових та енциклопедичних видань, підручників і навчальних посібників. Таким чином українська влада репрезентувала розуміння ключового значення доробку вченого: економічна еліта розпочинала діяльність з будівництва незалежної України на новій соціально-економічній основі. Відтак принциповою стала потреба у вивченні генези ідей розвитку ринкових відносин (зокрема з результатами досліджень М. Туган-Барановського, про які практично нічого не знали).

Характерно, що у ХХ ст. мало хто мав такий могутній вплив на розвиток економічної думки у світі, як видатний український вчений Михайло Туган-Барановський. Можна було б навести чимало захопливих оцінок відомих зарубіжних учених щодо його внеску в розроблення концепції криз і капіталістичної кон'юнктури, її практичного значення. Так, вчений передбачив економічні кризи початку ХХ ст., а його концепція, взята на озброєння Дж. М. Кейнсом, допомогла капіталізму в прогнозуванні ринкової кон'юнктури, проведенні ефективної економічної політики тощо.

Однією з ознак інституційно-інвестиційної теорії М. Туган-Барановського є її міжнародний характер. Вчений неодноразово зазначав, що інвестиційний процес в одній країні відбивається на економічному розвитку в іншій. Цей погляд особливо цінний зараз, у період глобалізації економічного життя та потреби у післявоєнному відновленні нашої держави.

Зазначимо, що особливо цінним є обґрунтування цінності паперових грошей і тенденцій еволюції грошового обігу. Так, передбачення дослідника щодо переходу на паперову грошову валюту в міжнародних розрахунках здійснилося у 1976 р. на основі рішення Кінгстонської наради. Таким чином, ця подія стала знаковою, оскільки засвідчила здійснення наукового передбачення геніального українського економіста. Процвітання, на думку М. Туган-

Барановського, зумовлене розширенням інвестицій, які, своєю чергою, спричиняють зростання споживання (якщо висловити судження вченого в сучасних поняттях). Проте головною причиною процвітання є збільшення інвестицій – ідеї, які знаменували повний переворот у теорії. За Туган-Барановським, рушійною силою є інвестування. Останнє, коли воно актуалізується, продукує зростання всіх галузей економіки і, відтак, споживання. А дохід, якщо висловити це мовою Дж. М. Кейнса, збільшується із множителем, укладеним у чистому прирості інвестицій.

Прикметно, що внутрішні механізми впливу на економічний розвиток, які детально описав Й. Шумпетер, є продовженням теорії, започаткованої М. Туган-Барановським. Остання до сьогодні є підґрунтям концепцій ендогенного науково-технічного прогресу. Навіть більше, термін «інноваційна» ця теорія отримала завдяки центральному місцю в ній економічної категорії «інновація», яку розробив й увів у широкий вжиток Й. Шумпетер.

«Закон Туган-Барановського» формулюється як такий, що виражає внутрішньо необхідні, стійкі та суттєві зв'язки між виробництвом і споживанням, через які процес виробництва детермінує процес споживання шляхом нагромадження капіталу та його інвестування у нові технології виробництва.

У 2001 р. Інститутом економіки НАН України видано монографію доктора економічних наук Л. Горкіної «М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії». У передмові авторка монографії пише, що головна мета цього дослідження – дати якомога реальніше уявлення про особистість і наукові напрацювання М. Туган-Барановського. Першою чергою – про його вагомий внесок в історію політичної економії та соціалізму, а також у економічну теорію. Останнє стосується теорії цінності, теорії грошей і низки інших проблем, досить детально розглянутих у книзі [2].

На сьогодні ідеї дослідника особливо актуальні: так, наша держава продовжує у складних умовах формувати та перебудовувати ринкову систему господарювання. При цьому ключова роль у цьому процесі належить грошам і грошовим інструментам, що і становить велику практичну актуальність теоретичних досліджень останніх, зокрема спадщини М. Туган-Барановського. Недарма, Й. Шумпетер називав вченого найкращим слов'янським економістом, натомість у СРСР його наукову спадщину не вивчали: працям давали негативну оцінку, оскільки вченого зарахували до «буржуазних економістів». Проведена з часів незалежності України науково-дослідницька робота з об'єктивного вивчення праць Михайла Туган-Барановського [3-5] створила передумови для висвітлення його реального внеску в розвиток економічної теорії у підручниках і навчальних посібниках для просвітництва покоління, що в майбутньому має продовжити зусилля зі створення незалежної демократичної України та її відновлення після війни.

Дослідник вивчав українську історію та культуру як інтегровані конструкти й у контексті самотності поєднання соціонаціональних елементів. Своєю чергою, це спродукувало стрижневий елемент його спадщини, у якій національна ідентичність та культурна спадщина займали чільне місце. Зокрема, дослідження науковця вказують на те, що розуміння власної ідентичності є стрижневим складником формування стабільного суспільства.

Саме тому спадщина науковця особливо актуалізується у наші дні (зокрема в контексті відбудови України), адже може послужити створенню особливого підґрунтя для відновлення та зміцнення української культури.

1. Dyak S. From War into the Future: Historical Legacies and Questions for Postwar Reconstruction in Ukraine. *Architectural Histories*. 2023. Vol. 11. Is. 1. <https://doi.org/10.16995/ah.9805>
2. Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. Київ: ІЕ НАН України, 2001. 268 с. URL: <https://goo.su/RGQQO>
3. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / наук. ред., автор передмови і вступної статті С.М. Злупко. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2003. 628 с.
4. М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець. До 150-річчя від дня народження / В. Геєць, В. Небрат та ін. Київ, 2015. 362 с. URL: http://editor.inhost.com.ua/storage/100_rokiv_nanu/Viddilennya%20ekonomiky/Dppovnennya%20Tugan-Baranosvkiy/Tygan-Baranov_monogr.pdf
5. Горкіна Л.П. На перехресті парадигм: М.І. Туган-Барановський в історії економічної думки / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів НАН України». Київ, 2021. 574 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/336.pdf>

ПЛЯЄВ Ігор,

д.п.н., к.е.н., проф., провідний науковий співробітник
сектору міжнародних фінансових досліджень,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

КАТЕГОРІЯ ЦІННОСТІ В ПОЛІТЕКОНОМІЧНОМУ ВЧЕННІ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО: СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ

Михайло Туган-Барановський по праву вважається провідним представником етико-соціального напрямку у вітчизняній політичній економії. У своїй пізній творчості Туган-Барановський доходить твердого висновку про основоположну, визначальну роль категорії цінності не лише для філософії та психології, а й для економічної теорії. Цінність у розумінні Туган-Барановського – не що інше, як одна з форм категорії волі, яку психологи визначають основним та визначальним елементом психічного життя людини. «Як можемо ми відрізнити цінне від нецінного, – теоретизує вчений. Тільки за реакцією нашої волі» [1, с. 249]. Таким чином, категорія цінності, за Туган-Барановським, набуває «першорядного значення серед усіх психічних категорій» [1, с. 250], виступає «загальним явищем психічного життя, явищем, що присуще психічному життю як такому» [1, с. 257].

Вчений критикував історичний матеріалізм за нехтування ідеальними мотивами людської поведінки й перебільшення ролі матеріальних інтересів та класової боротьби як рушіїв економічного та суспільного життя. Натомість він вважав, що господарство пов'язує «в одне нерозривне ціле соціальне, духовне середовище з матеріальним» [2, с. 81].

Безперечним є вплив цих ідей Туган-Барановського на сучасних комунітаристів, серед яких, наприклад, теоретик постіндустріального (інформаційного) суспільства Д. Белл [3] і автор концепції постсекулярного суспільства Ч. Тейлор [4]. Вони, слідом за Туган-Барановським, відновлюють соціальну значущість ціннісно-раціональної поведінки. Ч. Тейлор називає моральні орієнтири, що зворушують, спонукають і наснажують нас, «засадничими благами» (*constitutive goods*), благами «вищого порядку» [4, с. 94], або «надблагами» [4, с. 96]. На думку визначного українського економіста А. Гальчинського, нині «соціальний капітал перебирає на себе функцію морально-психологічного ресурсу економічної динаміки. Йдеться, отже, про становлення антропологічної моделі глобалізації – з домінантністю творчої праці й нематеріальних потреб людини» [5].

Особливий інтерес становить осмислення теоретичної спадщини Туган-Барановського в контексті сучасного розвитку політичної економії у країнах конфуціанської традиції, що нині перебувають у центрі світової економічної динаміки. Так, основоположник теорії нової структурної економіки, колишній головний економіст та віце-президент Світового банку, а нині професор Пекінського університету Джастін Іфу Лінь включає системи цінностей, поряд з інституціями, нормативними актами, соціальними, економічними механізмами та людським капіталом, у «м'яку інфраструктуру» економіки, яку він відносить до основних факторів виробництва [6, с. 22]. По суті, ця теорія відновлює

втрачений економічною наукою за часів беззастережного домінування Вашингтонського консенсусу баланс між матеріальними і духовно-культурними факторами виробництва [7, с. 18].

Водночас один із основоположних ціннісних принципів у вченні М. Туган-Барановського – твердження про рівноцінність для соціуму будь-якого людського життя [8, с. 30] (на відміну від принципу рівноправності всіх громадян перед законом) – продовжує викликати запеклі суперечки між неолібералами та консерваторами-традиціоналістами. Наприклад, ієрархічність у відносинах між людьми, що впливає з «ієрархічного ладу суцього в універсумі» [4, с. 31], є світоглядною та етичною домінантою економічно високорозвинених, висококонкурентоспроможних сучасних суспільств та економік конфуціанської традиції (Японії, Південної Кореї, КНР, Тайваню, Сінгапура) з високими соціальними гарантіями та сильною регулюючою роллю держави. Тим часом, така ієрархічність М. Туган-Барановським рішуче відкидалася. Відомо і його критичне ставлення до бюрократії, інститут якої, знову-таки, дуже поважається в конфуціанських країнах і нині, як заснований на принципі меритократичного відбору демонструє дуже високу ефективність – як показали успіхи цих країн (особливо Південної Кореї та Японії) у боротьбі з пандемією COVID-19.

Утім, люди, народжуючись рівними у своїй людській гідності та отримуючи у демократичних державах рівні права перед законом, згодом накопичують різний людський капітал. З погляду накопиченого для суспільства людського капіталу, Шекспір, Вернадський, де Голль, з одного боку, й «затятий злодій з розпальцовкою» – з іншого, аж ніяк не рівноцінні.

Критики більшовицького будівництва на місці ще геть недорозвиненого російського капіталізму нового, «соціалістичного», на думку більшовицьких вождів, господарського укладу, здебільшого вказували на неготовність базису, тобто рівня розвитку продуктивних сил та виробничих відносин економічно відсталої від Заходу, ще вчора напівфеодальної країни до такого будівництва. Натомість «пізній» М. Туган-Барановський основним викликом для соціалістичного будівництва вбачав морально-ціннісну невідповідність суспільства. З висоти історичного досвіду минулого століття пророчо звучить застереження вченого: «Люди без почуття суспільної солідарності і без почуття обов'язку не можуть створити соціалістичного суспільства, бо соціалістичне господарство при слабкому розвитку цих властивостей у більшості населення виявилось б не в змозі задовольняти свої потреби завдяки низькій продуктивності суспільної праці <...>» [9]. Радянська економіка так і не спромоглася за історичний період трьох поколінь (1918–1991) досягти вищої порівняно з капіталізмом продуктивності праці, не кажучи вже про рівень духовно-релігійних і політичних свобод, про які мріяв М. Туган-Барановський.

Спираючись на викладені вище ідеї Туган-Барановського, можна зробити висновок, що глибинною, що криється в соціальній психології, причиною невдачі соціалістичного експерименту в СРСР стала відсутність стійкої, спадкоємної від старших до молодших поколінь системи етичних цінностей і, відповідно, внутрішньої мотивації, того, в кантівському розумінні, внутрішнього «морального імперативу», з урахуванням якого вибудовувалася б і саморегулювалася ефективна система стимулів до високопродуктивної праці. Відповідно, на відміну від західних країн, перш за

все тих, що поєднали цінності Реформації та Просвітництва, або східноазіатських країн конфуціанської традиції (Китаю, Японії, Південної Кореї), в СРСР, незважаючи на всі потуги державних ідеологів та пропагандистів, так і не вдалося створити і впровадити на всіх рівнях – соціуму, сім'ї та окремої особи – консолідуючої «громадянської релігії»¹.

Отже, спираючись на теоретичний доробок М. Туган-Барановського і наявний історичний досвід соціально-економічного розвитку модерного світу, можна зробити висновок, що ефективно працюють ті економічні системи, в яких є чіткі соціально-психологічні та індивідуально-психологічні критерії цінності та вкорінені в традиції раціоналістичні ціннісні системи.

1. Туган-Барановський М.І. Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію. *М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії* / Л.П. Горкіна; Національна академія наук України (Київ), Інститут економіки. Київ: Ін-т економ. НАН України, 2001. 268 с.
2. Туган-Барановский М.И. Теоретические основы марксизма. 4-е изд. Москва: типолит. Т-ва И.Н. Кушнерев и К, 1918. 195 с.
3. Bell D. The coming of post-industrial society: A venture of social forecasting. New York: Basic Books, 1973. 616 p.
4. Тейлор Ч. Джерела себе / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2005. 696 с.
5. Сколотяний Ю. Анатолій Гальчинський: «Світ розвертається ліворуч – у бік людини». *Дзеркало тижня. Україна*. 2016, 29 жовтня. URL : <https://zn.ua/ukr/columnists/anatoliy-galchinskiy-svit-rozvertayetsya-livoruch-u-bik-lyudini-223064.html> (дата звернення – 05.01. 2023).
6. Lin J.Y. New Structural Economics: A Framework for Rethinking Development and Policy. Washington, DC: World Bank, 2012. 371 p. URL: <http://hdl.handle.net/10986/2232> (дата звернення – 04.01. 2023).
7. Піляєв І.С. Роль держави в генетиці східноазійського «економічного дива»: неструктуралістське бачення. *Економіка України*. 2021. № 8. С. 15–25. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.08.015> (дата звернення – 04.01. 2023).
8. Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. 3-е перераб. изд. Петроград : Изд. юридического книжного склада «Право», 1911. 593 с.
9. Туган-Барановский М.И. Социализм как положительное учение. Петроград: Кооперация, 1918. 133 с.
10. Bellah R.N. Beyond Belief: Essays on Religion in a Post-Traditionalist World. Los Angeles: University of California Press, 1991. 320 p.

---

¹ Громадянська релігія виконує ті ж функції, що і традиційна релігія, об'єднуючи людей через загальні вірування, досвід та ритуали, проте має світський, громадянський морально-ціннісний характер (див.: [10]).

СКИБА Марина,

к.н.держ.упр., доц., директорка
ГО «Інститут освіти та суспільного розвитку»

ОКРЕМІ АСПЕКТИ АКТУАЛІЗАЦІЇ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Розвиток соціально-економічної системи потребує задіяння людського капіталу як здатності людини забезпечувати потреби своєю діяльністю за допомогою використання інтелектуальних здібностей, набутої кваліфікації і практичного досвіду, обумовлюючи необхідність модернізації вищої освіти, оновлення змісту освітніх програм, навчально-методичного забезпечення, поповнення бібліотечних фондів та ін. [1, с. 691]. Базові ідеї М.І. Туган-Барановського вивчаються у ЗВО в межах економічних, соціологічних, політологічних, історичних та інших навчальних дисциплін бакалаврського рівня, тоді як більш глибоке вивчення історичної спадщини М.І. Туган-Барановського передбачено освітніми програмами для третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти для здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD).

Аналіз наукових джерел доводить, що ім'я М. Туган-Барановського не стерто з пам'яті. Так, лише пошукова система Google за ключовим словом «М. Туган-Барановський» видає приблизно 102 тис. результатів, а за ключовим словом «M. Tugan-Baranovsky» – 88,5 тис. результатів. Варто зауважити, що поширення інформаційних технологій в усіх сферах суспільного життя неодмінно дозволяє пришвидшити процес отримання інформації, але необхідні додаткові зусилля та час на пошук інформації достовірної. Більшість ЗВО мають власні бібліотеки та пропонують студентам свої послуги, що значно спрощує процес пошуку необхідної інформації, проте знайти в них першоджерела – завдання не з простих.

Праці М.І. Туган-Барановського доступні в НБУВ і дають можливість вивчити історичну спадщину вченого. Короткі автобіографічні довідки можна знайти в електронних енциклопедичних виданнях [2]. Відома українська вчена Л. Горкіна, яка, працюючи в Інституті економіки та прогнозування НАН України, впродовж багатьох років детально вивчала історичну спадщину М.І. Туган-Барановського [3], пише, що «біографічні дані про молоді роки Туган-Барановського скупі та суперечливі» [4].

Новий економічний словник Палгрейва висвітлює основні наукові погляди М.І. Туган-Барановського, акцентуючи увагу на тому, що вчений зібрав багато емпіричних даних та зробив внесок в історію економічної думки. Більшість українських енциклопедичних джерел називають М.І. Туган-Барановського українським вченим зі світовим ім'ям. Наприклад, в енциклопедії історії України про М.І. Туган-Барановського зазначено як про економіста, педагога, публіциста, громадського діяча, який як доктор політичної економії, професор, дійсний член УАН здобув всесвітнє визнання за внесок у теорію кон'юнктурних коливань, монетарну теорію, критичний аналіз економічної теорії марксизму, історію і теорію кооперації [4, с. 172].

Отже, аналіз наукових джерел доводить, що ідеї М.І. Туган-Барановського знаходять відображення у багатьох працях українських і зарубіжних вчених. У деяких іноземних інформаційно-довідникових джерелах міститься недостовірні інформація щодо походження вченого. Доволі суперечливими є історичні довідки щодо приналежності вченого до тих чи інших наукових кіл, викривленими та дещо спотвореними є дані щодо історичної спадщини та внеску у розвиток економічної науки. На нашу думку, привернення уваги до ім'я вченого та актуалізація спадщини М.І. Туган-Барановського є своєчасною, потребує детального висвітлення та подальших розвідок.

1. Економічна теорія: політекономія: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. 7-е вид. Київ: Знання-Прес, 2008. 719 с.
2. Nove A. Tugan-Baranovsky, Mikhail Ivanovich (1865–1919). *The New Palgrave Dictionary of Economics*. London: Palgrave Macmillan, 2018. https://doi.org/10.1057/978-1-349-95189-5_130he
3. На перехресті парадигм: М.І. Туган-Барановський в історії економічної думки / Лариса Павлівна Горкіна; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2021. 574 с. URL : <http://ief.org.ua/docs/mg/336.pdf>
4. Туган-Барановський М.І. Політична економія: курс популярний / АН України, Ін-т економіки. Київ: Наук. думка, 1994. 261 с.
5. Енциклопедія історії України: Т. 10. Т-Я / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2013. 784 с.

СОКОЛОВСЬКА Ірина,

к.м.н., доц., Хортицька національна академія

НЕЧИПОРЕНКО Валентина,

д.п.н., проф., ректорка, Хортицька національна академія

ПОЗДНЯКОВА Олена,

д.п.н., проф., перша проректорка,
Хортицька національна академія

ГОРДІЄНКО Наталія,

д.с.н., проф., проректорка з наукової
та інноваційної діяльності,
Хортицька національна академія

СЕРГАТА Наталія,

к.н. з фіз. вих. і сп., доц., доцентка кафедри фізичної терапії,
ерготерапії та фізичної культури і спорту,
Хортицька національна академія

РОЛЬ ІННОВАЦІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТА НАУКИ В СУСПІЛЬНОМУ РОЗВИТКУ

Сучасне суспільство характеризується високими темпами змін, що в ньому відбуваються. Ці зміни чинять прямий чи опосередкований вплив на життя людей, впливаючи на успішність їхньої соціалізації. Це є однією з актуальних проблем сучасної педагогіки. Розглядаючи соціалізацію людини на всіх вікових етапах, педагогіка, з одного боку, вивчає соціалізуючий вплив середовища, зумовлений різноманітними аспектами соціуму та суспільного життя, а з іншого – розробляє питання організації соціально контрольованої соціалізації (виховання). Окремим предметом вивчення педагогіки (соціальної педагогіки) є соціальне виховання, яке розуміється як планомірне створення умов щодо цілеспрямованого позитивного розвитку, ціннісної орієнтації людини та самореалізації у процесі її соціалізації [1, с. 48].

Зміни є невід'ємною характеристикою суспільства та мають циклічний характер. Вважається, що перехід до нового економічного циклу пов'язаний із хвилею винаходів та інновацій. Вивчення досліджень з проблем динаміки соціально-економічного розвитку суспільства показує, що суспільний розвиток нерозривно пов'язаний з інноваціями різного ступеня інтенсивності та спрямованості [2, с. 58].

Для педагогіки важливим є розуміння того, які можливості та загрози несуть у собі інновації для соціалізації сучасної людини. З огляду на це виникає необхідність аналізу соціально-педагогічного потенціалу інноваційної складової суспільного життя. У загальному значенні педагогічний потенціал у педагогічній

науці розуміється як сукупність взаємопов'язаних та взаємозумовлених можливостей системи, здатних тією чи іншою мірою (прямо чи опосередковано, зі створенням додаткових умов чи ні) детермінувати особистісний розвиток людини» [3, с. 21]. Поняття «соціально-педагогічний потенціал», що використовується в низці педагогічних досліджень, наразі не має чітко визначеного формулювання. Дослідження, присвячені цьому феномену, наголошують на можливостях та особливостях конкретного середовища для успішної соціалізації людини, що в ній перебуває. Поняття соціально-педагогічного потенціалу пов'язується з аналізом можливостей факторів соціалізації, найбільш актуальних для процесу соціалізації в конкретних умовах, та розробленням педагогічних програм, спрямованих на підвищення ефективності соціального виховання.

З позиції педагогіки сутнісний сенс соціалізації полягає у діалектичній єдності таких процесів, як адаптація, інтеграція, саморозвиток та самореалізація, що забезпечує оптимальний розвиток особистості протягом усього життя людини у її взаємодії з довкіллям [4, с. 17]. Зважаючи на це, для організації соціального виховання необхідне розуміння того, яким є соціалізуючий вплив інновацій.

Як невід'ємна частина розвитку суспільства інновації впливають на життя людей. Зміни, що відбуваються у соціально-економічній сфері суспільства, зачіпають практично всі аспекти життя людини. Б. Санто зазначає, що існує взаємний вплив інновацій та учасників інноваційного процесу (в ролі яких виступають члени товариства) [5, с. 77]. На його думку, процес технічної зміни чинить вплив на відносини людей та існуючі між ними зв'язки, внаслідок чого відбуваються різноманітні суспільні перетворення. Автор зазначає, що суспільні перетворення є неминучими супутниками інновацій. Більшою мірою, як зазначає Б. Санто, інновації чинять на суспільство позитивний вплив, що позначається на розвитку продуктивних сил, зростанні добробуту людей, покращенні якості життя, підвищенні рівня освіченості, культури. У свою чергу такі зміни сприяють збільшенню інноваційного потенціалу суспільства. Основою тенденції до самотрансцендентності виступають дві риси людини: її схильність до інновацій та кумулятивний (сумарний) характер постійно зростаючого людського досвіду, який на індивідуальному рівні набувається шляхом навчання, а на історичному – через соціальну сферу та культуру. П. Штомпка підкреслює, що джерело прогресу лежить у необмеженій здатності людини до творчості та навчання, у можливості сприймати або створювати нововведення, а також успадковувати та постійно нарощувати загальний багаж знань, майстерності, стратегій, технологій. Ідея П. Штомпки про те, що кінцева прогресивність «діяча» виявляється в тому, що він не тільки стимулює прогрес, а й сам прогресує, відображає розуміння людини як суб'єкта соціалізації в умовах інноваційного суспільства.

Теорія ж цінності М. Туган-Барановського постає як поєднання чотирьох пластів – суб'єктивних та об'єктивних причин феномену цінності, логічного та історичного їхнього прояву. У теорії М. Туган-Барановського узгоджуються чотири підходи до теорії цінності. Теорія граничної корисності відображає суб'єктивні причини цінності і є логічною категорією, яка отримує своє

історичне визнання. Підкреслює різнобічність спадщини М. Туган-Барановського і соціальна теорія розподілу, основи якої були закладені в 1890 р. у праці «Вчення про граничну корисність» [6, с. 9]. Наприкінці ХІХ ст. вчений опублікував низку праць, в яких надавав великого значення психологічним і соціальним чинникам економічного зростання, і, з огляду на це, заперечував однібічне трактування людських потреб, інтересів та мотивацій. Особливе значення у розвитку суспільства М. Туган-Барановський надавав релігії та почуттю національної гідності. «Національність, – стверджував він, – часто являє собою крайню межу для симпатичних почуттів сучасної людини». Також вчений заявляв, що «релігія завжди була і залишається до нинішнього часу одною із наймогутніших історичних сил» [7, с. 17].

Розмірковуючи про розуміння сутності науки, Й. Елстгест вибудовував низку протиставлень: «Наука – це не перелік відкриттів, а спосіб мислення. Наука – це не сума формул, а метод, за допомогою якого творчий розум може створити порядок з хаосу і єдність з різноманіття. Будь-яка формула є результат такого роду творчої діяльності. Наука – це не набір безрезультатних знань, а плідне прагнення до їх розширення і використання. Наука – це не зведення догм, а логічний підхід до вирішення проблем. Наука – це не абсолютна істина, а допитливий її пошук, шляхи якого лежать між питанням і відповіддю». Отже, наука – це спосіб мислення; це спосіб пізнання оточуючого нас світу; це метод; це плідне прагнення до розширення і використання знань; це логічний підхід до вирішення проблем; це допитливий пошук істини; це процес» [8, с. 73].

На нашу думку, інноваційний процес означає чергування етапів життєвого циклу інновації, зокрема, включає процес створення інновації, виробництва, апробації, розподілу, обміну та споживання. Інноваційні перетворення зачіпають всі сфери діяльності людини і мають бути спрямовані насамперед на задоволення громадських потреб. Тобто нині без застосування інновацій неможливо створити наукомістку конкурентоспроможну продукцію.

1. Ковальчук В.В., Моїсеєв Л.М. Основи наукових досліджень: навчальний посібник. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: ВД «Професіонал», 2004. 216 с.
2. Крушельницька О.В. Методологія і організація наукових досліджень. Київ: Кондор, 2003. 192 с.
3. Рудницька О.П., Болгарський А.Г., Свистельнікова Т.Ю. Основи педагогічних досліджень. Київ: 1998. 144 с.
4. Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання-Прес, 2002. 295 с.
5. Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. Київ: ІЕ НАН України, 2001. 268 с.
6. Kalecki M. The Problem of Effective Demand with Tugan-Baranovsky and Rosa Luxemburg. *Collected Works of Michał Kalecki*. Oxford: Clarendon Press, 2007. Vol. II. 134 p.
7. Dostaler G. Valeur et prix. Histoire d'un débat. France: Press, 2002. 165 p.

СУПРУН Наталія,
д.е.н., проф., головна наукова співробітниця
відділу економічної історії,
ДУ «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»

«ЕТИЧНИЙ ПРИНЦИП» ЯК ОСНОВА МЕТОДОЛОГІЇ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Михайло Іванович Туган-Барановський увійшов в історію світової економічної науки як творець оригінальних концепцій та новаторських наукових ідей, що здійснили революцію у багатьох галузях економічних знань та сформували нові методологічні й концептуальні підходи до економічного аналізу природи та джерел грошового обігу, суспільного відтворення, ринкового господарства, інвестиційного процесу, економічної кон'юнктури тощо.

Методологічне новаторство вченого сприяло не лише вирішенню багатьох, до того часу нерозв'язаних наукою проблем, а й новому прочитанню змісту основних економічних категорій – вартості та цінності, корисності, продуктивності праці, трактування яких тогочасною наукою чи то з позицій доктрини класичної політичної економії, чи то неокласики, на думку М. Туган-Барановського, було обмеженим і нерелевантним.

Уже в одній із своїх перших фундаментальних праць «Основи політичної економії» М. Туган-Барановський підіймає надзвичайно важливе методологічне питання – що має стати критерієм відбору найістотніших ознак досліджуваних об'єктів, що уможливорює визначення сутності тих чи інших економічних категорій. Вчений задається питанням: чи можливе взагалі існування таких критеріїв у суспільних науках, предметом дослідження яких є соціум, який складається з різних соціальних груп, що мають різноспрямовані, а іноді й антагоністичні інтереси. Саме інтереси різних суспільних груп, «на захист яких виступає економічна наука», на переконання вченого мають визначати «завдання теоретичного дослідження і, значить більшою або меншою мірою, і класифікацію описуваних нею явищ» [6, с. 70].

На думку вченого, єдиним критерієм відбору істотних характеристик економічних процесів є здатність «піднятися над цією відмінністю інтересів, знайти таку точку зору, з якої практичні висновки науки повинні бути обов'язкові і для всіх суспільних груп, незалежно від їх приватних інтересів», існує і лежить вона у площині етичних уявлень про справедливість.

Саме етичний підхід уможливорює визначення єдино прийняттого для науки критерію, яким, на думку вченого, має стати верховенство цінності людської особистості. «Центральною ідеєю сучасної етичної свідомості, – стверджував він, – є сформульована Кантом ідея верховної цінності і, як висновок, рівноцінності людської особистості. Всяка людська особистість є верховною метою в собі, тому-то всі люди рівні, як носії святині людської особистості» [6, с. 71–72]. М. Туган-Барановський зазначає, що згідно з основним моральним законом, за яким має жити людство, «кожна людська особистість є верховною святинєю, незалежно від того, якими моральними чеснотами вона

наділена». У цьому сенсі, стверджує вчений, «всі люди рівні між собою, хоча б якими вони були відмінними і нерівними в інших відношеннях» [5].

Саме верховна цінність людської особистості, на думку М. Туган-Барановського має детермінувати «верховний практичний інтерес, з точки зору якого може бути побудована єдина політична економія: інтерес не робітника, капіталіста чи землевласника, а людини взагалі, незалежно від причетності її до того чи іншого класу» [6, с. 72]. Таким чином, основним методологічним принципом соціально-економічної науки М. Туган-Барановський визначає «етичний принцип», або «етичну ідею», що, на думку вченого, є головним критерієм ефективності економічної науки та господарської практики. За М. Туган-Барановським, визнання певного етичного принципу для певного суспільства в певних історичних умовах може слугувати гарантією об'єктивності політекономії і внутрішньої єдності її практичної і теоретичної частин. Цей підхід у дослідницькій методології вченого починає домінувати навіть над основами «чистої» соціально-економічної теорії.

«Етичний принцип» як центральний елемент методології М. Туган-Барановського визначає спрямування його наукових досліджень на пошук соціального ідеалу та абрисів справедливого суспільства. Саме цей підхід став методологічною детермінантою дослідження принципів справедливого розподілу суспільного продукту.

М. Туган-Барановський зауважував, що загалом в науковій літературі проблемам розподілу, на відміну від проблем виробництва, приділяється невиправдано незначна увага. Навіть у основній праці А. Сміта «Багатство народів» вони практично не були досліджені і «те незначне, що було сказане ним у цьому відношенні, належить до найбільш слабих місць його видатної праці» [3, с. 42–43]. Жодна із сучасних вченому методологічних платформ (класична, неокласична, марксистська), на думку М. Туган-Барановського, не спроможна обґрунтовано пояснити природу вартості, цінності, ціни, заробітної плати, прибутку, а відтак не може стати релевантним методологічним підґрунтям теорії розподілу. Проблема соціальної нерівності та принципів справедливого розподілу, на думку вченого, принципово не може бути вирішеною в межах класичної парадигми та марксизму на основі їх концептуально-методологічної платформи трудової теорії вартості.

Соціальна теорія розподілу М. Туган-Барановського стала квінтесенцією наукових пошуків вченого в царині соціальних ідей. Соціальним ідеалом Туган-Барановський називає не так соціальну рівність, як соціальну свободу. Той, для кого людська особистість «у всій своїй складності, зі своєю свободою совісті, зі своєю вільною моральною свідомістю є найвища цінність, ніколи не погодиться пожертвувати людською свободою ні за що в світі – навіть задля щастя людства» – пише вчений. «Людство існує не для щастя, а задля нескінченного вдосконалення особистості людини; щастя ж цінне тому, що воно йде поруч із цією більш високою метою й сприяє її досягненню» [5].

Кінцевою метою суспільного прогресу він називає побудову суспільства цілком вільних людей. Відстоюючи власну модель справедливого устрою, М. Туган-Барановський називає її «етичним соціалізмом», що базується на максимі І. Канта про «абсолютну цінність» людської особистості, згідно з якою людина – як верховна ціль в собі – ніколи не може бути перетворена на засіб

для інших цілей. Вчений був переконаний, що будь-які соціалістичні перетворення залишаться «простим просторікуванням», якщо при цьому буде знехтувано ідеєю абсолютної цінності людської особистості, і тому категорично заперечує будь-яку диктатуру і насильницькі методи зміни державного устрою.

М. Туган-Барановський усупереч марксизму з його матеріальними детермінантами головним чинником суспільного прогресу називає зростання моральної свідомості суспільства. Справедливе, соціалістичне суспільство, за М. Туган-Барановським, насамперед має створити умови для свободи і розквіту творчих здібностей особистості, його збагаченню культурою. У своїй пізній роботі «Социализм как позитивное учение» (1918) М. Туган-Барановський описує модель соціалізму, що вирізняється принциповою «відкритістю» і «багатоплановістю». Ця модель, побудована на ідеях справедливості, гуманізму, антропоцентризму, за задумом вченого, не припускає жодних обмежень свободи особистості з боку держави.

Оптимальною моделлю справедливого суспільного розвитку М. Туган-Барановський називає «кооперативний соціалізм», а однією із найбільш прийнятних організаційних форм розвитку соціалістичного суспільства – кооперацію.

Як бачимо, соціалістичний ідеал М. Туган-Барановського істотно відрізняється від тієї моделі соціалізму, що згодом була реалізована на практиці в радянській системі координат. Щиро прагнучи побудови справедливого соціалістичного суспільства, М. Туган-Барановський при цьому застерігав, що соціалістичне суспільство вимагає певного рівня культури та моральності нації, а тому «ближче до соціалізму знаходяться найбільш культурні народи, з високорозвиненим почуттям обов'язку і суспільної солідарності, з сильними моральними інтересами і високим рівнем народної освіти. Відсталим народам потрібна певна підготовча школа» [4, с. 126]. У непідготовленому середовищі, вважав вчений, соціалістичне господарство може стати системою нижчої економічної продуктивності, ніж капіталістичне, і замість прогресу суспільство піде шляхом господарського регресу. Тобто замість побудови царства свободи і загального добробуту, соціалізм може стати «царством рабства і загальної убогості». На жаль, і це пророче бачення видатного вченого було цілком підтвержене в ході історичного дослідження радянської влади над власним та колонізованими народами. Як напише згодом С. Злупко, «Якби український народ пішов за голосом М.І. Туган-Барановського, то його шлях у ХХ ст. не був би таким жертвовним, а Україна не стала б лабораторією більшовицьких експериментів» [1].

Соціальна історія ХХ століття засвідчила, що розбудова моделі соціально орієнтованої економіки безболісно й успішно відбулася лише в тих народів, які визнали особистість людини найвищою цінністю, що також підтверджує правоту ідей Михайла Івановича Туган-Барановського.

1. Злупко С.М. Економіст світової слави. До 140-річчя від дня народження М.І. Туган-Барановського. *Урядовий кур'єр*. 2005, 12 січня. №12.

2. М. І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець. До 150-річчя від дня народження / [авт. кол.: В. М. Геєць, В. В. Небрат, Н. А. Супрун та ін.]. Київ: Наукова думка, 2015. 363 с.
3. Туган-Барановский М.И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. Изд. 6-е. Москва, 1918. 260 с.
4. Туган-Барановский М.И. Социализм как положительное учение. Петроград: Кооперация, 1918. 133 с.
5. Туган-Барановский М.И. Три великих этических проблемы (нравственное мировоззрение Достоевского). *К лучшему будущему*. Москва: РОССПЭН, 1996. 528 с.
6. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економія / наук. ред., автор предмови С.М. Злупко. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2003. 628 с.

УХНАЛЬ Наталія,

док. філос. з екон., зав. науково-організаційного відділу,
ДННУ «Академія фінансового управління»

КЛИМЕНКО Катерина,

к.е.н., зав. відділу бюджетної системи
та фінансів інституційних секторів економіки,
ДННУ «Академія фінансового управління»

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ КРІЗЬ ПРИЗМУ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Для забезпечення економічних інтересів нації, її конкурентоспроможності, могутності та безпеки вкрай важливою є реалізація стратегії зміцнення економічної безпеки. У ретроспективній оцінці розвитку країн системи колективної безпеки відіграють дедалі важливішу роль, однак у XXI ст. вплив міжнародних безпекових організацій виявився малоефективними, особливо на тлі триваючої війни РФ проти України. Надбання економічної науки в царині безпечного розвитку соціально-економічних систем полягає у розкритті концептуальних підходів та політекономічних законів процесу глобального суспільного виробництва, зокрема, через вчення видатного українського вченого-економіста М.І. Туган-Барановського про цикли економічного відтворення та промислові кризи осмислюється вирішення актуальних проблем зниження фінансової стабільності та суверенітету країни в умовах воєнного часу. Досліджуючи питання фінансування нарощення воєнної могутності країни [1], вчений стверджує, що видатки на оборону можуть покриватися трьома основними способами: податками, позиками та емісією грошей. Інших суттєвих джерел покриття військових витрат не існує, і кожній державі доводиться обирати між цими трьома. В іншій своїй праці [2] він зауважує, що розвиток ринкового господарства на основі соціально орієнтованого підходу ставить на перше місце інтереси людини, суспільства і держави, враховуючи дотримання вимог безпеки та збалансованого розвитку, що спрямовано на створення солідарного та справедливого суспільства.

Економічна безпека тісно пов'язана із захистом національних інтересів країни, конкурентоспроможності економіки, галузей, підприємницького сектора та суспільства загалом, ступінь резистентності (протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам) яких стає гостроактуальним у періоди глокалізованих криз. Її значення визначається низкою чинників геополітичного, фінансово-економічного, науково-технічного характеру.

На думку академіка О.Г. Білоруса [3; 4], досягнення стабільності та безпеки як на національному, так і на глобальному рівнях потребує успішних економічних перетворень та ефективною інтеграції всіх країн у світову економіку. З огляду на це він розробив двоетапну систему реалізації Стратегії національної безпеки України, в якій пріоритетом є національні інтереси. Перший етап (антикризовий) зосереджується на економічному та соціальному

розвитку, тоді як другий етап робить наголос на стратегії соціально-економічного зростання.

У сучасну епоху трансформаційних змін і глобалізації підвищення економічної безпеки стало справою першочергової важливості для національної економіки [5]. Варто визнати, що у світовій економічній науці термін «економічна безпека» визначається по-різному, зосереджуючись на основних підходах до концептуальних економічних досліджень (табл. 1).

Таблиця 1

Систематизація теоретичних підходів до визначення економічної безпеки

Автор	Сутність дефініцій
<i>З позицій ресурсно-функціонального підходу</i>	
Г. Андрусек	Економічна безпека вирішує проблемні питання бюджету і зменшення його дефіциту, а також зосереджена на забезпеченні загальних умов добробуту населення та підтримці інших складових національної безпеки.
Б. Бузан	Економічна безпека пов'язана з доступом до ресурсів, фінансів та ринків, які необхідні для підтримки прийняттого рівня багатства та влади у державі.
В. Геєць	Економічна безпека – це спроможність національної економіки забезпечити свій вільний незалежний розвиток і утримати стабільність громадянського суспільства та його інститутів, а також достатній оборонний потенціал країни за всіляких несприятливих умов і варіантів розвитку подій, а також здатність Української держави до захисту національних економічних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз.
Я. Жаліло	Економічна безпека – це складна багатофакторна категорія, що характеризує спроможність національної економіки до розширеного самовідтворення з метою збалансованого задоволення потреб населення країни, протистояння дестабілізуючому впливу внутрішніх і зовнішніх чинників, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання.
Ю. Корнєєва	Економічна безпека забезпечується надходженням інвестицій до стратегічних державних підприємств, що сприятиме зниженню фіскальних ризиків для державного бюджету та зміцненню фінансової стійкості відповідних суб'єктів господарювання.
Дж. Стігліц	Економічна безпека розглядається під впливом глобалізації, наслідки якої вбачаються як у процвітанні, так і в економічній нестабільності та невизначеності, що впливає на рівень захищеності держави, суспільства, особистості.
М. Церетелі	Економічна безпека є складовою довгострокової національної безпеки доступу до економічних можливостей на ринках та ресурсах таких, як праця (людський капітал), енергія, вода, капітал, технології та освіта.
<i>З позицій статичного підходу</i>	
О. Барановський	Фінансова безпека – це важлива складова частина економічної безпеки, що базується на незалежності, ефективності та конкурентоспроможності фінансово-кредитної сфери, яка

АКТУАЛЬНІ ІДЕЇ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Автор	Сутність дефініцій
	відображається через систему критеріїв і показників її стану.
П. ван Бергейк, С. Мунс	Економічна безпека базується на міжнародних економічних відносинах (торгівля товарами і послугами, рух капіталу, прямих іноземних інвестицій, кредитуванні та допомозі щодо соціально-економічного розвитку).
М. Келер	Економічна безпека в умовах глобалізації – це такий стан національної економіки, який дозволяє протидіяти економічним, насамперед фінансовим, шокам та проникненню фінансових ресурсів незаконної діяльності.
Л. Олейнікова	Економічна безпека – це певний рівень рівноваги та конкурентостійкості соціально-економічної системи, що дає можливість ефективно функціонувати та реагувати на вплив зовнішнього та внутрішнього середовищ в умовах жорсткої конкурентної боротьби протягом тривалого часу.
Г. Пастернак-Таранущенко	Економічна безпека – це стан держави, відповідно до якого забезпечена можливість створення, розвитку умов для плідного життя та зростання статку його населення, перспективного розвитку в майбутньому.
Х. Пуарсон	Економічна безпека – це такий рівень приватного інвестування і соціально-економічного розвитку, який визначається за кількісними та якісними параметрами.
І. Чорнодід	Економічна безпека – це такий стан національної економіки, який характеризується наявністю суперечностей у вигляді системної сукупності негативних чинників.
В. Шлемко, І. Бінько	Економічна безпека – це такий стан національної економіки, який дозволяє зберегти стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і здатний задовольнити потреби особистості, родини, держави.
М. Юнус	Економічна безпека – це такий стан національної економіки, який характеризується сукупністю негативних явищ фінансової, продовольчої, енергетичної та екологічної систем.

Джерело: узагальнено авторами.

Підсумовуючи, економічна безпека країни – це стан національної економіки, який через якісні та кількісні показники макроекономічної стабільності та інвестиційної спроможності інституційних секторів економіки характеризується здатністю ефективно протидіяти внутрішнім і зовнішнім загрозам національним інтересам країни та її фінансовому суверенітету.

1. Туган-Барановский М.И. Военные займы в теоретическом освещении. *Военные займы*: сб. стат. / под общ. ред. проф. М.И. Туган-Барановского. Петроград: Типография «ПРАВДА», 1917. С. 5–25.
2. Туган-Барановский М.И. Современный социализм в своем историческом развитии. Санкт-Петербург, 1906. 260 с.
3. Білорус О.Г. Глобальні трансформації і український шлях оновлення і розвитку у XXI столітті. *Економіка і прогнозування*. 2001. № 3. С. 37–48.
4. Білорус О.Г. Глобалізація і національна стратегія України. Київ, 2001. 300 с.
5. Васильців Т.Г., Мандрик О.Я. Пріоритети і засоби забезпечення економічної безпеки малого і середнього підприємництва. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2009. № 19. С. 128–133.

УЩАПОВСЬКИЙ Юрій,
д.е.н., доц., професор кафедри фінансів
та цифрової економіки,
Державний університет
«Житомирська політехніка»

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ МИХАЙЛА ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО І СУЧАСНА ЕКОНОМІЧНА НАУКА

Необхідність системних досліджень в економіці на зламі ХІХ–ХХ ст. була обумовлена науковими досягненнями ХІХ ст. у фізиці та біології. Кризу матеріалізму як наукового підходу спровокували: хвильова теорія світла Томаса Юнга і Френеля, атомістична теорія Джона Дальтона, закон збереження енергії та еволюційне вчення. Досягнення у природничих науках, на думку А. Вайтхеда, спровокували відмову від «розгляду етичних детермінант поведінки у сфері комерційних і національних інтересів» [1, с. 173]. У соціології і політиці увагу було зосереджено на дослідженні проблеми конфлікту інтересів, що не могло пройти повз увагу дослідників економічної теорії.

Не завжди це на перший погляд очевидно, проте М. Туган-Барановському властиво пояснювати соціально-економічні явища і процеси на основі психологічної вмотивованості людини у господарській діяльності. Зокрема, на думку проф. Б. Кульчицького, вчений прагне пояснити суспільні явища не тільки крізь призму економічного детермінізму (що, до речі, вирізняє його від К. Маркса), а як наслідок усвідомленої діяльності людини [2, с. 39–40]. М. Туган-Барановський вважає, що, суспільство складається з окремих осіб, які прагнуть задовольнити свої потреби, що укорінені «у нашому естві і які визначають врешті-решт усю нашу поведінку» [3, с. 39]. З огляду на сказане, господарська діяльність для М. Туган-Барановського є «сукупністю дій людини, що скеровані на зовнішній світ і мають за мету не насолоду власне діяльністю, а створення матеріальних обставин, що необхідні для задоволення потреб людини» [3, с. 75]. На думку проф. С. Злупка, він «заперечував однобічне трактування людських інтересів і мотивацій, надавав великого значення соціальним та психологічним чинникам в економічному розвитку» [4, с. 20]. Наприклад, заперечуючи Ф. Енгельсу, вчений підкреслював значення негосподарських інтересів та мотивації як визначальних чинників для суспільства в окремі періоди його розвитку [5, с. 9].

М. Туган-Барановський розглядав релігію як одну з могутніх історичних сил суспільного прогресу [5, с. 28]. У цьому контексті не викликає здивування увага вченого до ідеї найвищої цінності особистості людини у статті «Три великі етичні проблеми» (1912). Він вважає, що досліджувати зазначену ідею слід у певній методичній послідовності. По-перше, слід розкрити, чому особистість людини ми маємо ставити так високо. Обґрунтування цього, на його думку, неминуче веде нас до проблеми Бога. По-друге, ідею цінності особистості людини слід пояснити як основу морального закону, що порушує проблему людства. Нарешті, з її точки зору слід пояснити порушення морального закону –

проблему світового зла [6, с. 587]. Ідею найвищої цінності особистості людини вчений аналізує в площині критики літературної спадщини Ф. Достоєвського.

М. Туган-Барановський повертається до проблеми «етичних детермінант поведінки» у соціально-економічній сфері. Людина, згідно із вченням І. Канта, має безмежну цінність тому, що має моральну свідомість. Не всі люди перебувають на однаковому рівні моралі, отже – вони мають різну цінність для суспільства. «Нерівність, – зауважує вчений – не тільки закон наявної людської спільноти, але, певно, і незмінний закон моралі» [6, с. 591]. Вчений ставить етичну проблему: «Як примирити безмежну цінність особистості людини та її рівноцінність, що є логічним наслідком, з реальною нерівністю людей, що має логічним наслідком, певно, визнання їх нерівноцінності» [6, с. 591]. Саме у вирішенні згаданої етичної проблеми, на думку вченого, є вирішення проблеми людського співіснування. М. Туган-Барановський у «стилі Раскольнікова» ставить питання: чи можна принести в жертву декілька десятків людей заради важливого наукового відкриття? І сам відповідає на нього, що з точки зору утилітарної моралі, «вбивство людини, якщо воно збільшує суму щастя у суспільстві, моральне» [6, с. 594]. Але, чи може така утилітарна модель поведінки бути покладена в основу соціуму, в основу існування людства? На це вчений відповідає: «Наша моральна свідомість непереможно утверджує нам святість особистості людини, таким є моральний закон. Яким би не було походження цього закону, він наскільки ж реально існує у нашій душі і не допускає себе порушувати, як всякий закон природи» [6, с. 595].

Антропоцентризм М. Туган-Барановського протестував проти порушення «етичних детермінант» розвитку соціуму, спонукав до синтезу, на перший погляд, взаємовиключних теорій, що набували подекуди досить оригінальних форм. Зокрема, автор апелює до Христа, який «приніс людині свободу, але разом із нею і страждання, що невід'ємні від свободи» [6, с. 597]. Чи може людина пожертвувати свободою заради щастя? У відповіді вченого простежується велика любов до людини, до її свободи: «...для кого особистість людини, з усією своєю складністю, з своєю свободою совісті, зі своєю вільною моральною свідомістю є найвища цінність, той ніколи не погодиться пожертвувати свободою людини ні заради будь-чого у світі, навіть заради щастя людства. Нехай краще люди страждають від пізнання добра і зла, ніж будуть щасливими, відмовившись від цієї свободи. Людство існує не для щастя, а для нескінченного вдосконалення особистості людини; щастя є цінним саме тому, що воно крокує поруч цієї високої мети і сприяє її досягненню» [6, с. 598–589].

На перший погляд видається, що вчений мислить у межах неокласичної моделі «homo economicus», зауважуючи, що економісту слід відмовитися від «безнадійної спроби» вивчати народногосподарські явища у всій їх складності, що спостерігаються в емпіричній дійсності, а натомість він має «сконструювати» спрощену людину, яка діє у спрощеному соціальному середовищі [4, с. 77]. Проте, на його думку, економіст також має бути добре обізнаним із психічною природою людини (психологією) та враховувати вплив соціального середовища. Це є нічим іншим, як залученням соціології та психології до предмету економічної теорії, спробою переступити усталені межі методологічного ядра неокласики [4, с. 76]. Вивчення ж інституційної структури економіки він покладає на інші соціальні науки. Залучення людини та її свідомої взаємодії з

іншими індивідами надає економічним процесам інституційного забарвлення, що суперечить традиційним неокласичним підходам.

Досліджуючи народне господарство як діяльність, німецькі економісти залучали до нього особистість людини. Тому М. Туган-Барановський вважав, що вони рухаються у правильному напрямі. Натомість він піддавав критиці абстрактно-дедуктивний метод класичної політичної економії, оскільки він ігнорував суспільний характер економічної науки [4, с. 58]. Оскільки у німецьких економістів «господарська діяльність залишається засобом, а не метою в собі, – метою в собі є зовнішні результати господарської діяльності, які створюють цією діяльністю багатство», вони також попадали під методологічну критику вченого [4, с. 58]. Для М. Туган-Барановського важливим був погляд на народне господарство, не як на діяльність, а як на «культурну єдність», що цілком координується з методологічною базою раннього інституціоналізму у його розумінні Т. Вебленом. Вчений розглядає господарство як низку пристосувань та установ, що не тільки служать господарській діяльності, але і є результатами останньої. У такому розумінні господарство тієї чи іншої особи досліджується, як певна культурна єдність і зовнішнє ціле, незалежно від особистості свого господаря. «Власник помирає, але його господарство, як культурна організація, залишається. У цьому розумінні ми говоримо і про народне господарство» [4, с. 58]. За сучасною термінологією, М.І. Туган-Барановський для визначення господарства долучав інституційне середовище господарської діяльності. Поза межами створених людиною інституційних обмежень існування такого господарства неможливе.

На відміну від представників інституціоналізму, вчений не прагне розширювати предмет економічної науки, а цілковито у стилі неокласиків поділяє політичну економію на теоретичну і практичну економічну науку (економічну політику). Що цікаво, що саме у цій теоретичній конструкції він знаходить місце для особистості людини. Економічній політиці вчений рекомендує «вступати у тісний зв'язок з етикою», яка має забезпечувати їй керівні ідеї, зокрема, «центральною ідеєю політики повинна стати етична ідея верховної цінності людської особистості» [4, с. 81].

1. Уайтхед А. Избранные работы по философии / пер. с англ. Москва: Прогресс, 1990. 720 с.
2. Кульчицький Б.В. Сучасні економічні системи: навч. посібн. Львів: Афіша, 2004. 279 с.
3. Туган-Барановский М. Теоретические основы марксизма. Санкт-Петербург: Мир Божий, 1905. 160 с.
4. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / наук. ред., автор передмови та вступної статті С.М. Злупко. Львів: Вид. Центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 608 с.
5. Туган-Барановский М. Психологические факторы общественного развития. *Мир Божий*. 1904. № 8. С. 2–28.
6. Туган-Барановский М.И. Избранное. Москва: РОССПЭН, 2010. 720 с.

ФІЛІПЕНКО Антон,
акад. Академії наук вищої школи України, д.е.н., проф.,
професор кафедри світового господарства
і міжнародних економічних відносин
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ЛОГІКА У ПРАЦЯХ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

У своїх роботах М.І. Туган-Барановський використовував три головні логічні конструкції: вартості, економічних циклів і кооперації (спільної дії). «Основними логічними категоріями господарства є цінність і вартість, зазначав М. Туган-Барановський. Обидві ці категорії впливають із самої природи господарського процесу, який, з одного боку, завжди переслідує зовнішню мету пристосування зовнішньої природи до наших потреб, з іншого боку – досягає цієї ж мети лише шляхом деяких затрат, які становлять засіб для досягнення мети. Отже, засіб і мета, затрата і платня є тими двома полюсами, між якими знаходиться господарська діяльність» [1, с. 85]. Зосередження відносно більшої уваги на логічних принципах, порівняно з історичними елементами у дослідженнях вченого, дозволить краще розібратися у власній політико-економічній концепції М. Туган-Барановського, особливостях її теоретико-методологічних засад [2, с. 21].

Що ж до самого М. Туган-Барановського, він залишився при думці, що сформульоване ним відношення «може бути доведене цілком точно і у загальній формі без усякої математики, одними логічними міркуваннями» [3, с. 86].

Як пише Н. Неновські, «Туган-Барановський використовував неокантіанську методологію і логіку при аналізі вартості, ціни, корисності, витрат. Він виокремлював дві стадії дослідження – описову та пояснювальну. Описова стадія стосувалася етичних та теологічних аспектів, пояснювальна зосереджувалася на функціональних та причинно-наслідкових зв'язках. Зокрема, етичний складник включав вищі цінності – людину, її визначальну роль в економічній системі, питання рівності та ін. Ключовою позицією другої стадії було використання логічного синтезу щодо трудової теорії вартості та теорії граничної корисності, чим переймалася в той час і низка інших фахівців» [4, с. 56]. Концепція Туган-Барановського знайшла широке обговорення, але, як вважає Л. Горкіна, найуспішніше цю проблему розв'язав А. Маршалл. Сучасний дослідник вартості Е. Кокаро-Гандке пропонує структурно-аксіоматичну систему визначення вартості, яка ґрунтується на чотирьох поведінкових постулатах: корисності, оптимізації, раціональному очікуванні та рівновазі [5].

Чи не найвагомим творчим здобутком М. Туган-Барановського є теорія економічних циклів, викладена в роботі «Періодичні промислові кризи. Історія англійських криз. Загальна теорія криз». Концепція Туган-Барановського знайшла широкий відгук у відомих фахівців (Дж. М. Кейнс, М. Калецькі та ін.).

Водночас викликає подив те, що в новітньому дослідженні історії економічних криз в Англії не згадується ім'я Туган-Барановського [6].

М. Бауманс у роботі «Як економісти моделюють світ у числах» наводить модель М. Калецькі, у якій одним із складників є модель Туган-Барановського [7, с. 5]. Зокрема, він зазначає, що Калецькі використав модель Туган-Барановського, який визнав, що ця модель розкриває проблеми реалізації при капіталізмі та є вагомим внеском в аналіз того, як капіталізм функціонує на різних фазах. Далі, продовжує Бауманс, Туган-Барановський був першим інтерпретатором марксових схем відтворення, наголошуючи на ролі інвестицій (нагромадження капіталу, – Ф.А.) як двигуна капіталістичного економічного розвитку, антагоністичному характері капіталістичної системи, прибутку, а не споживання як кінцевої мети капіталізму [7, с. 7]. Внесок Туган-Барановського в теорію економічного циклу, – пишуть П. Адаір і О. Неживенко, полягає у визначенні вертикальної диспропорції між структурою виробництва і рішенням споживачів. У цьому контексті Туган-Барановський належить до мейнстримної течії немонетарної теорії бізнес-циклу, що стверджує про розрив між інвестиціями та заощадженнями, який супроводжується тим, що заощадження, тобто пропозиція, а не попит на інвестиції є пусковим механізмом знижувальної фази циклу. Туган-Барановський описує теорію кризи аналітично, продовжують автори, що було недоліком концепції К. Жугляра. Туган-Барановський був піонером у дослідженні реального ендогенного циклу [8, с. 5–6].

Останнім часом у зв'язку зі світовими фінансовими кризами та пандемією COVID-19 у літературі з'явилися публікації, що аналізують фактор гістерезису між діловими циклами та економічним зростанням [9]. Так, у емпіричних дослідженнях до уваги беруться три фактори: ринок праці, ринок капіталу та загальна факторна продуктивність. Класичний економічний цикл супроводжується зростанням рівня безробіття на етапі спаду та його скороченням на етапі піднесення. О. Бланшар і Л. Саммерс проаналізували кризові процеси в Європі 1970-х років і встановили, що безробіття на ринку праці після кризи продовжувало зростати, що і означало наявність ефекту гістерезису у протіканні циклу [9, с. 16]. Зазначені автори також відзначили елементи гістерезису в моделі НАІРУ (рівень інфляції, що не прискорює безробіття), яка характеризувалася високим рівнем досконалості, особливо в контексті американської економіки. Гістерезис спостерігається також унаслідок шоку попиту, що було встановлено О. Бланшаром шляхом дослідження 122 рецесій у 23 розвинених країнах. Аналогічні процеси зумовлюються монетарними та фіскальними заходами та інструментами економічної політики. У цьому зв'язку фахівці наголошують на необхідності розроблення політики позитивного гістерезису, за якого проциклічні інвестиції сприяють нарощуванню обсягу капіталу, розширенню можливостей привабливої праці, що збільшує рівень участі громадян у ринку робочої сили тощо. Для більшості гістерезис-генеруючих моделей ендогенного економічного зростання характерними є різні типи шоку попиту (попит ліквідності, фінансовий борг, монетарна і фіскальна політика та ін.). Для виявлення гістерезису необхідно встановити зв'язок між головними факторами (двигунами) ендогенного економічного зростання (дослідження і розробки, практично орієнтований

процес навчання¹, нагромадження капіталу) з циклічним характером (станом) економіки (випуск, зайнятість, коливання випуску, кредитна спроможність). Стабілізаційна політика має свої виміри гістерезису, пов'язані переважно з шоками пропозиції. Водночас крос-секційний аналіз ділового циклу засвідчує спільний (синхронний) рух (comovement) головних складників циклу: випуску, зайнятості та інвестицій. Такі моделі беруть до уваги уподобання домашніх господарств, усталені традиції, звичаї та ін., що не є характерним для стандартних макроекономічних моделей [10, с. 71]. Спільний рух факторів циклу досліджується також із застосуванням динамічної стохастичної моделі загальної рівноваги (DSGE) з урахування циклічної частоти споживання, інвестицій, випуску, робочого часу, інфляції, з одного боку, та їхнього спільного руху – з іншого. Головними результатами застосування цієї моделі було визначення домінантного фактора – попиту, який набуває значення стилізованого факту (stylized fact), та синхронного (спільного) руху випуску, споживання, інвестицій та інфляції [11, с. 20, 27].

В окремих дослідженнях пропонується індуктивне логічне програмування для поглибленого вивчення фаз ділового циклу [12, с. 107–126]. Крім того, широкого застосування набуває використання нечіткої логіки, зокрема у процесах досліджень синхронізації ділових циклів [13].

У 1912 р. Е. Дюркгейм встановив, що суспільство є єдиним джерелом логічного мислення у людини. У своїй книзі «Елементарні форми релігійного життя» він стверджував, що суспільство являє собою більш високоінтелектуальну форму, оскільки воно перевершує індивідуума як у просторовій, так і в часовій протяжності. З іншого боку, він виділив дві форми інтеграції в суспільстві: механічну солідарність та органічну солідарність, що є основою аналізу різних форм кооперації, дослідженню якої Туган-Барановський надавав великого значення у роботі «Соціальні основи кооперації». Сучасні виміри інтеграції-кооперації знаходимо в логіці колективних дій М. Олсона. Г. Ройсі сформулювала чотири логічні принципи кооперативної економіки – автономія, креативність, солідарність і спільні цілі [14]. Аналогічна логіка лежить в основі соціальної, солідарної економіки, фундаментальної економіки, інклюзивної економіки, економіки спільного споживання, економіки рівних можливостей, людино-центрованої економіки та ін.

Отже, органічне поєднання логічного та історичного дозволило М. Туган-Барановському вписати своє ім'я у скарбницю світової економічної науки. У контексті логіки слід виділити питання вартості, корисності, цін. Незаперечним і загальноновизнаним є внесок у розроблення теорії економічних циклів, у дослідженні яких, як зазначав Туган-Барановський, він спирався на логіку, а не на математику. Логіка кооперації у певний спосіб перегукується з концепцією Т. Веблена, відіграла свою історичну роль і наразі втілюється в різноманітних формах економіки – від соціальної до людиноцентричної [15].

---

¹ Концепцію практично орієнтованого процесу навчання сформулював відомий американський філософ, один із засновників прагматизму Дж Дьюї.

1. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / за ред. С.М. Злупка. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. 627 с.
2. Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. Київ: ІЕ НАН України, 2001. 268 с.
3. Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. Санкт-Петербург: Типография. акц. общ. «Слово», 1909. 760 с.
4. Nenovsky N. Place of Labor and Labor Theory in Tugan Baranovsky's Theoretical System. *The Kyoto economic review*. 2009. Vol. 78. No 1 (164). Pp. 53–77.
5. Kakarot-Handtke E. The Logic of Value and the Value of Logic. *Munich Personal RePEc Archive*. URL : <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/53877/>
6. Broadberry St., Chadha J.S., Lennard J., Thomas R. Dating business cycles in the United Kingdom, 1700–2010. *The Economic History Review*. 2023. Vol. 76. Is. 4. Pp. 1141–1162. <https://doi.org/10.1111/ehr.13238>
7. Baumans M. How Economists model the World into numbers. London: Routledge, 2004. 224 p.
8. Adair P., Nezhyvenko O. Tugan-Baranovsky's business cycle theory and French economists: inspiration and legacy. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 6. Вип. 1. С. 3–7. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/6297f53a-9e6a-424f-97cd-6ca5897adbb1>
9. Hysteresis and Business Cycles / prep. by Valerie Cerra ; A. Fatas ; Sweta Chaman Saxena. *IMF Working Paper*. 2020, May 29. URL : <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2020/05/29/Hysteresis-and-Business-Cycles-49265>
10. Christiano L.J., Fitzgerald T.J. The business cycle: It's still a puzzle. *Economic Perspectives*. 1998. Vol. 22. Is. Q IV. Pp. 56–83.
11. Andrieu M., Brůha J., Solmaz S. On the sources of business cycles: implications for DSGE models. *Working Paper Series*. May 2017. No 2058. 43 p. URL : <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecb.wp2058.en.pdf>
12. Classification and Clustering in Business Cycle Analysis / Heilemann Ullrich (Ed.); Weihs Claus (Ed.). *RWI Schriften*. № 79. 169 p. URL : <https://elibrary.duncker-humboldt.com/book/31879/classification-and-clustering-in-business-cycle-analysis>
13. Saeed Iranmanesh M.I., Norallah Salehi A., B. Seyyed Abdolmajid Jalae. Using Fuzzy Logic Method to Investigate the Effect of Economic Sanctions on Business Cycles in the Islamic Republic of Iran. *Applied Computational Intelligence and Soft Computing*. Vol. 2021. 10 p. <https://doi.org/10.1155/2021/8833474>
14. Rotshild J. The Logic of A Cooperative Economy and Democracy 2.0: Recovering the Possibilities for Autonomy, Creativity, Solidarity, and Common Purpose. *Sociological Quarterly*. 2016. № 57 (1). Pp. 7–35. <https://doi.org/10.1111/tsq.12138>
15. Samans R. Human-Centred Economics. The Living Standards of Nations. Geneva. 2024. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-37435-7>

ШЕВЧУК Володимир,
д.е.н., проф., голова ГО «Наукове товариство
ім. Сергія Подолинського»,
т.в.о. завідувача кафедри
обліку, аудиту та оподаткування,
Національна академія статистики,
обліку та аудиту

**ПРИРОДНИЧІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ІДЕЙ
М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОГО
І ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ**

Повномасштабна війна, яку Росія веде майже два роки, завдаючи Україні руйнувань, обумовлена взаємодією екологічних, соціальних, економічних та інших проблем. Зволікання з їхнім розв'язанням продовжує вилитися у наміри Росії демілітаризувати та денационалізувати Україну. Гібридна повномасштабна війна, що постала як сукупність глобальних викликів сучасному світу, випробовує в особі України спроможність нинішньої homo sapiens відповідати на ці виклики.

Сучасне українство, беручи відповідальність за теперішнє людство, має продемонструвати здатність конструктивного розв'язання порушених проблем. Акад. М. Туган-Барановський належить до українських діячів, використання інтелектуального надбання яких свідчить про здатність нації і цивілізації протистояти зазначеним глобальним викликам. Сьогоднішня ситуація, коли Україна бачить свій шанс у світовій історії, усвідомлює місію національного і загальнолюдського порятунку, окреслює перспективи перемоги та суспільно-господарського відродження, дозволяє заново відкривати світоглядні надбання акад. М. Туган-Барановського. Йому пощастило проявити себе у ролі одного із перших діячів українського державотворення (він був міністром і самобутнім організатором кооперативного руху), а водночас подвижником інтелектуального розвитку молоді держави – засновником Української академії наук і творцем низки рідкісних теорій, які сам винаходив і впроваджував.

Ця публікація є розвитком положень раніше оприлюдненої статті, присвяченої 140-річчю з дня народження визначного подвижника національної та світової соціально-економічної думки [1]. Теперішня значущість інтелектуальних здобутків М. Туган-Барановського та його сподвижників зумовлюється тим, що їхній доробок стає запорукою як перемоги у сучасній війні, так і повоєнного відродження. Розкриття стратегії перемоги у війні та повоєнного відродження слід пов'язувати із необхідністю «вжитися думкою у поняття субстанції», тобто духоматерії [3, с. 461]. Ідеться про опанування поняття субстанції як симбіозу одухотворення матерії і матеріалізації духу.

Наші пріоритетні завдання полягають у тому, аби показати, що провалений українством ворожий блиц-кріг (що отримав назву «Київ за трі дні») не дозволив здати Україну. Відтак завдання людства полягають у необхідності досягнення провалу намірів ворога захопити країни континентального та світового

співтовариства. Тож належить збагнути, що в епоху ноосфери, в умовах гібридної війни духовно-інтелектуальний потенціал українства і людства передре мілітарним силам нації та цивілізації і є передумовою остаточної перемоги.

Подальшого осмислення та донесення до світової спільноти потребує геополітична позиція, що Україна здобула в сучасному світі ще в перші дні війни. Зміни часопростору, які наша країна продовжує вносити у новітнє міжнародне середовище, сталися докорінно, миттєво і тотально, ці зміни належить розглядати як парадигмальні щодо існуючого геополітичного стану сучасного світу. Провідною парадигмою глобального призначення України нині стають: принципово нова світоглядна місія; нове геополітичне призначення, що передбачає облаштування світоустрою на новітніх засадах; нова темпоральна місія, втілюючи яку, Україна започатковує написання новітньої національної та загальнолюдської сторінок світової історії.

Одним із основних положень новітньої світоглядної місії України є «ескіз» наукової картини національного і загальнолюдського економічного надбання, який свого часу накреслив український інтелектуал і правозахисник М. Руденко [3, с. 461]. Звідси належить виводити і місце доробку М. Туган-Барановського, який має базуватися на життєствердних природничих, а не смертоносних політико-економічних засадах. Аналогічним чином необхідно виводити життєдайну природничу основу решти творчих надбань ученого.

Ю.М. Бажал, вживаючи русизм «сродність», неодноразово вказує на спорідненість поглядів Г. Сковороди і М. Туган-Барановського [2]. Розвиваючи ці ідеї, необхідно відзначити таке: за версією ЮНЕСКО, один із найбільших мислителів XVIII ст., видатний філософ, український поет і педагог Г. Сковорода внесений у коло таких мислителів усіх часів і народів, як Сократ, Конфуцій, Спіноза і Махатма Ганді. Продовжуючи сказане про Г. Сковороду, доречно додати написане М. Руденком про д-ра С. Подолинського: «Його місце належить бачити серед економічних геніїв світу» [3, с. 465].

У такий спосіб вибудовується новітнє бачення плеяди питомо українських достойників у складі Г. Сковороди, С. Подолинського та М. Туган-Барановського. Слід вести мову про теперішню значущість доробку кожного із них. Так, наукову спадщину М. Туган-Барановського належить розглядати у підпорядкованості ідеям спорідненої праці Г. Сковороди та енергетичного бюджету людства С. Подолинського. З огляду на те, що йдеться про людство, пропонувану модель доречно іменувати ноосферною моделлю енергетичного бюджету.

Осягаючи грандіозність ноосферних явищ у загальнолюдському бутті, дослідження яких за С. Подолинським продовжив В. Вернадський, слід вважати, що відкриті видатним мислителем і натуралістом темпоральні парадигми, що стосувалися вічності живого і розумного, поєднані сьогодні з інтелектуальними надбаннями М. Туган-Барановського, зокрема його кооперативними, інновативними та іншими ідеями світового виміру, здатні набувати принципово нових теоретико-економічних, історико-економічних, прогностичних та інших вимірів. Видатний український мислитель і натураліст свого часу вказував, що попередники С. Подолинського шукали схожість живого і неживого в той час, як молодий новатор відкрив їхню енергетичну відмінність. Нині модель енергетичного бюджету людства здатна надати поштовх зазначеним

положенням щодо енергетичної відмінності між живим і неживим. Бо якщо вічний двигун як багатовікова новація у сфері неживого є утопією, то у сфері живого він виглядає реальністю, причому саме завдяки ідеям С. Подолинського, який вніс поправки до основних начал термодинаміки. З огляду на це потребує верифіції гіпотеза про можливість коректного вписування новацій М. Туган-Барановського у побудову вічного двигуна, призначеного для сфери живого.

Іншим важливим положенням, на яке вказував В. Вернадський, є внесок С. Подолинського, зроблений незалежно від учення «батьків термодинаміки». Це особливо важливо сьогодні для утвердження положень, які В. Вернадський називав «застосуванням до вивчення економічних явищ». Якраз цей внесок С. Подолинського веде до екологічної економіки – принципово нового сегмента загальнолюдської науки, зокрема того, який ми називаємо сучасною світовою фізико-економічною наукою. Відповідно «апостолами екологічної економіки» ми іменуємо зарубіжних подвижників, котрі на чолі своєї плеяди поставили єдиного українського науковця. Вважаємо, що у світлі ідей С. Подолинського як попередника М. Туган-Барановського та В. Вернадського, належить парадигмально по-іншому інтерпретувати інновативні, інституційні, інвестиційні та інші ідеї науковця.

Нової значущості майбутній національній та світовій науці здатне надати поєднання надбань М. Туган-Барановського і М. Руденка. Новий імпульс зазначеним ідеям спроможна надати енергетична модель сучасної цивілізації, побудувати яку понад 20 років тому пропонував М. Руденко [3, с. 467]. М. Руденко бачив цю модель субстанційно: нижня її складова (біосфера) має переважно матеріальний вимір, відповідно мусить керуватися законами природи; що стосується верхньої складової (власне цивілізації), то вона має переважно духовно-інтелектуальний вимір і повинна керуватися законами цивілізації в її ноосферному вигляді. У досліджуваному контексті йдеться про природничу основу застосування низки згаданих ідей М. Туган-Барановського.

Продовжуючи наполягати на поєднанні ідей Г. Сковороди, С. Подолинського і М. Туган-Барановського, належить вказати на природничі засади, завдяки дотриманню яких інтелектуал надав питомо українській інтерпретації інституційній теорії. При цьому слід наголосити, що йдеться про класичну причинно-наслідкову інтерпретацію, а саме: М. Руденко вказував, що доля суспільних інститутів і самої державності зумовлюється тим, як ми тлумачимо природу додаткової вартості. З іншого боку, М. Руденко наголошував на важливості зворотних зв'язків, тобто наявності чи відсутності додаткової вартості залежно від того, як сформована держава. Нині актуальність природничої основи інституційних положень, доведених М. Руденком, потребує інтерпретації у світогосподарському вимірі.

Таким чином, визначальними серед змін, які у парадигму глобального часопростору вносить Україна, є світоглядні зміни. Вони зумовлюють етапи досягнення української і загальнолюдської перемоги і в такий спосіб визначають місію України для сучасного світу. Два перших етапи нашої майбутньої перемоги (видворення ворога за кордони 1991 року і демонтаж РФ через її депутатізацію, денуклеаризацію та деімперіалізацію) мають бути досягнутими заради третього – запобігання планетарному колапсу з огляду на те, що сучасні екологічні виклики стали не менш небезпечними, ніж мілітарні.

Заключний етап остаточної перемоги здатна здійснити якраз Україна, запроваджуючи питомо національну модель загальнолюдського порятунку.

Акад. М. Туган-Барановський є питомо національним діячем українського державотворення, а водночас – подвижником інтелектуального розвитку молоді держави. Сучасний розгляд його доробку у контексті повоєнного відродження належить здійснювати, керуючись науковою картиною інтелектуального, в т.ч економічного надбання людства. Подальший розвиток доробку М. Туган-Барановського, зокрема його інновативних, інституційних, інвестиційних та інших ідей пов'язуємо із наданням цим ідеям фундаментальної природничої основи. Ця основа є питомо національним здобутком сучасної української неортодоксальної економічної науки, покликаної бути засадничою для захисту життєдайних інтересів власних і загальнолюдських нащадків.

1. Шевчук В. Визначний подвижник національної та світової соціально-економічної думки: (Туган-Барановський М.). *Економіст*. 2005. №1. С. 38–40.
2. М.І. Туган-Барановський та Г.С. Сковорода: науково-пізнавальна проща до місць життя видатних українців. Матеріали мобільного семінару факультету економічних наук НаУКМА / упорядник Ю.М. Бажал. Київ: Університетське видавництво «ПУЛЬСАРИ», 2007. 60 с.
3. Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології. Київ: Кліо, 2015. 680 с.

Розділ II. ТЕОРІЯ КООПЕРАЦІЇ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО ТА СУЧАСНИЙ КООПЕРАТИВНИЙ РУХ

БАДЄЄВА Людмила,

к.і.н, доц., доцентка кафедри українознавства,
Харківський національний університет радіоелектроніки

М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ ЯК ТЕОРЕТИК КООПЕРАТИВНОГО РУХУ

М. Туган-Барановський надавав особливого значення кооперативному руху, що швидко поширювався на початку ХХ століття, особливо на українських теренах. Вчений-економіст був провідним істориком і теоретиком кооперації, а також одним із організаторів і керівників національного кооперативного руху, мав чимало прихильників і продовжувачів в Україні та Росії. Ідеї М. Туган-Барановського відіграли важливу роль у відродженні нормального економічного життя в роки НЕПу. Однак наприкінці 1920-х років започатковані ним напрями наукових досліджень були згорнуті більшовицькою владою, а ім'я вченого-економіста світового рівня, генерального секретаря фінансів Центральної Ради, одного з фундаторів Української Академії наук було піддано шельмуванню та забуттю.

Народився майбутній вчений 20 січня 1865 року в селі Соляниківка на Харківщині. Батько Михайла Туган-Барановського був татарським мурзою, із нащадків Чингізхана: у 1410 р. Туган-бек, командувач татарської кінноти, закохався й одружився з князівною Розалією Барановською, після чого рід отримав подвійне прізвище. Мати Михайла – Ганна Монтвід – була українкою, із старовинного князівського роду, чиї корені сягають роду князя Гедиміна. Відчувати себе українцем Михайлові допомагала і тітка Олександра Монтвід, яка мала літературний салон, друкувала власні твори. Пізніше Туган-Барановський писав: «Народився я в Харківській губернії... за походженням наполовину українець... у ранній юності і на університетській лаві почував себе українським патріотом».

Навчання М. Туган-Барановський розпочав у Московській гімназії, продовжив у Київській і завершив у Харківській гімназії. У 1884 р. вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету, але був звільнений за політичну неблагонадійність, тож вищу освіту отримав екстерном, закінчивши один за одним два факультети: фізико-математичний та юридично-економічний. В Англії він вивчав фабричне законодавство та матеріали парламентських комісій, після чого захистив у Московському університеті магістерську дисертацію з історії економічних криз у Англії, а пізніше докторську за результатами дослідження «Російська фабрика в минулому й сучасному».

Наукові праці молодого вченого знайшли відгук і за кордоном. Однак в Російській імперії його почали вважати неблагонадійним, небезпечним марксистом, тому наказом міністра народної освіти Туган-Барановського було усунуто від наукової та викладацької діяльності. Навесні 1901 року за участь у студентській демонстрації його арештували і вислали до Полтавської губернії. Упродовж чотирьох років Михайло Іванович жив на Україні у селі Пізники Лохвицького повіту у родині давнього знайомого Федора Русінова, де закохався в його доньку Ольгу й одружився.

У 1905 р. М. Туган-Барановському дозволили повернутися до Санкт-Петербурга і він влаштувався викладачем на економічному факультеті Комерційного інституту. Одночасно його запросили на роботу до приватного університету Шанявського в Москві на кафедру кооперації. У Санкт-Петербурзі він став активним діячем української Громади і Товариства українських поступовців. У 1906 році М. Туган-Барановський очолив редакцію журналу «Вестник Кооперации». З цього часу він глибоко вивчав проблеми теорії і практики кооперативного руху й у підсумку виокремив такі основні принципи кооперації: матеріальну зацікавленість; добровільність; використання праці тільки членів кооперативу. Вчений вважав, що кооперація, заснована на добровільній самоорганізації, є прообразом майбутнього суспільства, а тому особисто брав активну участь у пропаганді кооперативного руху, розробляючи його теоретичні й практичні основи. При цьому він обґрунтовано критикував тоталітарну утопію про мільйони бездумно послушних щасливців і пастирів, які понесуть за них тягар влади і відповідальності, – утопічний соціалізм [2, с. 212].

Особливу увагу М. Туган-Барановський звернув на сільськогосподарську кооперацію. Дослідивши одним із перших процес виникнення кооперативного руху в селянських господарствах, він визначив природу кооперативних товариств та зосередився на розкритті причин, які гальмували їхній розвиток у сільському господарстві. М. Туган-Барановський щиро вірив у духовну та ідеологічну силу організаторів кооперативного руху і вважав, що настане час, коли це натхнення та моральне піднесення охоплять усе людство, адже кооператори, як зазначав вчений, порівнюють свій рух з першими проповідниками християнства, які сподіваються відродити світ загальною працею на користь для всіх, прагнуть створити «новий соціальний устрій з новою людиною, новими нормами суспільного життя, новими цілями та новими мотивами людської поведінки» [3, с. 438]. Його фундаментальні праці й сьогодні привертають увагу читачів різноманітністю і повнотою опрацьованого фактичного матеріалу, сміливістю і суперечливістю думок, здатних підказати вирішення актуальних проблем у наш час. М. Туган-Барановський, уважно простеживши шлях розвитку кооперативних товариств від соціалістів-утопістів до Першої світової війни та узагальнивши досвід світового кооперативного руху, зазначав, що при великому обсязі літератури про кооперацію в основі своїй це не стільки науковий аналіз нової форми господарювання, скільки її пропаганда. На жаль, підкреслював автор, при немалій кількості наукових досліджень з окремих проблем кооперації практично відсутні розвідки, які б ставили за мету дати загальну теорію кооперативного руху в його багатогранних проявах. Саме над усуненням цього недоліку він і працював упродовж усього свого життя [2, с. 213].

У 1917 році Володимир Винниченко надсилає М. Туган-Барановському телеграму з пропозицією обійняти посаду генерального секретаря фінансів Центральної Ради, і той погоджується. Туган-Барановський був автором декларації Генерального Секретаріату УЦР-УНР «Економічна політика» (30.08.1917). З липня 1918 р. – редактор журналу «Українська кооперація», до якого писав статті українською мовою. Був головою на установчому з'їзді Центрального українського кооперативного комітету (01–03.09.1918). На початку жовтня 1918 р. очолив його керівний орган – Раду. У липні–вересні 1918 р. працював у комісії з вироблення законопроекту про заснування Української академії наук. З 22.11.1918 – дійсний член УАН, на початку 1919 р. очолив соціально-економічний відділ академії. Організатор Українського кооперативного інституту [1, с. 885].

М. Туган-Барановський помер неочікувано у потязі по дорозі до Парижу, куди їхав у складі української дипломатичної місії. Похований в Одесі.

Наукова спадщина М. Туган-Барановського нараховує близько 140 праць, які стали здобутком економічної науки. Завдяки працям, присвяченим кооперації («Соціальні основи кооперації», «Кооперація, її природа і мета», «Про кооперативний ідеал»), він увійшов до числа найвидатніших теоретиків кооперативного руху у Східній Європі.

1. Довідник з історії України (А–Я) / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид. Київ: Генеза, 2001. 1136 с.
2. Половець В. М.І. Туган-Барановський – теоретик кооперативного руху (до 150-річчя від дня народження). *Сіверянський літопис*. 2015. №1. С. 211–217.
3. Туган-Барановський М.І. Кооперація, соціальні основи її та мета. Київ: Дніпросоюз, 1918. 420 с.

ВНУКОВА Наталія,
д.е.н., проф., професорка кафедри
банківської справи і фінансових послуг,
Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця;
пров. наук. співроб.,
НДІ правового забезпечення
інноваційного розвитку АПрНУ

ОЦІНКА ЗАЦІКАВЛЕНOSTІ СУЧАСНИКАМИ ТЕМОЮ КООПЕРАЦІЇ В КОНТЕКСТІ СПАДЩИНИ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Михайло Іванович Туган-Барановський (20.01.1865–21.01.1919) – вчений-економіст, доктор економіки (1899) багато уваги присвятив кооперації, завдяки дослідженню якої увійшов до числа найвидатніших теоретиків кооперативного руху у Східній Європі [1]. Особливість кооперації, за твердженням вченого, полягала у тому, що це були усвідомлені дії певних суспільних груп з метою трансформації системи господарства під їхні інтереси [2].

Для сучасних дослідників спадщини М.І. Туган-Барановського є корисною оцінка зацікавленості як темою кооперації, так і постаттю вченого. Є приклад подібного дослідження спадщини О.Г. Лібермана в контексті результатів його наукової діяльності [3].

Для вирішення поставленого завдання щодо відстежування інтересу широкого кола осіб (користувачів Google) та визначення рівня зацікавленості темою кооперації та постаттю М.І. Туган-Барановського запропоновано використати пошуковий ресурс Google Trends, що є онлайн-інструментом, застосування якого відкриває можливість використовувати масив даних **Google**, де є інформація про попит на певну тему через будь-який запит у заданій точці світу в певний інтервал часу [3]. Сервіс дозволяє отримати відомості про динаміку числа пошукових запитів за різні відрізки часу, побачити їх рівень у 100-бальній системі, відслідкувати тренди на зниження або зростання. Така інформація є корисною для дослідників із формування плану дій на перспективні розвідки і створення підґрунтя для прийняття рішення. Відзначається вже існуючий позитивний досвід використання цього інструменту для аналізу, наприклад, теми інновацій [5].

У цьому дослідженні автором здійснено аналіз пошукових запитів самої постаті М.І. Туган-Барановського і теми кооперації – однієї з його відомих науково-практичних тем. Пошуковий запит здійснювався українською мовою в Україні у динаміці на 5 січня 2024 року (табл. 1).

Як видно з табл. 1, за останній місяць (грудень 2023 року) зацікавленість постаттю Михайла Івановича Туган-Барановського збільшилася, що може бути пов'язано із наближенням до відзначення річниці від дня народження вченого. Попит на тему «кооперація» за останній рік суттєво збільшився порівняно із середнім виміром за п'ять років, це може пояснюватися воєнним станом і пошуком нових каналів кооперації внаслідок процесів релокації підприємств. Другою причиною може слугувати переформатування на ринку кредитних

спілок. У цілому загальна тенденція свідчить про те, що попит на означені теми є статистично значимим, але він досить низький відносно плану до максимального значення у 100 балів. Визначена тенденція за останній рік до збільшення зацікавленості темою кооперації в житті та економіці потребує додаткового дослідження.

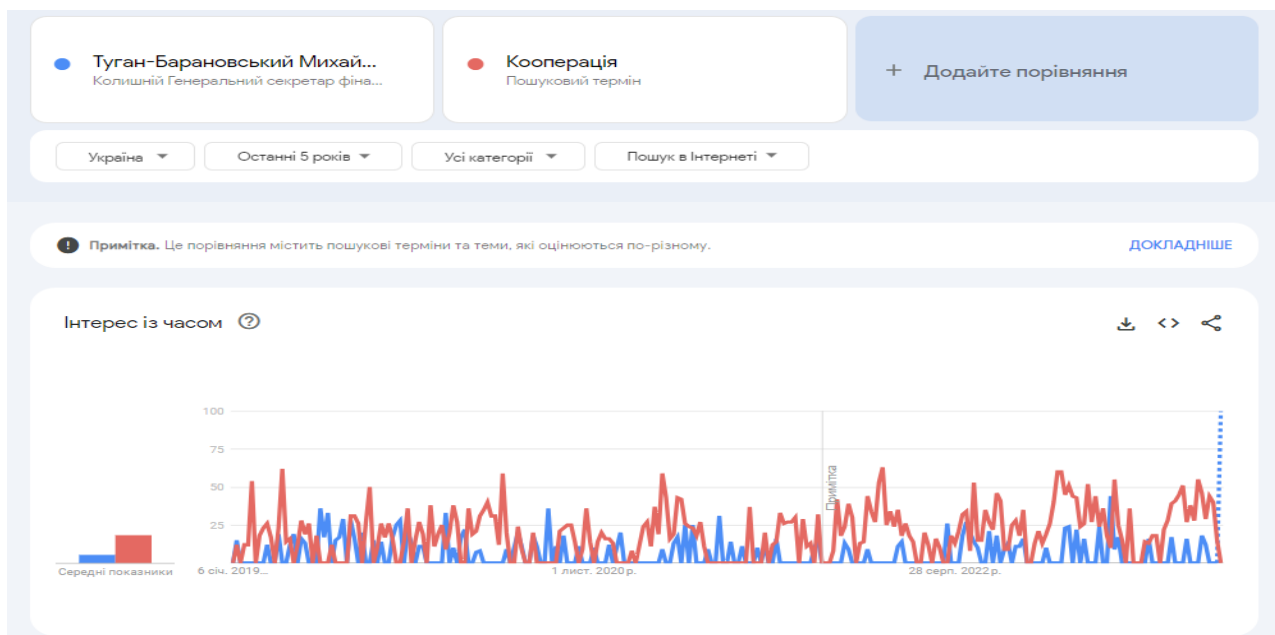
Таблиця 1

Аналіз рівня зацікавленості постаттю М. І. Туган-Барановського і темою кооперації у динаміці

Часовий період	Рівень зацікавленості темами у балах Google Trends	
	Постать М.І. Туган-Барановського	Тема кооперації
Місяць	12	16
Рік	7	28
П'ять років	6	19

Джерело: розроблено автором з урахуванням [3].

На рис. 1 наведено розподіл рівня зацікавленості постаттю Михайла Туган-Барановського та темою кооперації за останні п'ять років (на 05 січня 2024 року).

Рис.1. Розподіл рівня зацікавленості темами, що досліджуються (за останні 5 років)

Джерело: розроблено автором з урахуванням [4].

Як видно з рис. 1, зацікавленість темами дослідження є стійкою, тренди збігаються, хоча є певна волатильність, яка нагадує циклічність, можна виділити березень–квітень 2022 року, початок воєнного стану, коли кількість запитів на тему «кооперація» була максимальна, але не у зв'язку з постаттю Михайла Туган-Барановського. Але далі пошукова активність відновилаься. Щодо теми кооперації простежується тренд на зростання інтересу до неї на сьогодні.

Додатково Google Trends надає розподіл пошукового запиту за регіонами України при статистичній значимості теми. Щодо постаті М.І. Туган-Барановського виділено тільки чотири регіони, при цьому тема кооперації статистично значима у 16 регіонах, а топові п'ять наведено у табл. 2.

Таблиця 2

Розподіл пошукових запитів тем дослідження по топових регіонах України за останні 5 років (на 05 січня 2024 року)

Топ-4 регіони з найвищим рівнем зацікавленості постаттю М.І. Туган-Барановського	Рівень зацікавленості	Топ-5 регіонів з найвищим рівнем зацікавленості темою кооперації	Рівень зацікавленості
Донецька область	100	Волинська область	100
Львівська область	28	Рівненська область	98
м. Київ	18	Вінницька область	79
Дніпропетровська область	15	Тернопільська область	71
	Статистично не визначено	Кіровоградська область	70

Джерело: розроблено автором з урахуванням [4].

Додатково здійснювався пошук інформації щодо активності пошукових запитів постаті Михайла Івановича Туга-Барановського українською та англійською мовами у світі, він є статистично незначимим, що потребує уваги сучасних дослідників для проведення інформаційних кампаній не тільки в Україні, а й у світі для популяризації спадщини вченого. Ювілей науковця, що наближається, може стати підґрунтям для заходів інформаційного та комунікативного характеру.

Додаткове дослідження може стосуватися й інших тем, якими опікувався вчений, які стосуються теорії державотворення, циклічних процесів в економіці, сучасних тенденцій до впровадження принципів відкритої науки.

Поставлене завдання щодо оцінки зацікавленості сучасниками темою кооперації в контексті спадщини М.І. Туган-Барановського і відстежування сучасного попиту широкого кола осіб на визначені теми в Інтернеті україномовної аудиторії із використанням пошукового ресурсу Google Trends показало, що інтерес є стабільним і зростає протягом останніх п'яти років. Загалом слід відзначити актуальність вивчення спадщини вченого, особливо його внеску в розроблення проблематики кооперації в різних її проявах, зокрема під час воєнного стану.

1. 150 років від дня народження економіста світового виміру – М.І. Туган-Барановського (1865–1919 рр.) / Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук Укра.
URL : <https://dns.gb.com.ua/novini/vistavki/150-rokiv-vid-dnya-narodzheniya-ekonomista-svitovogo-vimiru-m-i-tugan-baranovskogo1865-1919-rr/>
2. Бутенко В.І., Філіппов К.В. Теорія кооперації М.І. Туган-Барановського в контексті кооперативного руху в українському селі періоду НЕПу (20-ті роки ХХ ст.). 2008.
URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/46589683.pdf>

3. Внукова Н.М. Сучасний стан зацікавленості інноваційними термінами вченого Овсія Лібермана: план, прибуток, премія. *Конкурентоспроможність та інновації: проблеми науки та практики*: матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 24 листопада 2023 р. Харків: ФОП Лібуркіна Л.М., 2023. С. 29–32. URL: https://www.hneu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/Programka_KONF_2023-4.pdf
4. Як користуватися сервісом Google Trends? URL : <https://adwservice.com.ua/uk/yak-korystuvatysya-servisom-google-trends>
5. Kliuiev O., Vnukova N., Hlibko S., Brynza N., Davydenko D. Estimation of the Level of Interest and Modeling of the Topic of Innovation *Through Search in Google Proceedings of the 4th International Conference on Computational Linguistics and Intelligent Systems, 2020, April 23–24*. 2020. Pp. 523–535. URL : <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/23306>

ДІДКІВСЬКА Леся,
к.е.н., старша наукова співробітниця
відділу економічної історії,
ДУ «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»

АКТУАЛЬНІСТЬ КООПЕРАТИВНИХ ІДЕЙ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО ДЛЯ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Значний потенціал для повоєнної відбудови України мають традиційні форми громадської самоорганізації, притаманні національній господарській культурі (кооперація, толоки, волонтерство, добротність). Зокрема, кооперативна система організації як успішна форма національного господарського солідаризму та соціально відповідального підприємництва є узвичаєною для українських селян, оскільки максимально відповідає національному характеру та ментальності українців – насамперед працелюбству, ініціативності та підприємливості, ощадливості, господарському індивідуалізму, прагненню до особистої свободи й добробуту, намаганню підвищити культуру землеробства, навичкам самоорганізації, самопомоги та участі у всіх видах кооперації. Більше того, історичний досвід підтвердив, що українці, особливо в кризових ситуаціях, за давньою традицією демократичного самоврядування активно включаються в мережі об'єднаних асоціативних груп. Це актуалізує звернення до кооперативних ідей видатного українського вченого, визнаного у світі провідного теоретика кооперації М. Туган-Барановського.

До здобутків ученого у сфері теорії кооперації на початку ХХ ст. можна віднести узагальнення набутого досвіду розбудови кооперації, розвиток цілого ряду положень щодо суті, чинників, організаційних форм, засобів її поширення та вдосконалення. Особливою заслугою М. Туган-Барановського є відстоювання ідеї піднесення селянського господарства не за рахунок популярної на той час націоналізації чи соціалізації землі, а шляхом надання можливості традиційно індивідуальному в Україні селянському господарству використати переваги виробництва і реалізації продукції, що притаманно великому капіталістичному виробництву. Найефективніше реалізувати це завдання, на його обґрунтоване переконання, здатні кооперативи [1, с. 111]. Причому вчений наполягав на тому, що об'єднуватися у кооперативи повинні економічно сильні дрібні товаровиробники («чим більші господарські обороти даної особи, тим економічно сильніша й та організація, що має своїм членом таку людину» [2, с. 107]), а не малозабезпечені господарства. Адже бідняки економічно слабкі для участі у кооперації [2, с. 110].

Так і сьогодні відродження сімейних господарств в Україні вважають основою повоєнного відновлення громад, сталого розвитку сільських територій, збереження екосистеми, продовольчого самозабезпечення громади якісними екологічними продуктами, залучення місцевих ресурсів для розвитку агробізнесу з урахуванням традицій і особливостей регіону, посилення інклюзивності підприємництва та його соціального вектора. Вагому роль у

розвитку фермерських господарств відіграє державна підтримка кооперативів, налагодження тісної кооперації самих виробників для досягнення ефекту масштабу та розширення ринкового охоплення. Адже у межах аграрних кооперативів можливо створити умови для оптимізації витрат виробництва, пришвидшення збуту, зменшення ризиків неприбутковості, ширшого впровадження інновацій та технологічних новинок.

Корисним у цьому аспекті здобутком кооперативної теорії М. Туган-Барановського стало узагальнення досвіду державного сприяння розвитку господарств різних форм власності, створення селянам умов для вільного вибору, державної підтримки селянина-господаря та розвитку різних видів селянської кооперації. Передусім це стосується ролі держави у сприянні кооперативному будівництву, створенні необхідного правового поля для розвитку сільськогосподарської кооперації, забезпеченні умов для конкурентоспроможності індивідуальної та кооперативної власності, їх рівноправного партнерства на ринку з іншими формами власності, створенні системи фінансово-кредитного забезпечення за вирішальної ролі її кооперативного сегмента.

Перспективність поглядів ученого на сільськогосподарську кооперацію як ринкову форму господарювання, що об'єднує не виробництво, а виробників у сфері кредиту, постачання, переробки, збуту сільськогосподарської продукції тощо, була підтверджена всім подальшим досвідом її розвитку на початку ХХ ст. Швидкий розвиток кооперації та зростання кількості селянських господарств, залучених до кооперативних організацій, були кращим доказом того, що в сільськогосподарській кооперації селянське господарство знайшло найбільш життєздатну і вдалу форму захисту своїх інтересів. «Дякуючи кооперації, селянин має змогу користуватися кредитом мало не на таких же (а часом і кращих) умовах, як і великозаможний господар, збувати свої продукти майже по такій, як і він, ціні, купувати потрібні йому продукти майже за такою ж ціною, як і заможний господар, або навіть, дякуючи союзам, випереджує в цьому ізольованих заможних хліборобів» [2, с. 115], – тому навіть в умовах загострення соціальних суперечностей, малоземелля, кооперація спромоглася на перехід від неконкурентоздатних, переважно натуральних, селянських господарств до ринкових. І це й не дивно, адже саме сільськогосподарська кооперація, на переконання вченого, найбільш адекватно враховує своєрідність землеробської праці, індивідуалістичну психологію селянина як дрібного самостійного товаровиробника.

Неабиякого значення надавав М. Туган-Барановський сільськогосподарській кооперації в аспекті підвищення освітнього рівня селянства («вона виховує нового селянина, позбавленого вузького світогляду старого часу, привчає його до самодіяльності та самопомочі, розвиває його суспільні почування і направляє на стежку культурнішого життя» [2, с. 115]), забезпеченості його сільськогосподарським реманентом, агрономічною та ветеринарною допомогою тощо. Більше того, М. Туган-Барановський також наголошував, що кооперація – це важливий засіб згуртування українців у націю, шлях до збереження «молодих паростків української волі», національного відродження української державності [3, с. 5], формування вітчизняної культури. Незважаючи на поширення в Російській імперії ідеї приєднання українських

кооперативів до маріонеткових всеросійських кооперативних союзів, вчений обґрунтовував потребу об'єднання кооперативів навколо національних кооперативних центрів: «Бо коли існує Україна, український народ, українська держава, коли існує українська кооперація, то вона мусить мати свої національні центри». Досконально ця проблема акцентована у статті М. Туган-Барановського «Чи потрібні Україні свої національні кооперативні центри?» [4]. Тому й не дивно, що у 1918 р. він очолив раду Центрального українського кооперативного комітету, який функціонував як ідейний, науковий, організаційний, статистичний та культурно-освітній центр, видавав журнал «Українська кооперація» [5, с. 25].

Стійкість кооперативних ідей М. Туган-Барановського підтверджують сучасні світові тренди розвитку солідарної економіки: диверсифіковані напрями кооперації (енергетичні, орендні, житлово-комунальні кооперативи), організаційні господарські форми шерінгової економіки (економіка спільного використання ресурсів). Так, в умовах значного пошкодження російською федерацією енергетичної інфраструктури України об'єднання громад навколо енергетичних кооперативів могло б забезпечити їх енергетичними ресурсами. Розвиток енергетичних кооперативів має великі перспективи в Україні та може сприяти реалізації мети, націленої на забезпечення потреб суспільства та економіки в паливно-енергетичних ресурсах у технічно надійний, безпечний, економічно ефективний та екологічно прийнятний спосіб для гарантування поліпшення умов життєдіяльності суспільства. В умовах глобального потепління та змін клімату Україна також потребуватиме будівництва системи іригації, що також потребує кооперації зусиль і ресурсів.

Для досягнення та зміцнення продовольчої безпеки України кооперація сільськогосподарських товаровиробників у змозі посилити спроможності промислового сектора переробки аграрної сировини, упроваджувати новітні методи ведення сільського господарства, стимулювати використання удосконаленої сільськогосподарської техніки, мобілізувати наукові дослідження для підвищення продуктивності сільського господарства, залучити фермерів до спеціалізованих освітніх програм, надавати гранти для фінансової та матеріально-технічної підтримки пріоритетних галузей агровиробництва, залучати неурядові міжнародні та вітчизняні інституції до розвитку сільських громад та місцевого агропідприємництва з урахуванням традицій і особливостей регіону. Для відбудови сільських територій доцільним є державне сприяння розвитку несільськогосподарського підприємництва в межах сільських громад. Такі заходи знизять рівень безробіття та ризик урбанізації, посилять соціальний захист сільських мешканців, забезпечать сталий розвиток сільських територій.

Розбудова інституційного середовища сільськогосподарської кооперації, розвиток енергетичних кооперативів на засадах розподіленої генерації, формування культури солідарного землеробства, шерінгові форми ресурсного забезпечення формують потенціал повоєнної відбудови економіки України.

1. Воблий К. Академік Михайло Іванович Туган-Барановський. *Філософська і соціологічна думка*. 1993. № 9–10. С. 107–112.

2. Туган-Барановський М.І. Кооперація, її природа та мета. Львів, 1936. 143 с.
3. Туган-Барановський М.І. Остання мета кооперації. *Українська кооперація*. 1918. Кн. 1. С. 2–14.
4. Туган-Барановський М. Чи потрібні Україні свої національні кооперативні центри. *Кооперативна зоря*. 1918. Ч. 13–14. 25 вересня.
5. Горкіна Л.П. XX століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива: монографія. Донецьк: ДонНУЕТ, 2011. 142 с.

ЗАРИЦЬКА Наталія,

к.е.н., доцентка кафедри міжнародної економіки,
Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка

ПІСЛЯВОЄННЕ ВІДНОВЛЕННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ КООПЕРАЦІЇ ЯК ОСНОВНИЙ ФУНДАМЕНТ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ УКРАЇНИ

В умовах сьогодення кожен українець з нетерпінням чекає на стабільність, безпеку і звичайно ж перемогу, тому актуалізується питання, наскільки ж ефективно і швидко після припинення бойових дій Україна зможе розпочати масштабну післявоєнну відбудову економіки, що в свою чергу повинна буде обов'язково здійснюватися на основі плану, розробленого українським урядом та підтриманого міжнародними країнами та донорами.

Основною передумовою для проведення післявоєнної відбудови економіки є звичайно ж отримання Україною надійних безпекових гарантій з абсолютною неможливістю відновлення бойових дій на нашій території [3]. Тому актуальним є відродження України саме за допомогою різних видів кооперації та підвищенню її ролі в господарюванні, саме цьому процесу можуть сприяти різні чинники: воля органів влади, ініціатива населення, міжнародна підтримка, поширення знань про кооперацію в різних сферах її використання [2].

Зараз очевидно, що стійке економічне зростання і розвиток можуть мати місце лише на міцному безпековому фундаменті. Безпека за своєю природою є суспільним благом, що має надаватися та гарантуватися державою та провідними міжнародними організаціями. Саме підтримка з боку держави та проектів міжнародної допомоги для розвитку підприємництва, бізнесу – це головна ініціатива для кооперації та ролі місцевого самоврядування у цьому процесі, інструменти створення та розвитку підприємництва, а також набутий досвід громад – саме ці важелі впливу можуть сформувати той міцний фундамент відродження для нашої держави в майбутньому.

За останні роки українське підприємництво проявило себе з дуже сильною сторони: воно стійке, гнучке, а також максимально коопероване з багатьма сферами діяльності [1]. Українські військові захищають нашу країну; українське громадянське суспільство та волонтери активізувались у відповідь на потреби внутрішньо переміщених осіб та військових; український бізнес працює, аби максимально підтримувати економіку, навіть за неймовірних викликів і реалій війни.

Світ дивиться на Україну та дивується стійкості нашої держави, вмінню реагувати на змінні події, маневрувати і підлаштовуватися навіть у найскладніших умовах. Підґрунтя такого швидкого розвитку, цифровізації, діджиталізації, які дуже успішно пройшли в Україні, – це чудова платформа для розвитку бізнесу та кооперації на державному і міжнародному рівнях [3].

Актуальними завданнями для України сьогодні має стати не лише становлення інституційних механізмів взаємодії підприємницького середовища і місцевих громад, а й співпраця уряду та ділової еліти у вирішенні суспільно-економічних, політичних, виробничих, соціальних проблем, економічна

самоорганізація та самоврядність як на державному, так і на міжнародному рівнях. Саме завдяки консолідації зусиль у сучасних умовах можна максимально розширити місткість споживчого ринку промислових і продовольчих товарів, мобілізувати додаткові товарні ресурси місцевої промисловості та домогосподарств, розбудувати мережу переробних підприємств, значно збільшити об'єми продукції, особливо воєнного та медичного призначення, нагромадити значні фінансові та матеріально-фінансові ресурси, підготувати кваліфіковані кадри для тих ланок, які найбільш їх потребують і потребуватимуть у майбутньому, адже наша держава зараз перебуває на горизонті свого відновлення і кардинальної перебудови і допоможе їй у цьому історичний досвід наших українців, ціннісною основою якого є довіра, рівність, взаємодопомога, самоврядність, самодостатність, економічна ефективність, свобода вибору та економічна свобода, соціальна справедливість та відповідальність, сталий розвиток, – усі ці якості в кооперації з міжнародною підтримкою допоможуть розбудувати міцну, конкурентну, європейську вільну та незалежну державу.

1. Економічні пріоритети для повоєнної України. URL : <https://case-ukraine.com.ua/publications/ekonomichni-priorytety-dlya-povoyennoyi-ukrayiny/>
2. Savoy Conor M., Staguhn Ja. Enabling Ukraine's Economic Transformation. Recovery, Reconstruction, and Modernization. *CSIS*. 2023. URL : <https://features.csis.org/enabling-ukraines-economic-transformation/>
3. Bandura R., Staguhn Ja. Digital Will Drive Ukraine's Modernization. *CSIS*. 2023. URL : <https://www.csis.org/analysis/digital-will-drive-ukraines-modernization>

ІВАНИЦЬКА Ольга,

д.н.держ.упр., проф., головна наукова співробітниця,
ДННУ «Академія фінансового управління»,

ПЕТРУСЕВИЧ Геннадій,

аспірант, ДННУ «Академія фінансового управління»

М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ ПРО ІНВЕСТИЦІЙНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КООПЕРАЦІЇ: ІДЕЇ ДЛЯ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Економіка України під час пандемії COVID-19 та повномасштабного вторгнення агресора зазнала значних втрат. Отже, для її відновлення потрібно задіяти перевірені часом дієві інструменти фінансового управління, організувати злагоджену співпрацю громадян України та громадських об'єднань, залучити допомогу світової спільноти, міжнародних фінансових організацій тощо. Також при провадженні ефективних заходів публічного управління доцільно спиратися на наукові здобутки, які довели свою обґрунтованість протягом тривалого часу економічної історії країни. Йдеться, зокрема, про наукові праці вітчизняного вченого Михайла Івановича Туган-Барановського.

Початок ХХ ст. відзначився потужним розвитком кооперативного руху в Україні, про що свідчать з'їзди кооперації у Львові (1909) та Києві (1913). Спостерігаючи ці явища, М.І. Туган-Барановський ставив за мету відшукати соціальний ідеал майбутнього, чому присвятив близько двох десятків своїх наукових праць.

Прижиттєве визнання принесла Михайлу Івановичу монографія «Соціальні основи кооперації» (1916), яка стала хрестоматійною та була перекладена на багато мов світу [1]. Головною ідеєю цієї праці стало те, що стратегічна мета економіки та політики держави полягає в досягненні добробуту простої людини та його культурного розвитку. При цьому добробут видатний вчений вважав категорією більше політичною, ніж економічною. Тому і ставлення до кооперації, відображене у працях більшості славетних вчених, було більше як до явища соціального, політичного, а не виключно економічного [2].

У 1918 р. вчений видавав журнал «Українська кооперація», що став найкращим кооперативним виданням у світі, де друкувалися розроблені ним програми з кооперативної освіти. У цьому ж році Михайло Туган-Барановський очолив керівний орган з'їзду українських кооператорів, ініціював відкриття та брав активну участь у роботі Українського кооперативного інституту. Все це дає право вважати М.І. Туган-Барановського організатором кооперативної освіти в Україні та одним із фундаторів кооперативної теорії [3]. Згідно з останньою, свідома діяльність певних соціальних груп населення з метою вдосконалення чинної системи господарювання викликала появу ефективної форми господарської організації – кооперативного підприємства.

На думку М.І. Туган-Барановського в умовах розвитку підприємницької (заснованої на капіталістичних відносинах) форми господарювання процес відбувається природно, об'єктивно. Прагнення же до економічної рівності всіх

членів суспільства і соціальної справедливості на основі заперечення приватної власності обумовлює появу соціалістичного ідеалу, що впливає на ринкове суспільство та зумовлює розвиток кооперативної форми господарювання. Незважаючи на те, що внутрішня економічна природа кооперації досить подібна до капіталістичного підприємництва, вона все одно є підприємництвом некапіталістичного типу, бо ніколи не здійснюється лише заради прибутку. Мало того, сутність кооперації полягає у протистоянні капіталістичним принципам підприємництва, бо служить вона не підприємцям, а тим, хто їм протистоїть, тобто кооперація виступає своєрідним захистом трудящих від натиску капіталу. Переведення ж економіки на рейки кооперації представляє собою ненасильницьку, а мирну боротьбу за новий соціальний устрій. М.І. Туган-Барановський вважав, що найвища мета суспільного розвитку – це об'єднання всього суспільства в рамках кооперативного руху [2].

М.І. Туган-Барановський виділив дев'ять основних видів кооперативів: кредитові кооперативи, споживчі товариства, домобудівні товариства, закупівельні товариства, товариства зі збуту, товариства з переробки, виробничо-підсобні артїлі, трудові артїлі, виробничі артїлі [4]. З огляду ж на загальні проблеми розвитку кооперації вчений поділяв кооперативи за характером праці в них на: кооперативи у сфері обміну; кооперативи у сфері обміну та праці [5].

Досліджуючи різноманітні типи та види кооперації, можливості захисту інтересів різних верств трудящих, М.І. Туган-Барановський особливу увагу приділив кооперативному руху в сільському господарстві, на що покладав великі надії щодо поліпшення добробуту села та його мешканців [6]. Практична реалізація кооперативної розбудови в українському селі у період нової економічної політики (далі – НЕП) дала свої плоди: з'являлися та укорінювалися універсальні кооперативи (товариства), що займалися не лише збутом та постачанням, а й часто виконували кредитні функції. Внаслідок зростання товарності виробництва сільського господарства у другій половині 20-х років ХХ ст. вони були замінені кредитними та спеціальними кооперативами (машино-тракторними, буряківничими та ін.). Тобто виникали кооперативи у сфері обміну, що відображало об'єктивну ситуацію та можливості розвитку господарства українського села і дотримання інтересів його жителів. Звісно, все це відбувалося за підтримки держави за допомогою спеціальної кооперативної політики аж до кінця 1928 р. Це дало приголомшливий результат – понад 83% селянських господарств України на початок 1929 р. входили до різноманітних збуто-постачальних кооперативів (кредитних чи фахових) із одночасним збереженням індивідуального сільського господарства, де господарем на землі залишався селянин.

Паралельно М.І. Туган-Барановський досліджував історичний досвід країн Західної Європи. Ці дослідження допомогли вченому дійти висновку: успішна діяльність низової сітки кооперативів полягає в їх об'єднанні у союзи чи спілки. Кооперація українського села періоду НЕПу не стала винятком. Створені союзи чи спілки кооперативів мали такі можливості: утримувати агронома та різних інших фахівців, що було не під силу окремому кооперативу; збирати замовлення всіх кооперативів; закуповувати дешевше великі партії знарядь виробництва; продавати дорожче, уникаючи скупника, напряму державним установам та

відправляти за кордон великі партії сільськогосподарської продукції; брати кредити на постачання та збут під власну гарантію; надавати частину грошей наперед кооперативам для роздачі їх членам товариства аби селяни не продавали продукцію за низькими цінами тощо. Динаміка зростання кількості спілок протягом 1920-х років була вражаючою: 70 спілок у 1926 р., 114 – у 1928 р., 192 – станом на 1 липня 1929 р., що відображало стрімкий розвиток низової мережі кооперативів [5].

У наші часи підтвердилась більшість висновків вченого щодо важливості кооперативного руху для активізації інвестиційної активності, зростання рівня господарської культури, соціалізації відносин держави і влади. Причому основні положення наукових праць М.І. Туган-Барановського підтвердили свою життєздатність як в Україні, так і в країнах Західної Європи.

Оскільки М.І. Туган-Барановський постійно вивчав досвід Західної Європи, то для прикладу достовірності підходу вченого варто звернути увагу на «кооперативну країну» Емілію-Романью. Ця область у Північній Італії характеризується одним із найвищих рівнів концентрації кооперативних форм господарювання у Європи. На території Емілії-Романьї перебуває 15 тис. із 43 тис. кооперативів Італії, що обумовлює такі явища: 57% населення регіону є членами кооперативів та фірм, що перебувають у власності працівників; до 10% робочої сили регіону працюють у цих кооперативах. Якщо на початку другої половини ХХ ст. за рівнем соціально-економічного розвитку цей регіон займав останнє місце із 20 областей Італії, то у 2005 р. він вийшов у лідери національного списку та став найбагатшим серед індустріальних регіонів країни [7].

Кооперативи, де власниками є працівники, як базовий елемент малого виробництва працюють на засадах самофінансування та залучають вільні кошти населення до реалізації розробленої стратегії розвитку, отримуючи підтримку муніципальної влади та регіонального уряду [7, 8].

Зауважимо, що однією з найбільш розвинених та успішних моделей соціального підприємництва вважаються соціальні кооперативи [9]. Вони забезпечують до 60% надання домашніх і медичних послуг [8]. У соціальних кооперативах передбачено багатостороннє членство, а також залучення до управління різних категорій співвласників, що беруть участь у виробничому процесі : працівників, клієнтів, волонтерів, приватні чи державні організації.

Поширення кооперативного руху та використання його як моделі господарювання на території України з реалізацією можливості інвестування вільних коштів мешканців територіальних громад у розвиток рідного регіону дасть практично кожному змогу взяти активну участь у відновленні економіки України. Цінністю цієї моделі є наявність неодноразово перевірених на практиці інструментів, що спонукатиме населення та державу до плідного довгострокового партнерства задля відновлення й розвитку як рідного регіону, так і країни загалом.

1. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. Москва: Экономика, 1989. 496 с. URL : <https://www.maximalibrary.com/knigi/knigi/b/494415>

2. Половець В. М.І. Туган-Барановський – теоретик кооперативного руху (до 150- річчя від дня народження). *Сіверянський літопис*. 2015. № 1. С. 211–217. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/sl_2015_1_26
3. Злупко С.М. Михайло Туган-Барановський: Український економіст світової слави. Львів: Каменяр, 1993. 192 с.
4. Злупко С.М. Історія економічної теорії: навчальний посібник. Київ: Знання, 2005. 719 с.
5. Бутенко В.І., Філіппов К.В. Теорія кооперації М.І. Туган-Барановського в контексті кооперативного руху в українському селі періоду НЕПу (20-ті роки ХХ ст.). *Вісник Харківського державного університету*. 2008. С. 124–134.
6. Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Національна академія наук України, Інститут економіки. Київ: Ін-т економ. НАН України, 2001. 268 с.
7. Юрманова Е.А. Инновационные процессы в кооперативном секторе стран ЕС: кооперативные сети и кластеры. URL: <https://econom-ejournal.cdu.edu.ua/article/download/264/258>
8. Юрманова Е.А. Кооперативная модель хозяйствования в решении социально-экономических проблем депрессивных территорий (западноевропейский опыт). *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки*. 2010. № 3. С. 29–33. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvpushk_2010_3_6
9. Lyakh O. Social cooperatives: whether the European experience takes root in Ukraine. *Економічний вісник Донбасу*. 2016. № 4 (46). С. 202–211. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/114928/37-Lyakh.pdf?sequence=1>

ЛИПОВ Володимир,

д.е.н., провідний науковий співробітник,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

АКТУАЛІЗАЦІЯ ТЕОРІЇ КООПЕРАЦІЇ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПЛАТФОРМНОГО КООПЕРАТИВІЗМУ

Розвиток цифрових технологій суттєвим чином впливає практично на всі складові суспільного життя. Відкриваються нові можливості забезпечення стійкого розвитку. Провідну роль у цьому процесі відіграють цифрові платформи (ЦП). Вони перебирають на себе роль домінантної інноваційної інституційної форми ведення бізнесу. Тим самим створюються підстави тверджень про формування моделі «капіталізму платформ» [1].

Зосередження функцій накопичення, аналізу, контролю та перерозподілу даних перетворює ЦП на ключовий інструмент отримання прибутку в епоху цифровізації. Мережева форма організації бізнесу відкриває шлях до цілої низки ефектів підвищення продуктивності [2]. Власники ЦП фактично концентрують у своїх руках інструментарій ефективного управління економічними ресурсами учасників створеної екосистеми, ставлять останніх в залежність від ядра ЦП. Зростають можливості маніпулювання поведінкою споживачів. Монетизація ринкової влади ядром ЦП перетворюється на засіб досягнення економічного успіху. Інтереси реальних виробників товарів та послуг – учасників екосистеми ЦП – набувають третинного, похідного характеру. Їм передують інтереси власників ЦП та споживачів. Посилюються соціальні дисбаланси в суспільстві. Платформізація породжує значні виклики соціальній єдності суспільства. За висловом Мак Кінзі Ворка, модель, що формується, значно гірша за традиційне уявлення про капіталізм [3].

Як альтернативу «капіталізму платформ» дослідники розглядають модель «платформного кооперативізму». Вона передбачає ініціювання організації ЦП самими учасниками її екосистеми. Кооперація на базі ЦП забезпечує поєднання та комбінування ролей учасника управлінської команди, власника, виконавця робіт, найманого працівника, споживача. Зростає значення розуміння особливостей механізму організації взаємодії учасників процесу спільного створення цінності, зорієнтованих перш за все не на отримання прибутку (капіталізм платформ), а на задоволення власних потреб як учасників соціальної структури (платформний кооперативізм). Тим самим актуалізується значення теоретичних напрацювань М. Туган-Барановського стосовно соціальних засад кооперації [4].

У цьому дослідженні вчений аналізує і узагальнює досвід світового кооперативного руху, його соціальний зміст та перспективи розвитку. У центрі уваги поєднання особистих інтересів учасників кооперативного руху з колективним характером діяльності та соціальною спрямованістю результатів. Це, за твердженням вченого, й відрізняє за цільовою орієнтацією кооперативний рух від зорієнтованої на максимізацію прибутку акціонерної форми організації бізнесу. «Кооператив – це таке господарське підприємство декількох осіб, котрі з

доброї волі з'єдналися, яке має своєю метою не здобування найбільшого прибутку на витрачений капітал, а, навпаки, збільшення, через спільне господарювання, трудового доходу своїх членів або зменшення їхніх видатків» [4, с. 46–47]. Запропонована вченим класифікація кооперативів може слугувати дороговказом стосовно визначення потенційних напрямів розвитку платформного кооперативізму (табл. 1).

Варто зазначити, що саме активний розвиток на початку нового тисячоліття споживчої кооперації на основі ЦП породив розмови про формування «шерінгової економіки» – «економіки спільного споживання». Цифрові технології спростили, прискорили і поглибили можливості кооперативної взаємодії між учасниками. Значний потенціал розвитку мають ощадливі (шерінгові) платформи – ЦП спільного споживання. Прикладами слугують кооперативи – ЦП спільного кредитування, використання автомобілів, спільних покупок, догляду за дітьми, обміну послугами, соціальної підтримки.

Таблиця 1

Класифікаційна таблиця кооперативів

А. Кооперативи у сфері володіння	а) кооперативи для придбання господарських речей	I. Кооперативи для добування грошових засобів (кредитні кооперативи)		
		II. Кооперативи для закупівлі господарських речей	а) для власного споживання	1) споживчі товариства
				2) будівельні товариства (для придбання будинків на мешкання)
	б) для свого підприємницького господарства (закупівельні товариства сирівцю і под.)			
б) кооперативи для продажу господарських речей	I. Продаж продуктів індивід. виробництва своїх членів (закупівельні товариства)			
	II. Кооперативи для переробки та збуту продуктів своих членів			
Б. Кооперативи у сфері праці	а) кооперативи спільного використання виробничих засобів (продукційно-помічні артїлі)			
	б) кооперативи спільного продажу своїх спільних трудових послуг (трудоі артїлі, кооперативи праці)			
	в) кооперативи спільного виробництва продуктів для збуту (виробничі артїлі)			

Джерело: Туган-Барановський М. Кооперація, її природа та мета. *Сільськогосподарська кооперація: вибрані твори / упоряд. Л.П. Горкіна; за ред. Л.П. Горкіної; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. Київ, 2010. С. 70.*

На рівні місцевих співтовариств суттєву роль у формуванні громадянського суспільства здатні відіграти комунікаційні кооперативи – ЦП, спрямовані на інформування мешканців про важливі події у житті громади, об'єднання їхніх зусиль у вирішенні поточних проблем, спільному відзначенні важливих подій у

житті громади. Активний розвиток за межами України отримують створювані на базі ЦП локальні мікрмережі відновлюваної енергогенерації.

Особливий інтерес представляють інноваційно-інвестиційні кооперативи – ЦП, що створюються для сприяння об'єднанню потенційних інвесторів-учасників у процесі впровадження нових технологій, товарів, освоєння нових ринків, способів і сфер застосування вже відомих продуктів. Розвиток моделі «Індустрія 4.0» відкриває перспективи створення виробничих кооперативів – ЦП, що об'єднують виробників та розробників інноваційних рішень, здатних забезпечити високотехнологічну нішову спеціалізацію у виробництві товарів та послуг, затребуваних на глобальних ринках. Перспективним напрямом розвитку виробничих кооперативів на базі ЦП виглядає організація ланцюжків (мереж) створення цінності (Л(М)Ц) на умовах, коли всі їх учасники виступають співвласниками відповідної платформи.

Умовою забезпечення успішності розвитку кооперації, за твердженням М. Туган-Барановського, є особиста зацікавленість кооператорів у досягненні високих економічних результатів. Водночас така зацікавленість повинна обов'язково поєднуватися з урахуванням і забезпеченням інтересів членів кооперативу: «Не чистий егоїзм і не чистий альтруїзм, а солідарність інтересів – от духовна основа кооперації». Вміння відстоювати особистий інтерес повинно поєднуватися з готовністю відмовитися від нього заради суспільного блага.

Значне місце в дослідженні М. Туган-Барановського займає вивчення умов, що обмежують можливості кредитних, сільськогосподарських, ремісничих кооперативів конкурувати з великими капіталістичними підприємствами. Натомість платформізація відкриває шлях інтенсифікації взаємодії та формування Л(М)Ц у рамках локальних кластерних структур, подолання просторових перепон у залученні учасників, глобалізації ринків збуту, формування нішевої спеціалізації.

Відмінними рисами кооперації М. Туган-Барановський визнає самостійність та самодіяльність. Вона, за твердженням вченого, може і повинна приймати підтримку від держави. Разом із тим така підтримка не повинна призводити до втрати кооперацією свободи та самостійності розвитку. Особливої актуальності ці питання набувають в контексті активної розбудови в Україні нормативної бази у сфері цифровізації. Впорядкування питань обміну і захисту даних повинно поєднуватися зі стимулюванням розвитку, у тому числі і з урахуванням специфіки кооперативної взаємодії на ЦП.

Зберігають свою актуальність засадничі методологічні принципи дослідження М. Туган-Барановським кооперативного руху. Вони передбачають першочергову увагу до вивчення досвіду країн, де кооперативний рух отримав найбільший розвиток. Другий принцип передбачає зв'язок з об'єктивними економічними умовами. Врахування особливостей середовища господарювання здатне забезпечити формування найбільш ефективної моделі розвитку платформного кооперативізму. Третій принцип – це готовність до обговорення, детального розгляду сильних складових і прорахунків пропонованих підходів, перевірка практикою теоретичних концепцій кооперації. Показовим виглядає відношення вченого до використання кооперативами найманої праці. Вони існують у висококонкурентному капіталістичному середовищі. Йому властива циклічність розвитку. Відмова від найманої праці призводить до

нежиттєздатності виробничих кооперативів, заснованих на праці самих учасників. Звідси перевага споживчих кооперативів. На думку М. Туган-Барановського, кооперативи не повинні відмовлятися від можливості використання найманої праці нечленів. Учасники кооперативу мають створювати найманим працівникам кращі умови праці, платити достойну заробітну плату.

Цифровізація відкриває нові перспективи для відродження кооперативного руху. Універсалізм ЦП, широкий спектр ролей, у яких виступають учасники кооперативу – ЦП, може слугувати потужним інструментом подолання руйнівних наслідків воєнної агресії РФ проти України. Підтримка розвитку кооперативного руху на основі ЦП набуває особливого значення. Актуалізуються творчі напрацювання у сфері соціальних основ кооперації видатного українського економіста М. Туган-Барановського.

1. Srnicek, N. Capitalism platform. Malden: Polity Press, 2017. 120 p.
2. Липов В. Вплив платформізації на трансформацію соціально-економічних зв'язків: конкурентна складова. *Економічний вісник Донбасу*. 2021. № 3 (65). С. 222–233.
3. McKenzie W. Capital is dead. London; New York: Verso, 2019. 206 p.
4. Туган-Барановський М. Кооперація її природа та мета. *Сільськогосподарська кооперація: вибрані твори / упоряд. Л.П. Горкіна; за ред. Л.П. Горкіної; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. НАН України. Київ, 2010.*

ЛОПУХ Ксенія,

к.е.н., доцентка кафедри економічної теорії,
макро- і мікроекономіки,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КООПЕРАТИВНІ ІДЕЇ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО НА ЗОРІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

У невеликій записці «Проф. М. Туган-Барановський про українську справу», розміщеній у газеті «Діло» у липні 1917 р., занотовані думки М.І. Туган-Барановського щодо українського відродження, української мови та здобуття Україною автономії. « ... свобода привела до швидкого злету українства. До революції українців-патріотів було небагато, але все ж вони були. Майже у кожному селі були один-два або більше місцевих інтелігентів, або селян, які з любов'ю читали українські книжки, збирали українські бібліотеки, передплачували українські періодичні видання. Решта населення всім тим мало цікавилася, але любила свою рідну мову. Одержуючи освіту у російській школі, рядовий українець не відчував дійсної потреби української літератури, і долучався до російської культури, не присвоюючи однак навіть у найменшій ступені російського державного патріотизму. Російська державність не вміла викликати в українця любові до себе. Ось чому українство, що до революції було ледве тліючим вогником, відразу розгорілося яскравим полум'ям. [...] Україна з її 35-мільйонним населенням, знаменитим чорноземним ґрунтом, мінеральними багатствами і прекрасними морськими портами може очевидно дійти до блискучого економічного розвитку» [1, с. 3]. Крім того, М. І. Туган-Барановський вважав, що самостійна українська культура буде швидко розвиватися у нових умовах, а українська нація посяде почесне місце серед передових націй усього світу. Ідею свободи М.І. Туган-Барановський трактував у дусі філософії Канта і неокантіанців, які визначили філософське підґрунтя його наукових поглядів у майбутньому, зокрема кооперації.

Центральною ідеєю моральної філософії Канта є ідея нескінченної цінності людської особистості, її теоретичні та практичні здібності, здатність їх творчої реалізації. Людина може стати моральною особистістю за умови реалізації людської свободи в поєднанні з повагою до свободи інших членів суспільства. Свободу Кант розумів як незалежність людини від примусового свавілля будь-кого. Причому свобода кожного обмежується тільки нормами моралі. Життєздатність суспільства залежить від єдності не тільки подібних між собою елементів, що її становлять (люди, соціальні групи, інтереси, цінності, відносини), а й також і всього різноманіття їхніх відмінностей. Сутнісна єдність суспільства полягає у співіснуванні різнорідних соціальних сил, інститутів, організацій, зацікавлених груп, об'єднаних спільним прагненням до спільного життя. Її основою цієї єдності є особистість у процесі реалізації своєї свободи [2, с. 47]. Ці філософські ідеї про цінність і свободу особистості беззаперечно вплинули на світогляд М.І. Туган-Барановського. Адже їхнє втілення ми спостерігаємо у розумінні сутності та змісту кооперації, а також теорії кооперації у М.І. Туган-Барановського.

Його кооперативний ідеал – це ідеал нового суспільства, нової економічної системи. Кооперація є новою формою суспільного господарства, яка може мати успіх тільки за умови натхнення, морального піднесення учасників цього господарства [3, с. 485]. Кооперація – це добровільне об'єднання вільних людей з метою підвищення добробуту кожного, і, таким чином, суспільства загалом. В ній немає примусової влади, а відносини мають етичний фундамент і вибудовуються на основі рівноправних договорів, які завжди можна змінити. Свобода, рівноправність та етика, вважав М.І. Туган-Барановський, є силою кооперативного руху. В Україні кооперація стала органічним проявом не тільки життєвих потреб широких мас населення, а й потреб відбудови і демократизації господарства України. Саме у такому контексті трактував розвиток кооперативного руху М.І. Туган-Барановський. У своїй статті «Остання мета кооперації» (1918) [4] він писав, що «кооперація – це важливий засіб згуртування українців у націю, шлях до збереження «молодих паростків української волі», національного відродження української державності».

Його сучасник, А.В. Ніковський (1885–1942) – український громадський і політичний діяч, писав про Михайла Івановича як палкого прихильника та поборника українського відродження, зазначаючи, що «у тяжкі моменти М.І. Туган-Барановський не піддавався зневірі, і коли всім здавалося, що всі наші національні позиції з-під ніг повибивано, він раз у раз указував на непоборну силу нашої кооперації, котра єдина може пронести здорову соціальну думку й економічну організацію через усі каламутні хвилі всяких режимів і політичних репресій» [5, с. 315]. А також, що «в кооперації М.І. Туган-Барановський пізнав і побачив органічну силу українства, котра давала право й реальну основу для вивершення державного нашого будівництва» [5, с. 316].

Ідея кооперації у М.І. Туган-Барановського – це не тільки про економічну організацію та ефективність. Це – про співробітництво вільних людей, їхню організацію та спільну боротьбу за кращі людські ідеали та цінності. Для українського народу ідея кооперації стала основою згуртованості та усвідомлення національних спільних рис українськості. І найбільш вражаючим елементом такої української згуртованості стала національно усвідомлена самодіяльність мас. Власне динамічний розвиток кооперації на українському ґрунті мали беззаперечний вплив і визначили подальший тісний зв'язок М.І. Туган-Барановського з Україною.

1. Проф. М. Туган-Барановський про українську справу. *Діло*. 1917. № 168.
2. Подковенко Т.О. Концепція свободи індивіда у творчості І. Канта. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 1. Т. 1. С. 45–49.
3. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. Москва. 1919. 512 с.
4. Туган-Барановський М.І. Остання мета кооперації. *Українська кооперація*. 1918. Кн. 1. С. 2–14.
5. Ніковський А.М. Туган-Барановський в українській політиці. *Хроніка 2000*. 2014. Вип. 3 (101). Київ: Укр. пропілеї, 2015. С. 312–315.

МИРОСЄДІ Ольга,

студентка кафедри туристичного бізнесу та країнознавства,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

КООПЕРАЦІЯ ЯК ЧИННИК ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Сьогодні в Україні триває запекла війна, розв'язана Російською Федерацією. Воєнні дії не лише завдають значної шкоди майже всім сферам українського суспільства, а й змінили життя кожного на «до» та «після». Однак українці продовжують рішуче боронити свою землю і свободу, що, в свою чергу, дає впевненість у неминучій перемозі. Низка наукових експертів схиляються до думки, що наступним важким кроком буде повоєнна відбудова держави, що потребуватиме докладання великих зусиль і ресурсів. Таким чином, зараз гостро постає питання щодо актуальності розроблення наукових теорій, які сприятимуть забезпеченню ефективного післявоєнного відновлення та сталому розвитку України. Зокрема, теорія кооперації, яку свого часу висунув видатний український економіст Михайло Туган-Барановський, академік Української академії наук у роки розвитку Української Держави у 1917–1918 рр. Важливо ретельно вивчити її основні положення й можливості, щодо подальшої реалізації в Україні у післявоєнний час.

М. Туган-Барановський був одним із новаторів свого часу. Розроблена ним теорія кооперації дала науковцю першість у цьому дослідженні. саме Туган-Барановський започаткував теорію, що описує особливу форму господарювання – кооперацію. Уперше праці, присвячені кооперативним спілкам, почали з'являтися у 90-х роках XIX ст., однак ключовою роботою, де було закладено основні засади теорії, стала «Соціальні основи кооперації» [1; 2].

Ідейні основи теорії кооперації М. Туган-Барановського можна знайти у поглядах соціалістів-утопістів та К. Маркса. Проте ідеї українського вченого не були радикальними, навпроти, у його теорії кооперації особлива роль приділялась людині як кооперанту, яка шляхом співпраці з іншими мала досягти спільної мети. Підкреслимо, що теорія кооперації вченого є теорією розподілу, що передбачає створення кооперації або кооперативного руху, який мав захистити робітників від натиску капіталу. На думку М. Туган-Барановського, «кооператив захищає господарські інтереси економічно слабких суспільних груп шляхом об'єднання в одне господарське ціле. Через те люди, поведінка яких визначається тільки мотивами особистого егоїзму, не придатні для кооперації» [3].

Кооперація, за М. Туган-Барановським, полягала у створенні особливої економічної системи, що передбачала організацію такого господарства, де усі його складові об'єднувались в єдине ціле, тим самим поєднуючи різні класи з метою досягнення спільної цілі. Особлива увага приділялась також робітникам, які в кооперативній системі мали можливість жити для себе, вільно задовольняючи власні потреби. Кооперативна теорія М. Туган-Барановського суттєво відрізнялася від соціалістичної ідеології усупільнення та підкорення людини державою.

Варто зазначити, що, згідно з поглядами М. Туган-Барановського, кооперація «штучно створена» суспільно-господарським процесом, який виникав у результаті усвідомлюваних дій широких верств населення, зокрема класів, які були спрямовані на здійснення трансформації існуючої системи господарства, що, у свою чергу, відповідала саме їхнім інтересам. Окрім цього, важливою рисою кооперативу, що створювався за таких умов, була його абсолютна добровільність, тож він виникав вільно, без жодного примусу. Як зазначав вчений: «Кооператив є організована самодопомога – і в цьому його специфічна сила» [4].

Враховуючи сказане вище, слід відзначити роль теорії кооперації для розвитку країни в майбутньому. Попри те, що на сьогодні Україна не є соціалістичною державою, деякі елементи соціалізму можуть бути ефективними під час повоєнної відбудови. Зокрема, теорія Михайла Туган-Барановського визначає створення господарської системи, що виступає об'єднуючим фактором для різних соціальних класів. Основною принциповою характеристикою цієї системи є добровільна участь та спрямованість на досягнення спільних цілей. Сьогодні такою метою для українського народу є перемога України, а після – якісна та повноцінна відбудова держави. В рамках цієї цілі може бути використана теорія Туган-Барановського задля створення кооперативів у вигляді добровільних об'єднань громадян, підприємців, політиків та інших осіб, які будуть базуватися на принципах добровільності та рівності кожного з членів. Крім того, передбачається й спільна діяльність учасників таких кооперативів у процесі повоєнної відбудови України, охоплюючи як відновлення окремих напрямів господарства, так і відбудову країни загалом. Таким чином, значущою є організація спільної діяльності різних верств населення, що спрямовуватиметься на досягнення спільної мети й буде важливою для кожного. Важливою умовою при створенні подібних кооперативів є принцип добровільності, що і передбачає теорія вченого.

Отже, на сьогодні теорія кооперації М. Туган-Барановського є актуальною в контексті повоєнної відбудови України. Зокрема, створення добровільних об'єднань різних соціальних верств населення, які у процесі спільної діяльності досягатимуть поставлених цілей, важливих рівною мірою для кожного учасника такого кооперативу. Цей підхід може стати одним із ключових задля забезпечення ефективного процесу повоєнної відбудови держави.

1. Життєвий шлях Туган-Барановського / Інститут еволюційної економіки. URL: http://iee.org.ua/ua/great_scientist/1/ (дата звернення – 01.04.2024).
2. Злупко С.М. Історія економічної теорії. Київ: Знання, 2005. 719 с.
3. Федорчук О.В., Ушкаренко Ю.В. Економіко-правовий підхід до діяльності кооперативних підприємств. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2011. № 33 (2). С. 285–288.
4. Бутенко В.І., Філіппов К.В. Теорія кооперації М.І. Туган-Барановського в контексті кооперативного руху в українському селі періоду НЕПу (20-ті роки ХХ ст.). *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. 2008. Вип. 40. С. 124–132. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/46589683.pdf>

МОЛДАВАН Любов,

д.е.н., проф., заслужений економіст України,
головний науковий співробітник відділу форм та методів
господарювання в агропродовольчому комплексі,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КООПЕРАЦІЇ У ПРАЦЯХ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Упродовж історичного розвитку кооперативної теорії виокремилися дві теоретичної течії, до яких відносять різних дослідників: реформаторська і практична. Для першої кооперація є засобом соціально-економічної боротьби з капіталізмом з метою його заміни або зміни його основних положень. Цей напрям бере свій початок від соціалістів-утопістів (Оуена, Фур'є, Блана), які вважали, що кооперативна система може змінити основи капіталістичної системи. Їхні послідовники (Жид, Ламберт, Лаверн) обґрунтували необхідність заміни кооперативною системою системи ліберальної економіки. Реформісти (Фукс, Пуассон, Косткі) вже розглядали «кооперативізм» не як спосіб руйнування капіталізму, а як спосіб врівноважувати систему, що не має «ані сумління, ані моралі». Райффайзен і його однодумці не проявляли зацікавленості до політичних і соціальних реформ та визнавали єдиною справою кооперативів піднесення морального рівня їх членів. Райффайзенівський рух став настільки ж господарським, наскільки й морально-релігійним.

Формування економічної думки другої течії належить маржиналістам. Найбільшого поширення вона набула в Північній Америці. За Вальрасом, Беккуком, Парето й іншими, члени всіх кооперативів вступають до них лише з егоїстичних міркувань. Кооперативи – це підприємства, що мають за основу провідний принцип капіталістичної економіки – прибуток, тобто вони є практичним засобом для покращення групами егоїстичних капіталістів індивідуального економічного становища в умовах конкуренції. Селяни, створюючи капітали кооперації в своїх інтересах, поступово перетворюються у капіталістів. Маркс і Енгельс також вважали, що кооперативи є лише ланкою в процесі переходу до капіталізму, а не до колективізму.

Видатному українському економісту і соціологу М. Туган-Барановському належить розуміння кооперації як можливої форми суспільно-економічних організацій трудящих, спрямованої на захист їхніх економічних інтересів господарськими методами. «Третьою формою самооборони трудящих, оборони шляхом утворення, як противаги капіталістичним підприємствам, своїх власних підприємств, – є кооперація» [1, с. 217]. На його думку, кооперативні підприємства – це по суті єдина форма господарської організації, що виникла в результаті свідомих зусиль селян і як виробнича структура, здатна не лише захистити їхні економічні інтереси, а й досягнути поставленої мети. «Тому, що кооператив є одна з форм господарської самооборони трудящих, то він може прагнути тільки тих завдань, тієї мети, яку ставлять собі, в своїй господарській діяльності працюючи кляси» [1, с. 221].

На відміну від капіталістичного підприємства, що створене «природним» шляхом, кооператив є «штучною» формою господарської організації, створеною під впливом соціалістичного ідеалу, суть якого полягає у вимозі економічної рівності всіх членів суспільства. Вони відрізняються між собою тим, що рушійною силою капіталістичного підприємства виступає прагнення до прибутку – нетрудового доходу, який виникає завдяки колообігу капіталу. Розширення обігу капіталу заради нарощування капіталу – риса, притаманна капіталістичному підприємству. Кооперативне підприємство не має за мету одержання капіталістичного прибутку. Воно створюється не для одержання прибутку на вкладений капітал, а для «збільшення, завдяки загальному веденню господарства, трудових доходів своїх членів, або зменшення їх витрат на споживчі потреби» [2, с. 67]. Кооперативні підприємства відрізняються від інших також тим, що утворюються за добровільної згоди заінтересованих осіб без зовнішнього примусу. «Отже, кооперативне підприємство має три характерних ознаки: 1) некапіталістичну мету, 2) добровільність устрою, 3) гуртування, себто спільне господарювання» [3, с. 47].

Кооператив (збутовий, переробний та інші) розподіляє дохід (економічний результат) не на паї (внесений капітал), а на поставлену для продажу продукцію, і в цьому його родова, відмінна від капіталістичного підприємства, ознака. Доданий продукт у кооперативі належить його членам і є їхнім трудовим доходом, тоді як у капіталістичному підприємстві – його прибутком. Визначення природи доходу кооперативів має важливе не лише теоретичне, а й велике практичне значення. Некапіталістична природа «зиску» кооперативів обумовлює звільнення їх від сплати торговельно-промислового податку, що має підтримуватися державною владою [3, с. 50–51].

Важливе значення вчений надавав різним формам виробничих об'єднань селянських господарств. Виробничу артіль, яка за своїми розмірами значно переважає індивідуальні селянські господарства, М. Туган-Барановський визначає як об'єднання «...групи осіб, що спільно володіють засобами виробництва і спільно володіють виготовленим продуктом» [2, с. 119]. Такими є, наприклад, земельні артілі Італії. Безробітні селяни орендують землю всією артіллю, щоб «знайти кожному зайняття». Артіль спільно закуповує необхідний інвентар і спільно продає вирощену продукцію. При організації кожен член артілі робить вступний внесок і купує певну кількість паїв. Кошти в кінці року, після покриття витрат, розподіляються між членами пропорційно до паїв. Працюють усі, як на фермі, – спільно. Керівництво здійснює правління, яке вибирає директора [4, с. 184].

Сільськогосподарська артіль є горизонтальною концентрацією, тоді як кооперування селянських індивідуальних господарств з метою зберігання, переробки, збуту продукції є кроком до розвитку крупної вертикальної концентрації. Вчений вважав, що в умовах капіталістичної економіки всі види кооперації є виробничою необхідністю для селянського господарства, бо: «...Завдяки кооперації селянин мав змогу користуватися тими вигодами та пільгами, які мали великі господарства» [4, с. 19].

Особливе значення має аналіз сутності та ролі сільськогосподарської кооперації, який провів М. Туган-Барановський і який ґрунтується на

загальноприйнятих економічною наукою висновках про соціальний характер еволюції селянського господарства.

Створені кооперативи своєю діяльністю продовжують окремі виробничі процеси селянського господарства, регулюють його внутрішнє життя. Цим самим сільськогосподарська кооперація не порушує самостійності малого селянського господарства, а навпаки – зміцнює його, підвищує його продуктивність і привносить нові риси: селянське господарство втрачає свій індивідуальний характер, перестає бути ізольованим, стає частиною складної кооперативної системи.

Селянська кооперація стає не лише чинником підвищення економічного рівня діяльності селянського господарства, а й глибоко перетворює його, удосконалює технологію та організацію виробництва, змінює обов'язки і працю селянина, привчає його до самостійності та самопомоги, дисциплінує, підвищує його культурний рівень і суспільну активність. Таке значення кооперації виходить за рамки економічного. Селянське господарство хоча й залишається індивідуальним, але водночас організаційно вливається в структуру вищого порядку, стає суспільно урегульованим, і в цьому полягає новий тип селянського господарства, що створюється кооперацією. Іншими словами, завдяки кооперації формується новий тип селянського господарства, в якому для індивідуального селянського господарства залишається лише один напрям діяльності – сільськогосподарське виробництво. Решта сільськогосподарських операцій – продаж, переробка сільськогосподарської продукції, купівля засобів виробництва – виконуються не силами сільськогосподарського виробника, а колективною силою організованих у кооперативи виробників.

На думку М. Туган-Барановського історично кооперація утворена пристосуванням соціалістичного ідеалу до умов капіталістичного оточення. Соціалістичні ідеї, кинуті у капіталістичний ґрунт, дали своєрідний паросток – кооперацію. Через те кооперація – така, як вона реально існує в сучасному суспільстві, – має характер соціального компромісу: в ній є елементи і соціалістичного, і капіталістичного устроїв. Вчений стоїть на позиції компромісності кооперації між представниками двох домінуючих теоретичних течій: реформаторської і практичної.

У тому й сила кооперації, що цей соціальний рух твердо стоїть на ґрунті сучасної господарської системи та бере від капіталізму вироблені ним форми господарської організації. Водночас кооперація є чимось більшим, що стоїть вище компромісу. Це «щось» є ідеалістичний характер кооперативного руху, віра в те, що кооперація відкриває для людства чудесні перспективи, що кооперативна форма господарства несе загальне єднання, загальну гармонію і розв'язання багатьох протиріч сучасності [3, с. 143–150].

Висловлене вченим на початку ХХ ст. є актуальним і сьогодні. Світовою спільнотою визнана пагубність системи господарювання, підпорядкованої лише зростанню прибутку. Міжнародними організаціями і світовою науковою спільнотою визначено цілі переходу від економіки безперервного економічного зростання до економіки сталого (економіко-соціо-екологічно збалансованого) розвитку. Кооперативна система і завдяки їй збережений домінуючим у світовому сільському господарстві фермерський тип господарювання найбільше

з усіх організаційних структур вписується в нову парадигму розвитку людської спільноти.

1. Туган-Барановський М.І. Політична економія: Курс популярний. Київ: Наукова думка, 1994, 262 с.
2. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. Москва: Тип. т-ва И. Н. Кушнерёва и К., 1916. 512 с.
3. М.І. Туган-Барановський. Кооперація її природа та мета. *Сільськогосподарська кооперація: вибрані праці* / за ред. д-ра екон. наук Л.П. Горкіної; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2010. 776 с.
4. Туган-Барановський М.И. Соціальныя основы кооперации. Третье дополненное издание. Москва: 16-ая Тип. М.С.Н. Харьков, 1922. 512 с. URL : <http://hdl.handle.net/11701/19139>

РАДЧЕНКО Оксана,к.е.н., с.н.с., доц., провідна наукова співробітниця
відділу фінансово-кредитної та податкової політики,
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»**МАЛІК Лариса,**к.е.н., с.н.с., доц., провідна наукова співробітниця
відділу підприємництва, кооперації
та агропромислової інтеграції,
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»**ФІНАНСОВІ АСПЕКТИ ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ АГРОСЕКТОРА
УКРАЇНИ: РОЛЬ ТЕОРІЇ КООПЕРАЦІЇ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО**

Агросектор України забезпечує внутрішню і зовнішню продовольчу безпеку, володіє вагомою часткою у ВВП, вартості експорту, впливає на динаміку макроекономічних показників. У довоєнний період (2012–2021 рр.) фінансові ресурси галузі на 46% формувалися за рахунок споживання власного капіталу, у 2022 р. – уже на 56%, при загальному обсязі ресурсів 44,96 млрд дол., тоді як по економіці цей показник становив 20 та 27% відповідно. За повідомленнями пресслужби Апарату Верховної Ради України, «протягом повномасштабного вторгнення агросектор зазнав прямих збитків на суму 8,7 млрд доларів (втрати сільськогосподарської техніки, тваринництва, багаторічних культур, виробництв, готової продукції тощо), ... непрямі втрати орієнтовно складають 31,5 млрд доларів» [1]. Тобто станом на вересень 2023 р. прямі втрати від воєнних дій становлять 19,3%, а загальні – 70% річних обсягів фінансових ресурсів. Тому фінансовий баланс агросектора у період воєнного стану та поствоєнного відновлення є вкрай важливим для продовольчої безпеки.

Динаміка окремих джерел підтримки фінансового балансу агросектора (табл. 1) свідчить про те, що у 2022 р. обсяг фінансових ресурсів аграрних підприємств (за даними фінзвітності) становив 1441 млрд грн, що на 7,2% вище за довоєнний, 2021 р. та на 55,8% – за середньорічне значення за 2014–2021 рр.

Таблиця 1

**Динаміка окремих джерел підтримки фінансового балансу
агросектора України за 2014–2022 рр., млн грн**

Назва джерела	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2022, % до 2014
Фінресурс	390607	685845	1537319	911614	983594	1030367	1130305	1344872	1441179	369
Кредити	55335	48425	55374	59706	67675	61600	61486	82600	118594	214
Бюджет	5135	4143	4075	10532	13054	13020	13496	12800	10136	197
Інвестиції	18796	30154	50480	64234	66104	58555	50189	49127	51440	274
Капітал	163932	275304	369371	436338	482979	522779	612251	796550	810270	494

Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

Зростання ресурсів в умовах воєнного стану в 2022 р. зумовлено зростанням оборотних активів на 11%, збільшенням обсягів довгострокових і поточних зобов'язань на 15% у 2022 р. проти рівня 2021 р. Загалом умовна вартість фінансових ресурсів, задіяних на створення одиниці доданої вартості галузі у 2022 р. становить 3,38 грн, тоді як у 2021 р. вона становила 2,27 грн (зростання 41%), а за дев'ятирічний період 2014–2022 рр. – 3,06 грн (зростання 7,5%).

Аналіз трендів джерел фінансових ресурсів агросектора свідчить про зв'язок результату з ресурсами власного капіталу, інвестицій, кредитування, бюджетної підтримки. Переважають власні фінансові ресурси виробників. Для повоєнного відновлення фінансового балансу агросектора пропорції між джерелами фінансування можуть варіювати залежно від обраної економічної стратегії держави. Одним із сценаріїв розвитку є звернення до теорії кооперації, що характеризується синергетичним ефектом, якого так бажано досягти на тлі воєнних руйнувань виробничого, соціального і людського капіталу в агросекторі.

Ідеї теорії кооперації для умов національної економіки щонайбільше розвинені у працях М. Туган-Барановського [2]. Теорія розроблялася для умов одноосібних селянських господарств, які як господарська форма переважали за життя вченого. Їх важливість для сучасного стану економіки демонструють дослідження В. Бутенко, К. Філіппова щодо теорії кооперації М.І. Туган-Барановського в контексті кооперативного руху в українському селі [3, с. 124–132]; М. Чумаченко про економічні погляди М.І. Туган-Барановського [4]; Л.П. Горкіної щодо розвитку парадигм М.І. Туган-Барановського в історії [5] тощо. Цінність теорії за роки незалежності України була апробована практикою, наразі постулати цієї теорії втілені у Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» (2020), яким у ст. 3 визначено основні цілі сільськогосподарської кооперації, а у ст. 32 передбачено напрями державної підтримки сільськогосподарських кооперативів тощо. Але варто зазначити, що сучасний стан кооперації вийшов за рамки внутрішньої підтримки. Причиною є те, що практично всі аграрні виробники внаслідок війни зазнають катастрофічних збитків. Тому новим напрямом кооперування є міжнародне партнерство України.

В умовах спрямованості фінансових стимулів і державних ресурсів України винятково на потреби національної безпеки підтримка аграрної галузі здійснюється на кошти міжнародних партнерів України. Така підтримка здійснюється за різними напрямками і формами, але треба зазначити, що основу її становить саме соціальна спрямованість – як і було визначено М. Туган-Барановським у теорії кооперації ще у 20-ті роки ХХ ст. Натепер відомими є співучасть у фінансуванні відновлення агросектора України через уряди та фінансові інституції ЄС, США, інших країн; проекти міжнародної допомоги через двосторонню допомогу та міжнародний бізнесовий та підприємницький фонд, координаційну групу європейських фінансових інститутів розвитку. Зокрема, програма USAID з аграрного і сільського розвитку (АГРО) [6] загальним обсягом 35 млн дол. США (до 2024 р.) спрямована на агрономічну підтримку понад 3 тис. виробників із 13 областей країни, які особливо постраждали від війни. Проект «Кредитні ресурси для агровиробників» на загальну суму 8,9 млн дол. США, за яким кредитні спілки, що є партнерами USAID, надають малим агровиробникам

нові кредити. Програма «Ініціатива стійкості сільського господарства в Україні» (Agriculture Resilience Initiative) обсягом 100 млн доларів тощо. Особливий інтерес становить напрям підтримки фінтех (табл. 2), оскільки найбільшою віддачею інновації характеризуються за умови належного розпорядження ними.

Таблиця 2

Напрями підтримки доступу українських фермерів до фінансування та інноваційних технологічних послуг у 2023 р. від зарубіжних партнерів

Напрямок підтримки	Суть підтримки
Розробка та вдосконалення фінтех-платформ	Завдяки сервісам AgriAnalytica, AgroApp та Uteka.Agribusiness, які підтримала Програма USAID АГРО, понад 600 заявок від мікро-, малих та середніх підприємств на фінансову та грантову підтримку отримали погодження/затвердження фінустанов, що сприяло можливості залучити понад 700 млн грн фінансування
Товарне кредитування	Від компаній-постачальників Адама Україна, Ukravit, Агро Арена 349 фермерів змогли придбати засоби захисту рослин, насіння та добрива на суму понад 250 млн грн
Аутсорсинговий центр для підприємств харчової галузі	Центр фінансує до 80% вартості послуг на ремонт чи перезапуск обладнання, доступ до електроенергії, розробку технологічних карт чи рецептур для понад 100 виробників
Послуги для агровиробників	Послуги від Carefield із внесення засобів захисту рослин дронами, до 85% вартості послуг покриваються Програми USAID АГРО для більш, ніж 120 агровиробників
Цифрові рішення та сервіси Grand Expert	Grand Expert та Програма USAID АГРО запустили агрегатор інформації «Пестициди під контролем» для понад 250 тис. Агровиробників
Системи управління фермою Soft.Farm	Soft.Farm та Програма USAID АГРО запустили управління фермою для покращення вирощування с/г культур та садівництва для 150 малих підприємств

Джерело: складено за даними [6].

Таким чином, у кризових умовах теорії, дієвість яких перевірена часом, реалізуються особливим чином. Теорія сільськогосподарської кооперації М. Туган-Барановського, розроблена на основі макроекономічного аналізу для дрібних селянських господарств, отримує своє нове втілення для кризових ситуацій щодо підтримки малих аграрних підприємств уже з урахуванням глобальних міжнародних трендів. В основі теорії зберігаються цінності взаємодопомоги. Своєю чергою аграрії України навіть в умовах величезних втрат унаслідок війни не відмовилися від виконання своїх міжнародних зобов'язань щодо аграрного експорту і забезпечення продовольчої безпеки значних регіонів у світі.

1. Гайду О. Збитки агросектору сягають понад 40 млрд доларів / Пресслужба Апарату Верховної Ради України. 2023, 28 вересня. URL : <http://surl.li/papal>
2. Академік М.І. Туган-Барановський: 323 назви укр., рос. та англ. мовами / біобібліогр. список № 6822. Київ, 2017. URL : http://editor.inhost.com.ua/storage/100_rokiv_nanu/Documents%20NASU/Tugan.pdf
3. Бутенко В.І., Філіппов К.В. Теорія кооперації М.І. Туган-Барановського в контексті кооперативного руху в українському селі періоду НЕПу (20-ті роки ХХ ст.). *Вісник*

- Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. 2008. Вип. 40. С. 124–132.
URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/46589683.pdf>
4. Чумаченко М.Г. М.І. Туган-Барановський – український і російський економіст зі світовим ім'ям. *Михайло Іванович Туган-Барановський: особистість, творча спадщина і сучасність*. Донецьк: Каштан, 2007. С. 25–45.
  5. Горкіна Л.П. На перехресті парадигм: М.І. Туган-Барановський в історії економічної думки / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2021. 574 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/336.pdf>
  6. Програма USAID з аграрного і сільського розвитку – АГРО. URL: <http://surl.li/pauif>

РАЙНОВА Лариса,

к.е.н., старша наукова співробітниця,
ДННУ «Академія фінансового управління»

ТЕОРІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ І СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Розвиток кооперації залишається одним із пріоритетних напрямів використання соціально-економічного потенціалу підприємництва на сільських територіях у сучасних умовах, сприяючи вирішенню низки проблем, зокрема, підвищенню рівня життя населення, забезпеченню його зайнятості та, відповідно, скороченню безробіття, сприянню розвитку інфраструктури села, створенню ринків збуту для продукції кооперативів, формуванню і розвитку конкурентного середовища, а, отже, і зниженню цін на продовольчі товари для населення, забезпеченню появи нових територіальних брендів, формуванню умов для розвитку таких видів виробництва, як органічне сільське господарство та ін. [1]. Соціально-економічний ефект від поширення діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів насамперед полягає у збільшенні виробництва та реалізації аграрної продукції малими формами господарювання на оптових ринках, а отже – й їх конкурентоспроможності, підвищенні зайнятості та самозайнятості сільського населення, його доходів [2]. Реалізація кооперативної ідеї за сучасних умов господарювання в аграрному секторі набуває вирішального значення в забезпеченні сталого розвитку сільських територій, обумовлює, крім того, й місце країни в економічній європейській спільноті.

Наразі актуалізуються наукові дослідження, пов'язані із виявленням теоретико-прикладних проблем, що впливають на ефективність використання соціально-економічного потенціалу кооперації в процесі розвитку сільських територій України. Як відмічається в працях відомого історика-економіста Л. Горкіної, «... вітчизняна економічна література останнього часу, присвячена проблемам кооперації, містить багато ідей, постановочних підходів, висновків та узагальнень, які, поза сумнівом, просувають кооперативну теорію по шляху сучасної економічної науки, однак все ж не дозволяють виробити досить чітку концепцію створення кооперативного сектору економіки України та визначити його основні параметри» [3]. Відзначається і те, що «навіть побіжне ознайомлення з науковою кооперативною літературою дозволяє зробити висновок, що головна причина різних, часто протилежних, підходів до проблем кооперації полягає передусім у досить важкому й суперечливому процесі засвоєння напрацювань світової та вітчизняної економічної теорії і практики, спробах адаптувати їх, іноді досить безсистемно, до умов транзитивної економіки України, а також рецидивах впливу віджилих постулатів економічної теорії як дореволюційної, так і радянської доби» [3]. Отже, й інституціональна зрілість кооперативного сектору України залишається значно меншою порівняно з зарубіжною. Кооперація в Україні в аспекті свого еволюційного розвитку продовжує перебувати на етапі формування [4].

Хоча перші кооперативні організації з'явилися іще у середині XIX ст., тим не менш протягом усього часу існування їх правовий статус змінювався та удосконалювався залежно від тих потреб, які вони були покликані задовольняти у певні періоди часу. Більше того, протягом майже 200 років свого розвитку кооперативи суттєво змінилися. Первинні політичні, економічні, соціальні, ідеологічні та правові умови, симбіоз яких породив кооперацію як потужне суспільно-економічне явище, прояв взаємодопомоги та протистояння засиллю приватного капіталу значно змінилися, у зв'язку з чим і кооперативні відносини відчували значні ідеологічні зміни, які передбачувано потягли за собою й зміни їх правового статусу. Кооперація вже не протиставляється підприємству, а навпаки – стає його своєрідним проявом, продовженням, доповненням [5].

Корпоратизація кооперативних відносин стає провідною тенденцією останніх кількох десятиріч, хоча і має небажані прояви, оскільки призвела до значного послаблення класичних кооперативних принципів, які традиційно виступали основою побудови законодавства та були вихідними засадами регулювання кооперативних правовідносин. Намагаючись підвищити ефективність свого виробництва, сучасні кооперативи меншою мірою відповідають «теоретичному ідеалу», висвітленому в працях класиків теорії кооперації, дедалі більше наближаючись за низкою ознак до корпоративних підприємств. Важко не погодитись із тим, що визнані ідеали кооперативного об'єднання, засновані на класичних принципах, у наш час обмежують кооперативний рух [5]. Отже, найбільш радикальним результатом таких змін стала трансформація частини існуючих кооперативів в інші організаційні форми бізнесу, орієнтовані на інвестора. У широкому сенсі цей процес передбачає будь-яке перетворення кооперативу, коли такий кооператив перестає задовольняти потреби своїх членів, що фактично означає припинення діяльності кооперативної організації та переродження її в принципово іншу структуру.

Такі процеси є закономірними, особливо з огляду на світову практику. Важливим і необхідним втім є своєчасне відстеження та науковий аналіз таких нормотворчих змін. Варто при цьому відзначити, що світові тенденції у напрямі поступової корпоратизації сільськогосподарських кооперативів спостерігаються впродовж останніх п'ятдесяти років. Протягом тривалого періоду цей процес відбувається і в Україні, коли сільськогосподарські виробничі та обслуговуючі кооперативи у процесі діяльності змінювали організаційно-правову форму господарювання. Внаслідок законодавчих змін майже кожен класичний кооперативний принцип зазнав певних змін, що дало змогу сільськогосподарським кооперативам самостійно обирати «ступінь своєї корпоративності» у дозволенних законодавством межах [6]. Утім, у зазначених процесах наявним є й альтернативний варіант, який також стає беззаперечною світовою тенденцією кооперативного руху – це поява «кооперативів нового покоління», утворення яких було зумовлено класичними недоліками кооперативної форми об'єднання, що в сучасних умовах жорсткої конкуренції набули суттєвого загострення [5].

Дослідження тенденцій розвитку кооперації в Україні свідчать й про те, що основними стримуючими чинниками за нинішніх умов залишаються нестабільність соціально-економічних умов функціонування кооперації, непослідовна інформаційна та фінансова державна підтримка, правова

неузгодженість інтересів учасників кооперації, незрозуміння переваг та психологічна неготовність і недовіра населення до такого виду підприємництва, відсутність кооперативних лідерів [6; 7].

Отже, етап становлення сільськогосподарської кооперації розтягнувся в часі, тому і стратегія держави має бути вибудована на поверненні довіри до кооперування, поліпшенні макроекономічних умов господарювання, розширенні державних програми підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації із додатковим залученням інших фінансових можливостей недержавних фондів. Проте активний розвиток сільськогосподарської кооперації не відбуватиметься лише за рахунок законодавчих нововведень. Він можливий і за умови активного просування кооперативної освіти та навчання на додаток до згаданих вище цілеспрямованої державної підтримки, а також заохочення інвестування в кооперацію.

1. Борщевський В., Куліш І., Цимбаліста Н., Кравців І. Використання соціально-економічного потенціалу кооперації для розвитку сільських територій України: науково-аналітична доповідь / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2017. URL : <http://ird.gov.ua/irdp/p20170201.pdf>
2. Ковальов Д.В. Історія сільськогосподарської кооперації в Україні: використання досвіду у сучасному контексті. *Ефективна економіка*. 2021. № 5. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8894>
3. Горкіна Л.П. На перехресті парадигм: М.І. Туган-Барановський в історії економічної думки / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2021. 574 с. URL : <http://ief.org.ua/docs/mg/336.pdf>
4. Дідківська Л.В. Теорія та історія сільськогосподарської кооперації в сучасній економічній думці. *Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку*: зб. матеріалів Всеукр. круглого столу, 10 листопада 2016 р. Київ: КНЕУ, 2016. С. 126–131.
5. Григор'єва Х. Законодавство про сільськогосподарську кооперацію: наслідки «корпоративної ін'єкції». *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 73–77.
6. Куцик П., Семів С., Куцик В., Полякова Ю., Шевчик Б. Стан, проблеми та пріоритети розвитку аграрної кооперації в Україні в контексті викликів сучасності. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2023. №1 (48). С. 282–297. <https://doi.org/10.55643/fcaptp.1.48.2023.39>
7. Рудік Н.М. Історичний аспект розвитку сільськогосподарської кооперації. *Агросвіт*. 2021. № 9–10. С. 38–45.

СЕМІВ Сергій,
к.е.н., проф., завідувач кафедри економіки,
Львівський торговельно-економічний
університет

**ІДЕЙНА СПАДЩИНА ПОДВИЖНИКІВ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ
У СУЧАСНІЙ ЄВРОПІ:
УРОКИ ДЛЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ
ТА ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ**

Кооперативний рух – унікальне явище сучасного життя, що ґрунтується на об'єднанні зусиль членів кооперативів, соціально орієнтованих засадах управління, високій ефективності господарської діяльності, духовно-етичних цінностях та ідеях. Останніми десятиліттями світовий кооперативний сектор демонструє сталий економічний розвиток, що відображається в постійному збільшенні кількості його членів і розширенні економічної діяльності кооперативів, посиленні їх ролі у розв'язанні сучасних глобальних проблем. Водночас інтенсивний розвиток кооперативного руху відбувається, незважаючи на загострення глобальних проблем людства: поглиблення світових фінансово-економічних криз, виникнення регіональних воєнних конфліктів, поширення глобальних пандемій, виснаження продовольчих, екологічних і сировинних ресурсів, поширення бідності, вимушену міграція та пов'язані з цим проблеми поглиблення соціально-економічної нерівності.

Сьогодні учасниками міжнародного кооперативного руху в межах Міжнародного кооперативного альянсу (МКА), який є найвпливовішим глобальним кооперативним об'єднанням, є 318 кооперативних організацій із 112 країн, що об'єднують понад 1 млрд індивідуальних членів. Кооперативи обслуговують близько половини населення світу, забезпечують робочими місцями понад 280 млн осіб, тобто більше, ніж ТНК. До кооперативного руху сьогодні залучено понад 12% людства. У багатьох країнах членами кооперативів є значна частина населення: у США членом кооперативу є кожен четвертий громадянин, у Канаді та Норвегії – кожний третій, в Ірландії – 70% населення є кооператорами, чисельність кооператорів в Індії – близько 240 млн, Китаї – 180 млн осіб [1].

На нашу думку, важливим чинником розвитку кооперативного руху у світі – як у минулому, так і на сучасному етапі, – є подвижницька діяльність ідеологів кооперації. Так, засновники першого кооперативу сучасного формату в світі у 1884 р. – Товариства справедливих рочдейльських піонерів (Велика Британія), надихалися ідеями та публікаціями тогочасних англійських кооперативних ідеологів [2]. Провідні кооперативні банки сьогодення базують свою діяльність на принципах, що розроблені кооперативними ідеологами ще у XIX ст. Зокрема, кооперативні банківські групи Raiffaisen та Rabobank у своїй діяльності спираються на модель та принципи, розроблені Фрідріхом Райффайзенем (1818–1888), діяльність кооперативної транснаціональної групи Volksbank базується на концепціях Германа Шульце-Деліча (1808–1883), а найбільший у світі виробничий кооператив Mondragon (Іспанія) успішно працює на основі

моделі, що розроблена її засновником – католицьким священиком Хосе Марія Арісмендіарріета (1915–1976).

Кооперативні ідеї протягом багатьох десятиліть довели свою життєздатність і пройшли перевірку часом. Так, згадувані вище кооперативні банківські групи є визнаними лідерами серед світових регіональних банків: валові доходи Рабобанку (Нідерланди) за 2021 р. перевищували 14 млрд дол. США і забезпечують робочими місцями понад 43 тис. осіб, міжнародної групи Raiffeisen Bank – 6,5 млрд дол. США (понад 46 тис. працівників). Найбільший виробничий кооператив у світі – Mondragon (Іспанія), який характеризується високим рівнем галузевої диверсифікації, зокрема у високотехнологічних сферах, – володіє оборотом понад 13 млрд дол. США (чисельність зайнятих – близько 80 тис. осіб) [3]. Звернемо увагу, що безпосередніми власниками кооперативних банків переважно є громадяни країн, в яких ці банки базуються. Так, бенефіціарами банківських груп Groupe Crédit Agricole (Франція) є 10,5 млн кооперативних акціонерів, Groupe BPCE (Франція) – 9 млн, Rabobank (Нідерланди) – 2,1 млн. Така структура власності кооперативних банків дає громадянам можливість брати участь у розподілі фінансових результатів їх діяльності, отримувати доступ до банківського фінансування на пільгових умовах, ефективніше залучати депозити від лояльних громадян, які є членами кооперативних банківських об'єднань.

Сьогодні ідеї подвижників кооперативного руху знайшли своє формалізоване вираження у міжнародних кооперативних принципах. При цьому вони еволюціонують та коригуються з часом відповідно до змін у глобальному соціально-економічному середовищі.

У межах діяльності європейського регіонального підрозділу МКА – об'єднання європейських споживчих кооперативів EuroCoop, члени якого є одними з найбільших гравців на європейському роздрібному ринку, було сформульовано сім складових (індикаторів) соціально-відповідального бізнесу, на які зорієнтована сучасна європейська кооперативна модель ведення «бізнесу з людським обличчям», а саме [4, с. 4–5]: 1) люди; 2) продукти; 3) цінності; 4) охорона навколишнього середовища; 5) громадськість; 6) демократія; 7) розвиток.

В умовах повномасштабної воєнної агресії для України надзвичайно цінним є європейський досвід сталого розвитку кооперації, зокрема в частині діяльності енергетичних кооперативів, які працюють у сфері відновлювальної енергетики. Цей напрям функціонування європейської кооперації також видається цінним для післявоєнної відбудови України, оскільки внаслідок воєнних дій значна частина вітрової та сонячної вітрогенерації є захопленою або ж зруйнованою ворогом.

В Європі енергетичні кооперативи забезпечують своїх членів екологічно чистими видами енергії, серед яких насамперед енергія вітру, сонця та біогаз. Значної популярності енергетичні кооперативи набули у Німеччині, Данії, Фінляндії, Нідерландах, Бельгії, Швеції та Великій Британії. Так, у Німеччині енергетичні кооперативи відіграли значну роль у процесах німецького енергетичного переходу (Energiewende) і завдяки їх діяльності в альтернативну енергетику Німеччини було залучено мільярди євро від німецьких громадян. Сьогодні в Німеччині нараховується понад 850 енергетичних кооперативів, які

тісно співпрацюють з кредитно-банківською групою Raiffeisen. У Великій Британії 1,6 тис. громадян об'єдналися й отримують свою частку прибутку від діяльності енергетичного кооперативу Westmill Solar Cooperative, у межах якого було збудовано найбільшу у країні потужну сонячну електростанцію на кордоні графства Оксфордшир (поблизу с. Уотчфільд). У Данії енергетичні кооперативи відіграють визначальну роль у впровадженні систем використання НВДЕ. Близько 30% всієї генерації енергії Данії забезпечується за допомогою енергії вітру. В галузі вітрогенерації кооперативи встановили понад 85% відсотків всіх турбін у країні, залучивши до цього понад 100 тисяч сімей [5]. Зауважимо, що в країнах Європи діяльність енергетичних кооперативів отримує високий рівень державної підтримки і часткового фінансування державними та недержавними інституціями. Також суттєвим допомагає їх розвитку широка просвітницька діяльність.

Значну роль у поширенні «зеленої» енергетики відіграє один з найбільших кооперативних сільськогосподарських банків світу – Рабобанк (Нідерланди). Станом на сьогодні цим банком інвестовано 3,8 млрд євро у проекти відновлювальної енергетики, а це 48% всіх інвестицій Нідерландів у зазначену сферу. Рабобанк профінансував найбільшу громадську ініціативу щодо створення віддаленого вітропарку у Нідерландах – у проєкт було інвестовано 215 млн євро, завдяки чому «зелена» енергія генерується для 100 тисяч домогосподарств [6].

Таким чином, пріоритетними напрямками розвитку української кооперації у контексті відбудови України на засадах використання європейського досвіду у сфері відновлювальної енергетики визначимо:

- посилення енергетичної незалежності та безпеки держави за рахунок всебічного розвитку діяльності енергетичних кооперативів;
- державну фіскальну, юридичну, організаційну, а також інституційну підтримку створення енергетичних кооперативів;
- допомогу у виділенні земельних ділянок під електростанції (сонячні, вітрові), надання будівель, які простоюють або не використовуються, зокрема у сільській місцевості;
- залучення коштів урядів, фондів Євросоюзу та інших інституцій на популяризацію та реалізацію проєктів розвитку енергетичної кооперації;
- залучення місцевого населення до енергетичної кооперації;
- створення кооперативних АЗС, кооперативів з виробництва біодизелю та біоетанолу;
- розвиток кооперативної банківської системи як важливого елементу розвитку системи енергетичної кооперації;
- проведення широкої просвітницької діяльності щодо можливостей і переваг діяльності енергетичних кооперативів, особливо серед молоді.

Підсумовуючи, зазначимо, що розбудова кооперативного сектора економіки України допоможе наблизити втілення мрії багатьох поколінь українців – розвиток суспільства й економіки, побудованих на принципах рівності, справедливості, демократії та солідарності.

1. International Cooperative Alliance. URL : www.ica.coop
2. Fairbairn B. The Meaning of Rochdale: The Rochdale Pioneers and the Cooperative Principles. Saskatchewan: Centre for the Study of Cooperatives University of Saskatchewan, 1995. 59 p.
3. World Cooperative Monitor. Report 2023. Exploring the cooperative economy. ICA, 2023. 163 p.
4. EuroCoop. Annual Report 2023. Brussels, 2023. URL : www.eurocoop.coop
5. Middelgrunden Wind Turbine Cooperative. URL : <http://www.middelgrunden.dk>
6. Rabobank Annual Report 2022. Rabobank, 2023. 269 p.

Розділ III. ПРОГНОСТИЧНІ ІДЕЇ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ МАКРОМОДЕЛІ БЕЗПЕКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

БАЛАСТРИК Лариса,
к.е.н., доц., економічний експерт,
Видавництво «Борівітер»

ТЕОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЦИКЛІВ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ АНАЛІЗУ СУЧАСНОЇ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ

М. Туган-Барановський – видатний український вчений-політеконом і державний управлінець, праці якого визнані не тільки в Європі, а й у всьому світі, зробив вагомий новаторський внесок у розвиток вітчизняної та світової економічної науки. Особливу увагу українських і зарубіжних економістів привертає його праця «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя» (1894), де започаткована цілісна інвестиційна теорія циклів, в основі якої лежить макроекономічна модель «заощадження – інвестиції» [1]. Відомий американський економіст Е. Хансен називав її віхою у розвитку економічного аналізу, джерелом нового плину економічної думки [2, с. 277–300].

Головною причиною циклічності М. Туган-Барановський вважав непропорційність у розміщенні основного капіталу, що виникає через обмеженість банківських ресурсів. Базуючись на доробку Маркса про зв'язок промислових коливань з періодичним відновленням основного капіталу, вчений розвинув теорію криз надвиробництва у теорію циклічних економічних коливань. Він акцентував увагу на тому, що розширення виробництва в окремій галузі дає поштовх його розширенню в інших галузях. У період оновлення основного капіталу зростає попит на всі товари, особливо у галузях, що виробляють споживчі блага. Прибуток збільшується у рази відносно чистого приросту інвестицій. Тож фактично йдеться про започаткування поняття мультиплікатора.

У період скорочення попиту на засоби виробництва внаслідок їхнього надвиробництва ціни на всі товари падають і настає застій. На думку вченого, це відбувається через невідповідність заощаджень та інвестицій, диспропорції у цінах на капітальні та споживчі блага. І рушійною силою цього процесу, за М. Туган-Барановським, є інвестування. Чинником значного впливу на циклічні коливання економіки дослідник вважав позичковий капітал. Недостатній обсяг позичкового капіталу обмежує інвестиційні можливості економіки країни, що призводить до циклічних коливань. Таким чином, вчений першим сформулював основний закон інвестиційної теорії циклів: фази промислового циклу визначаються змінами інвестиційних витрат.

Безумовно, і сьогодні науковий внесок М. Туган-Барановського у цю дослідну галузь є актуальним для дослідження економічних процесів у ринковій економіці, зокрема в Україні. Виявлення основних причин і наслідків макроекономічної нестабільності дає можливість правильно оцінити процеси, що відбуваються у національній економіці та сприяє розробленню ефективної макроекономічної політики.

В українській економіці і до широкомасштабної збройної агресії РФ спостерігалися ознаки порушення макроекономічної рівноваги, оскільки економічне зростання зумовлювалося нестабільними довгостроковими факторами і не було результатом системних внутрішніх реформ, виникало під дією сприятливих чинників короткострокового характеру – як зовнішнього походження, так і внутрішнього.

Глибина кризових явищ в економіці України зумовлена макроекономічними диспропорціями, які були і залишаються наслідком довгострокових системних суперечностей, триваючі воєнні дії та окупація частини території країни тільки посилили їх. До таких основних диспропорцій слід, на наш погляд, віднести:

надмірну частку споживання і низький обсяг нагромадження, що в умовах національного ринку в довоєнний період призвело до необхідності компенсувати надлишок внутрішнього попиту випереджаючим зростанням імпорту. Війна посилила цю диспропорцію між споживчим попитом і пропозицією з огляду на те, що 7 млн українців вимушено виїхали за кордон, а 20% території окуповано, що різко скоротило ринкову пропозицію;

вузьку спеціалізацію зовнішньої торгівлі, основою якої є низькотехнологічний експорт, що в умовах відкритої моделі економіки сформувало високу залежність економічної динаміки та фінансового стану від кон'юнктури зовнішніх ринків. Війна суттєво збільшила негативні наслідки вузької спеціалізації експорту. Головним експортним товаром залишилося зерно, реалізація якого на зовнішніх ринках на сьогодні є проблематичною;

скорочення реальних доходів населення, що призвело до зменшення граничної схильності до заощадження, зменшення обсягів внутрішніх інвестицій у країні. Щодо споживчого попиту, то наразі він обмежується товарами першої необхідності та, на жаль, не стимулює виробництво інноваційних товарів. В умовах триваючих воєнних дій на території України підприємницький сектор не вкладає автономних інвестицій у виробництво: по-перше, через падіння доходів від підприємницької діяльності; по-друге, через високу вартість кредитних ресурсів; по-третє, через високі ризики та економічну невизначеність; по-четверте, через відсутній попит на інноваційні товари – як споживчі, так і інвестиційні.

Зазвичай в умовах обмежених внутрішніх інвестицій кожна країна, незалежно від фази циклу, намагається залучити в економіку інвестиційний капітал. Обсяг іноземних інвестицій залежить від низки чинників, що впливають на прямі іноземні інвестиції. В Україні натепер існує ряд суттєвих перешкод для залучення іноземних інвесторів:

- триваюча, до того ж пролонгована у часі широкомасштабна збройна агресія на території України;

- відносно низький міжнародний рейтинг вітчизняної економіки;
- прояви політичної нестабільності;
- недосконалість та недостатня ефективність законодавчо-правової бази функціонування та управління економікою;
- недостатньо розвинений внутрішній фінансовий ринок тощо.

На наше глибоке переконання, нівелювання цих перешкод в умовах депресивної економіки можливе шляхом здійснення виваженої, обґрунтованої антициклічної макроекономічної політики уряду на основі застосування інструментів стимулюючої фіскальної та грошово-кредитної політики щодо рівня сукупних витрат. Ідеться про макроекономічну політику держави, спрямовану на згладжування циклічних коливань в економіці та протидію їх негативним соціально-економічним наслідкам. Тобто, на нашу думку, особливістю сучасної антициклічної політики в Україні має стати акцент на дискреційній стимулюючій політиці держави.

Затягування зовнішньої збройної агресії в Україні призводить до необхідності переформатування пріоритетів економічної політики держави. На практиці це означає оптимізацію розподілу наявних ресурсів для підвищення обороноздатності країни, створення умов для генерування бізнесом інвестиційних ресурсів, а також стримання падіння реальних доходів населення.

У сучасних умовах двома основними інструментами здійснення дискреційної фіскальної політики в Україні мають стати:

- втілення програм громадських робіт та інших програм, пов'язаних із витратами держави;
- здійснення урядових перерозподільних програм «трансфертного типу» з метою стримання падіння сукупного попиту [3, с. 601].

Застосування третього інструменту – циклічних змін рівня податкових ставок у бік їх зменшення неможливе в умовах ведення активних бойових дій, оскільки держава потерпає від нестачі фінансових ресурсів, а основна частина бюджетних надходжень на сьогодні забезпечується за рахунок податків.

1. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. Санкт-Петербург, 1894. 512 с.
2. Hansen A.H. Business Cycles AND National Income. New York: W. W. Norton & Company INC, 1951. 629 p.
3. Базилевич В.Д., Базилевич К.С., Баластрик Л.О. Макроекономіка: підручник / за ред. В.Д. Базилевича. 4-те вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. 743 с.

БОДНАРЧУК Тетяна,

к.е.н., доц., наукова співробітниця відділу економічної історії,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»;
доцентка кафедри економіки підприємства,
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ РОЛІ ДЕРЖАВИ У ПОГЛЯДАХ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Видатного українського вченого-економіста М. Туган-Барановського сучасники зараховують до прихильників економічного лібералізму. Науковець досліджував економічні процеси з точки зору природної еволюції виробництва та дії законів ринку, надаючи державному регулюванню вторинного значення. Водночас проблема державної економічної політики знайшла відображення у його численних наукових працях, серед яких «Капіталізм і ринок» (1898), «Російська фабрика в минулому та сьогодні» (1898), «Основні причини криз у капіталістичному господарстві» (1899), «Сучасна промислова криза» (1900), «Основи політичної економії» (1909) тощо.

Ідеал економічного розвитку М. Туган-Барановський вбачав у розбудові ринкової системи господарювання, яка заснована на законах конкуренції та природному характері регулювання відповідних економічних процесів. Як виразник ліберальних економічних поглядів вчений наголошував і на важливості ролі держави: ані капіталізм загалом, ані будь-яке національне господарство зокрема не в змозі розвинути без державного заступництва та ефективних регуляторних заходів уряду [1, с. 14; 2, с. 34]. Основне завдання держави полягає у забезпеченні короткострокової підтримки слабкого господарства в умовах тиску економічних лідерів та сприяння розвитку національних конкурентних переваг. Адміністративними, інституційними та економічними методами держава може сприяти розвитку промисловості та сільського господарства, регулювати зовнішню торгівлю, фінансові та кредитні відносини, не створюючи при цьому бар'єрів для ефективного функціонування ринкових механізмів.

Найперше державі вчений-економіст відводив особливу роль у розвитку промисловості. М. Туган-Барановський ставив під сумнів наявність причинно-наслідкового зв'язку між політикою державної підтримки і прогресивними структурними змінами економіки. Науковець вважав, що урядове покровительство не в змозі сприяти створенню нових галузей національного господарства, а може лише забезпечити прибутковість наявних виробництв в умовах трансформації суспільно-економічного ладу [1, с. 280]. Державна підтримка промисловості має бути тимчасовою (до досягнення конкурентоспроможності) та стосуватися пріоритетних і новостворених підприємств. Серед механізмів науковець акцентує увагу на важливості впровадження системи державних закупівель та урядових компенсацій.

Одним із перших у вітчизняній економічній думці М. Туган-Барановський приділив увагу дослідженню проблематики розвитку аграрного сектора.

Важливість ролі держави у підтримці сільськогосподарського виробництва обумовлена необхідністю забезпечення продовольчої безпеки країни та задоволення економічних інтересів впливових бізнесових груп. Порівняно з промисловістю державна підтримка аграрного сектора повинна мати постійний характер, оскільки, навіть за достатнього рівня розвитку, сільське господарство промислово розвинених країн не в змозі конкурувати на міжнародних ринках із державами екстенсивної агрокультури. М. Туган-Барановський наголошує на важливості застосування виробничого субсидування, пільгового кредиту та покровительського митного тарифу, водночас окремі заходи аграрного протекціонізму можуть зумовити суттєве підвищення вартості продуктів харчування, що знижує рівень соціальної безпеки країни [3; 4]. М. Туган-Барановський зазначав у своїх працях, що запорукою утримання світового лідерства країни та її національної безпеки є економічна самостійність, досягнення якої можливе не лише за рахунок розвитку національної промисловості, а й сільського господарства, що потребує активного державного втручання.

Водночас науковець доволі критично оцінював раціональність державного регулювання зовнішньоторговельної діяльності, у тому числі через механізми митно-тарифного протекціонізму. Торговельні бар'єри, на думку вченого, перешкоджають ефективному поділу праці в суспільстві та розвитку тих сфер матеріального виробництва, які, відповідно до географічних і природних умов історичної еволюції господарства країни, забезпечують їй порівняльні переваги на міжнародних ринках. Серед механізмів реалізації митно-тарифного протекціонізму Михайло Туган-Барановський припускав можливість прийняття за певних економічних умов помірних ставок імпортного мита та прикордонних зборів, проте, як і більшість представників ліберальної економічної школи, зазначав про економічну недоцільність ембарго та експортного мита.

Таким чином, концептуальна позиція М. Туган-Барановського щодо ролі держави в економічному розвитку є доволі компромісною та поміркованою. Як виразник ліберальних економічних поглядів вчений відстоює ідеї ринкової системи господарювання, однак вказує на важливість державної підтримки неконкурентоспроможних галузей промисловості, покровительства розвитку сільськогосподарського виробництва як основи продовольчої безпеки, стимулювання зовнішньоторговельної діяльності з метою посилення національних позицій на міжнародних ринках.

1. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. *Историческое развитие русской фабрики в XIX веке*. Москва, 1922. 428 с.
2. Туган-Барановский М.И. Споры о фабрике и капитализме (Моим критикам). *Начало*. 1899. № 1–2. С. 22–52.
3. Туган-Барановский М.И. Социализм как положительное учение. Петроград, 1918. 133 с.
4. Туган-Барановский М.И. Аграрный протекционизм и вздорожание сельскохозяйственных продуктов. *Русский экспорт*. 1911. № 2–3. С. 67–71.

БУБЛИК Євген,
д.е.н., с.н.с., провідний науковий співробітник
відділу грошово-кредитних відносин,
ДУ «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»

МОНЕТАРНЕ РЕГУЛЮВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНА ІДЕЯ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО НА ТЛІ СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ

Силу сучасної вітчизняної економічної наукової думки значною мірою визначає той хвилястий шлях, який вона пройшла за часи незалежності у спробі надати практичні відповіді на ключові питання суспільно-економічного розвитку. Українська економічна думка у період незалежності і наслідувала, і перевірила на власному емпіричному шляху генезу переважаючих на певних етапах наукових підходів: від зваженого інституціоналізму, через нестримний лібералізм, знову до визнання вагомої ролі держави в економіці. На основі синтезованого досвіду та більш глибокого розуміння природи сучасних ринкових процесів нового змісту набувають роботи старих відомих науковців, погляди яких раніше могли здаватись спрощеними і застарілими. Мабуть, так само діти, подорослішавши і набувши певного життєвого досвіду, починають нарешті розуміти давні й дивні поради батьків.

Характерним прикладом такої метаморфози є ставлення до робіт М. Туган-Барановського. Як влучно відзначив Ю. Бажал, повернення до історичного спадку М. Туган-Барановського щоразу яскраво висвітлює «зачароване коло» тих самих нерозв'язаних суспільно-економічних проблем [1, с. 110]. Концептуальні ідеї М. Туган-Барановського випередили свій час і зберегли свій практичний зміст стосовно багатьох актуальних проблем. У роботах вченого, присвячених питанням грошово-кредитної політики та забезпечення фінансової стабільності в кризових умовах, зокрема під час війни, можна виокремити цілу низку висновків, що виявляються надзвичайно актуальними для вирішення проблемних питань сьогодення.

По-перше, це висновок щодо необхідності посилення контролю за обігом грошей і цільової спрямованості кредиту. У роботі, присвяченій аналізу впливу Першої світової війни на народне господарство [2], М. Туган-Барановський звертає увагу, що в умовах війни головною загрозою для економіки є дисбаланс, який породжує суттєве збільшення фінансових витрат на ведення війни і скорочення кредитної пропозиції, а з іншого – порушення виробництва і обігу товарів. Якщо країна володіє потужним капіталом, вона зможе довший час покривати витрати на війну і зберігати економічну стабільність без особливих обмежувальних заходів. Відповідно промислово розвинені країни, які є більш капіталоозброєними, володіють певною тимчасовою перевагою над аграрними.

І для компенсації цієї переваги в умовах війни об'єктивно необхідним виявляється суттєве розширення монетарної емісії. Без розуміння того, що насправді відбувається в економіці країни, що воює, складно адекватно

сприйняти випадки Туган-Барановського проти паперових грошей, яких потрібно позбутися за будь-яку ціну з огляду на їх небезпечність [3, с. 316]. Попри це, вчений визнає, що лише податки і кредити не можуть слугувати винятковим джерелом фінансування воєнного бюджету [2, с. 287]. Перші не можна збирати понад певну норму без порушення інтересу економічної діяльності, а кредит обмежений оцінкою потенційних ризиків і наявним обсягом вільного капіталу. Відповідно – єдиним доступним джерелом лишається емісія. Питання полягає в тому, яким чином обмежити емітовану масу у сфері обслуговування воєнних потреб і утримати її від обігу на вільному ринку, де в умовах скорочення доступності товарів гроші стрімко втрачатимуть свою ціну через інфляцію. Це ж питання обумовлює і перелік доступних джерел та інструментарій емісії.

Слід зазначити, що емпіричний досвід України у 2022–2023 рр. наочно підтверджує справедливість зазначених висновків. Тим складніше погодитись із сучасним, офіційно проголошуваним, підходом Національного банку щодо неможливості проведення ним монетарної емісії для фінансування державних видатків. З одного боку, цілком зрозуміло, що цього не уникнути, а з іншого – з огляду на темпи зростання грошової маси (з 38% відносно ВВП у 2021 р. до 60% у 2023 р.) – очевидно, що це і так відбувається. Потрібно переводити це питання у практичну площину: як посилити цільову спрямованість емісії та обмежити її приплив на споживчий ринок?

Другим за вагою питанням фінансової стабільності виступає боротьба із пониженням курсу національної валюти – «лажу» до золота, або інших потужних валют. Це питання не тільки стійкості під час війни, а й потенціалу повоєнного відновлення. Для цього, на думку М. Туган-Барановського, центральний банк повинен використовувати свій вплив на валютний курс шляхом купівлі-продажу іноземної валюти, а для оптимізації його витрат необхідним є упорядкування та контроль обігу іноземної валюти як особливого ресурсу [3, с. 126]. Слід визнати, що цей підхід суттєво суперечить сучасним спробам НБУ перейти під час війни до вільноплаваючого курсу.

До третього, але не менш важливого, аніж перші два, висновку щодо фінансової стабільності слід віднести ідею необхідності контролю за рухом трансграничних потоків капіталу. М. Туган-Барановський і до Першої світової війни показував об'єктивні реалії непродуктивного руху вільного капіталу, який може обумовлювати розгортання кризових явищ [4, с. 193–200]. Логічним висновком із цього була необхідність «планомірного регулювання цієї гри суспільною владою» [5, с. 60].

Досвід різних періодів руху капіталу в Україні, особливо під час війни, дає змогу наочно підтвердити ґрунтовність висновку щодо наявності об'єктивних обмежень мобільності капіталу на міжнародному рівні [6, с. 14]. Якщо непродуктивний приплив капіталу в Україну у довоєнний період практично не впливав на структурний розвиток, то в умовах війни переважним наслідком неконтрольованого руху капіталу виступає його раптовий відплив, що провокує фінансову нестабільність. З огляду на це велике питання викликає сучасна риторика про необхідність якомога скорішого повернення в Україні до політики валютної лібералізації, не очікуючи завершення війни.

Останнім важливим висновком із робіт М. Туган-Барановського є адекватна оцінка обмежених перспектив розширення кредиту в умовах війни. Він докладно обґрунтував складну дихотомію кредитних відносин в умовах війни: приватний кредит скорочується, а державний кредит зростає [3, с. 320–321]. І цьому не можуть завадити ані високі процентні ставки, ані надлишок приватного капіталу. Лише державний кредит в умовах війни здатний перерозподілити капітал, нагромаджений у певних прибуткових галузях, на потреби воєнної економіки. Інакше він буде спрямований у сферу фінансових спекуляцій і чинитиме негативний вплив на фінансову стабільність.

Статистика кредитної активності українських банків у період 2014–2023 рр., і навіть ще більше – у період 2022–2023 рр., повністю відповідає цій тезі. Через високі воєнні ризики і фактор невизначеності кредитний портфель банків увесь цей період супроводжує стагнація. І лише запровадження пільгових державних кредитних програм «5–7–9» для підприємців і «ЄОселя» для домогосподарств поштовпили кредитування. Постулат М. Туган-Барановського, який він понад сто років тому обґрунтував на основі даних тогочасної практики, і який з часом, як можна було би припустити, перейшов у суто теоретичну площину, насправді знову чітко пояснює теперішні емпіричні дані. І це додає ґрунтовності сучасним науковим пропозиціям щодо необхідності розширення державних кредитних програм, посилення їх цільової спрямованості із відповідною спеціалізацією державних банків.

Таким чином, докладне вивчення ідей великого науковця крізь призму нашого сучасного досвіду доводить як новаторство теоретичних здобутків М. Туган-Барановського понад сто років тому, так і їхню вагому практичну значущість тепер. У частині питань фінансової стабільності в умовах війни найбільш важливими є ідеї Туган-Барановського щодо необхідності: використання монетарної емісії, скомпенсованої стерилізаційними заходами, для фінансування державних видатків; забезпечення стабільності валютного курсу шляхом активної політики Національного банку та лімітування сфер обігу іноземної валюти; контролю за транскордонним рухом потоків капіталу; використання державних механізмів для розширення кредитної підтримки економіки.

Навряд чи зроблена за допомогою наукового спадку М. Туган-Барановського ілюстрація того, що на нинішньому етапі ми просто ще раз проходимо чергове «зачароване коло» системних проблем ринкового капіталізму, сама по собі допоможе врешті-решт його розірвати. Для цього потрібно зробити гігантський крок для усвідомлення широкого загалу, щоб подолати інтерес вузьких груп, якому перераховані ідеї суперечать. А потім зробити ще більший крок і приступити до будівництва держави суспільного добробуту, чиєму інтересу реалізація зазначених ідей і відповідатиме.

1. Бажал Ю.М. Зачароване коло історії економічної думки як підтвердження актуальності ідей М.І. Туган-Барановського для сучасної України. *М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (До 150-річчя від дня народження)*. Київ: Наукова думка, 2015. С. 109–122. URL : http://editor.inhost.com.ua/storage/100_rokiv_nanu/Viddilennya%20ekonomiky/Dppovnenya%20Tugan-Baranosvkyi/Tygan-Baranov_monogr.pdf

2. Туган-Барановський М.И. Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии. *Вопросы мировой войны*. Петроград, 1915. С. 269–324.
3. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2013. 584 с.
4. Лопух К.В. Новаторські ідеї М.І. Туган-Барановського у розвитку теорії грошей. *Український соціум*. 2014. №. 4. С. 122–129.
5. Туган-Барановський М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. Київ: Наукова думка, 2004. 386 с.
6. Туган-Барановський М.И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. Санкт-Петербург: Изд. ред. журн. «Мир Божий», 1905. 259 с.
7. Бублик Є.О. Фінансова відкритість транзитивних економік / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2020. 324 с.

ГАСАНОВ Сергій,
заслужений економіст України, професор, директор НДФІ
ДННУ «Академія фінансового управління»

ВОЛОЩУК Тарас,
докторант, ДННУ «Академія фінансового управління»

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ БОРГОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Наукова спадщина Михайла Івановича Туган-Барановського є надзвичайно багатогранною, містить як методологічні й суто теоретичні складові, так і праці, присвячені еволюції національної та міжнародної ринкової економіки, розвитку промисловості й аграрного сектора, кооперації та земельній реформі, нагромадженню та руху капіталів, грошово-кредитним відносинам і функціям банківської системи, промисловим циклам і кризам, військовій економіці та її фінансуванню, економічній та фінансовій політиці тощо.

Значний внесок у дослідження наукової спадщини М. Туган-Барановського зробили українські вчені Ю. Бажал, Л. Горкіна, Т. Єфименко, С. Злупко, П. Леоненко, В. Небрат, С. Орлик, М. Савлук, Н. Супрун, П. Юхименко та ін.

Варто звернути увагу на те, що М. Туган-Барановський не обмежувався проблематикою загальної теорії криз (так би мовити «чистою» теорією), викладеною ним у виданнях «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та вплив на народне життя» та «Періодичні промислові кризи: Історія англійських криз. Загальна теорія криз» [1, 2]. У роботі «Народне господарство» [3] він показав, що традиційний цикл модифікується; по-перше, внаслідок зростаючої структурної взаємозалежності національних економік; по-друге, під впливом політичних і воєнних шоків; по-третє, за наявності обмежувальних впливів міжнародного і національного грошових ринків та обсягів «вільних» капіталів на підвищувальну кон'юнктуру промисловості. «Насамперед, не слід забувати про відомий зв'язок промислової кон'юнктури всіх країн капіталістичного світу. ... Звичайна тривалість промислового циклу охоплює період від 8 до 10 років. ... Але звичайний хід промислового розвитку був порушений винятковими політичними подіями... Європейський фінансовий ринок був приголомшений до самих основ побоюваннями світової війни... Промисловість залежна від Заходу завдяки тому, що власного капіталу у нас мало і промисловість потребує для свого розвитку припливу іноземного капіталу» [3, с. 340].

У роботі «Іноземні капітали» М. Туган-Барановський гостро поставив питання про виняткову роль іноземних капіталів у перебудові промисловості. В умовах масового зубожіння працівників, зайнятих насамперед в аграрному секторі, недостатніх порівняно із країнами Заходу обсягів внутрішнього попиту, заощаджень та нагромадження власного капіталу, котрі «значною мірою поглинаються державним кредитом, без іноземних капіталів годі й думати про розвиток національної промисловості». «Як для війни потрібні

насамперед гроші, гроші і гроші, так для боротьби з народними злиднями потрібні насамперед капітали, капітали і капітали» [4, с. 378].

Питання фінансової політики в умовах Першої світової війни висвітлені М. Туган-Барановським у працях «Вплив війни на народне господарство Росії, Англії та Німеччини» і «Звідки беруться гроші для війни» [5, 6]. Чим довше тривала війна, тим суттєвішою була еволюція поглядів вченого на джерела її фінансування, оскільки обсяги податкових надходжень до бюджету були набагато меншими за потреби у такому фінансуванні. Якщо на початку війни М. Туган-Барановський вважав цілком допустимим збільшення грошової емісії, то в кінцевому рахунку він дійшов висновку про необхідність залучення боргових інструментів за рахунок внутрішніх державних позик.

На сьогодні, в умовах повномасштабної збройної агресії РФ проти України і втрати значної частини економічного потенціалу країни, проблеми боргової політики набули особливого значення. Зупинимось на питаннях приведення її засад у відповідність до міжнародних стандартів та законодавства Європейського Союзу.

Проблема методології вимірювання державного боргу, теоретико-методологічне й методичне обґрунтування підходів до формування, структуризації та систематизації статистичної інформації про державний борг України відповідно до міжнародних стандартів має фундаментальне значення для підвищення якості стратегічного управління державними фінансами. Згідно із Стратегією економічної безпеки України на період до 2025 р. питання прийнятності рівня та джерел фінансування державного боргу є одним із ключових для забезпечення фінансової безпеки країни.

Порівняльний аналіз імплементації міжнародних стандартів державного боргу в законодавствах ЄС та України показав, що впровадження міжнародних стандартів державного боргу у вітчизняну систему управління державними фінансами потребує внесення змін до національного законодавства. З цією метою розроблено проєкт Закону України «Про внесення змін і доповнень до частини першої статті 2 Бюджетного кодексу України (щодо державного боргу)» (порівняльна таблиця) [7, с. 44]. Чинне визначення державного боргу в Бюджетному кодексі («державний борг – загальна сума боргових зобов'язань держави з повернення отриманих та непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають внаслідок державного запозичення» [8]) не відповідає міжнародним стандартам та законодавству ЄС відразу за декількома критеріями. По-перше, поняття «держава» є надто загальним, неопераційним для застосування стосовно боргу, тобто обов'язково має бути конкретизованим з точки зору охоплення конкретних інституційних секторів економіки, класифікація яких наведена в SNA 2008, ESA 2010, Government Finance Statistics, Public Sector Debt Statistics. Державний борг за визначенням повинен бути боргом сектора загального державного управління (S.13), котрий включає борг підсекторів: S.1311 центральних органів державного управління; S.1312 регіональних та місцевих органів державного управління; S.1313 фондів соціального страхування (згідно з чинною в Україні класифікацією). Реальна невідповідність полягає в тому, що в Україні охопленню підлягає тільки борг центральних органів державного управління. У законодавстві та практиці держав – членів ЄС охопленню підлягає борг сектора загального державного

управління, у т. ч. його підсекторів. Тобто в Україні на законодавчому рівні охоплення боргу інституційними секторами не конкретизовано. По-друге, відповідно до міжнародних стандартів серед боргових зобов'язань виокремлюються шість інструментів (згідно з балансом фінансових активів і зобов'язань): спеціальні права запозичення; валюта та депозити; боргові цінні папери; кредити; страхові, пенсійні програми та стандартизовані гарантійні схеми; інша кредиторська заборгованість. Для цілей практики в законодавстві ЄС використовується вужча концепція «Маастрихтського боргу» (або «EDP-боргу») [9, 10] – класифікація боргових зобов'язань сектора загального державного управління за трьома інструментами: валюта та депозити; боргові цінні папери; кредити. Саме такий підхід запропоновано у проєкті Закону. По-третє, у визначенні державного боргу згідно з Бюджетним кодексом України нічого не йдеться про те, що це валовий борг сектора загального державного управління, вимірюваний за номінальною вартістю та на консолідованій основі.

У методологічних коментарях випусків статистичного щорічника «Бюджети України» з приводу державного боргу наводиться його дослівне визначення згідно з п. 20 частини першої ст. 2 Бюджетного кодексу без жодних додаткових коментарів і без уточнення, що це борг не сектора загального державного управління, а лише центрального уряду (центральної організації державного управління). У цьому контексті виникає питання про фактичну наявність двох моделей надання статистичної інформації про державний борг – внутрішньої (відповідно до Спеціального стандарту поширення даних (ССПД), що використовується Міністерством фінансів) і зовнішньої (згідно із ССПД Міжнародного валютного фонду). Враховуючи зазначене, п. 20 частини першої ст. 2 Бюджетного кодексу України треба викласти таким чином: «20) державний борг – валовий консолідований борг сектора загального державного управління за номінальною вартістю на кінець року (або іншу дату), що включає суми непогашених зобов'язань зазначеного сектора за такими категоріями: валюта та депозити (AF.2), боргові цінні папери (AF.3), кредити (AF.4) – як визначено Європейською системою національних і регіональних рахунків (ESA 2010), протоколом № 12 консолідованої версії Договору про Європейський Союз щодо процедури надмірного дефіциту».

1. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. Санкт-Петербург, 1894.

2. Туган-Барановский М.И. Периодические промышленные кризисы: История английских кризисов. Общая теория кризисов. 3-е соверш. перераб. изд. Санкт-Петербург, 1914. 466 с.

3. Туган-Барановский М.И. Народное хозяйство [России в 1913 г.]. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9591/40-Tugan-Baranovsky.pdf?sequence=1>

4. Туган-Барановский М.И. Иностранные капиталы. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9586/35-Tugan-Baranovsky.pdf?seque>

5. Туган-Барановский М.И. Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии. *Вопросы мировой войны*. Петроград, 1915. С. 269–324.

6. Туган-Барановский М.И. Откуда берутся деньги для войны. Петроград: Тип. «Правда», 1917. 40 с.

7. Гасанов С.С. Міжнародні стандарти статистики державного боргу та їх впровадження в систему управління державними фінансами України. *Фінанси України*. 2023. № 1. С. 26–47.

8. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>

9. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>

10. Council Regulation (EC) No 479/2009 of 25 May 2009 on the application of the Protocol on the excessive deficit procedure annexed to the Treaty establishing the European Community (Codified version). URL : <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:145:0001:0009:en:PDF>

ГОРІН Назар,
к.е.н., старший науковий співробітник
відділу економічної історії,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

НАУКОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ВПЛИВУ ВІЙНИ НА РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ У ПРАЦЯХ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Численні війни, різні за масштабами, тривалістю та залученістю учасників баталій, у той чи інший спосіб знаходили своє відображення та переосмислення в кінострічках, виставах і виставках, художніх творах, працях науковців тощо. Україна впродовж XX ст. брала участь у Першій та Другій світових війнах, а на початку XXI ст. веде виснажливу оборонну війну, відбиваючи жорстку та жорстоку воєнну агресію РФ. Увесь науковий потенціал країни задіяний у пошуках механізмів та моделей забезпечення стійкості (психологічної, економічної, культурної, фінансової, адміністративної тощо) та посилення спроможностей України у захисті національного суверенітету та відновлення територіальної цілісності країни.

Так само як і сучасні науковці, понад століття назад видатний український вчений, громадський та політичний діяч Михайло Туган-Барановський у своїх працях значну увагу приділяв питанням, пов'язаним з війною та її наслідками для народного господарства. Його аналіз впливу Першої світової війни на економіку загалом [12], фінансову систему [3, 5, 6] та промисловість країни [2, 4] є актуальними і для сьогодення. Наукові підходи М. Туган-Барановського до обґрунтування джерел та механізмів покриття воєнних витрат, збереження стабільності фінансової системи [7, 8] були частково розкриті у низці сучасних публікацій, тоді як оцінка вченим впливу війни на трансформацію промисловості потребує додаткового вивчення.

М. Туган-Барановський, аналізуючи вплив війни на господарське життя країни, виокремлює такі основні фактори: зміна умов вивезення за кордон; зміна умов увезення іноземних творів; зміна умов кредиту; зміна умов внутрішнього транспорту; зміна умов ринку робочої сили; зміна умов внутрішнього попиту [132, с. 298]. Перший фактор, на думку вченого, на мав особливого впливу на російську промисловість, оскільки більшість її галузей працювало не на зовнішній, а на внутрішній ринок. Тому втрата закордонних ринків позначилась на роботі лише лісової, шкіряної та нафтової промисловості. Так, скорочення нафтовидобутку внаслідок дефіциту заліза та обладнання змінило напрям діяльності нафтопереробних заводів, які змушені були скоротити виробництво бензину та мастильних матеріалів, натомість наростили виробництво мазуту. Заборона на вивезення нафтопродуктів призвела до зниження технічного рівня нафтопереробних заводів, скорочення діяльності механічних заводів та втрати кваліфікованих кадрів.

Якщо припинення експорту загалом мало позначилось на російській промисловості, то зовсім інший вплив мало скорочення імпорту. Попри усталену думку, що іноземна промисловість є конкурентом місцевої та пригнічує її

розвиток, а отже, зменшення імпорту іноземних товарів безперечно має позитивно вплинути на її розквіт, М. Туган-Барановський аргументує інший підхід, аналізуючи увесь ланцюжок промислового виробництва, та підкреслює, що «продукти однієї галузі промисловості можуть бути одночасно і засобом виробництва інших промислових підприємств. Припинення підвезення цих продуктів рівносильне позбавленню промисловості засобів виробництва і повинно викликати скорочення промислового виробництва. У цьому полягає не вигідна для тубільної промисловості сторона припинення іноземного ввезення, зворотний бік медалі. Припинення іноземного ввезення, заохочуючи одні галузі тубільної промисловості, вбиває інші» [132, с. 301–302]. Припинення імпорту позбавляло промисловість необхідної їй сировини та устаткування. Так, від припинення імпорту найбільше постраждали хімічна і текстильна промисловість: давався взнаки брак барвників, які здебільшого імпортувались з Німеччини. Відбулося зниження споживання кам'яного вугілля, оскільки довелося відмовитись від 20% його імпорту. У складній ситуації опинилися такі галузі виробництва, як залізородна, цегляна та цементна, які працювали виключно на внутрішній ринок і не потребували імпорту. Однак саме в них почалося різке скорочення суспільного попиту (на 51%), пов'язаного із війною. Вчений підкреслював, що становище залізородної промисловості було найкращим показником загального стану промислової кон'юнктури. Величезне зниження попиту на метал він пояснював скороченням у країні промислового засновництва та будівельної діяльності [4]. Водночас фабриканти, які випускали сукно, зуміли отримати значний прибуток із становища. Скорочення виробництва та збуту сукна на внутрішньому ринку компенсувалося зростанням державних спецзамовлень для потреб військового відомства. Завдяки зростанню військового попиту промисловці підвищили ціни на свої вироби, внаслідок чого ця галузь змогла пройти фазу застою та реалізувати значну частку довоєнних товарних надлишків. Безробіття та розлад транспортної системи посилили процеси дестабілізації народного господарства. На зміну «вільній грі ринкових сил» прийшов планомірний розподіл національного виробництва та підпорядкування народного господарства «єдиній регулюючій свідомій волі». Завданням створеної на той час Військово-промислової ради став перерозподіл громадських продуктивних сил країни, контроль за рухом хлібних запасів.

Новий попит за умов воєнної економіки змінював структуру всього народного господарства: застій промисловості призводив до загрозливих розмірів безробіття; відбувалося перепрофілювання виробництва провідних фірм. Особливо це відбивалося на залізоробному виробництві, оскільки залізо, підкреслював М. Туган-Барановський, було тоді універсальним засобом виробництва, а рух ціни на нього характеризує перехід від фази кризи до фази піднесення [2]; нарешті деформація структури національної економіки призводила до остаточного розладу фінансового господарства країни.

Рамки розвитку кризи за умов воєнної економіки, згідно з аргументацією М.І. Туган-Барановського, стала дзеркальним відображенням економічної кризи у мирний час, однак причини та наслідки помінялися місцями. На перший план виступило звуження пропозиції через подорожчання сировини та скорочення імпорту промислового обладнання. При промисловій кризі скорочення

виробництва стало наслідком скорочення попиту та інвестицій: перевищення пропозиції порівняно з попитом призводило до зниження рівня товарних цін. У господарстві, що працювало на задоволення військового попиту, спостерігалася інша послідовність подій. Скорочення виробництва у ньому було викликано не зниженням попиту, а звуженням сировинної бази та дефіцитом засобів виробництва, що неминуче створювало умови для зростання цін. Навіть розширення держзамовлення не компенсувало різкого зниження пропозиції. Така ситуація «перевернутої піраміди» причин і наслідків виникла з розвитком економіки за воєнним сценарієм, який представляв, за словами вченого, «грандіозний досвід протекціонізму», доведеного до своєї межі – заборонної системи [4]. Цей досвід М.І. Туган-Барановський розглядав у двох аспектах – з погляду фінансування та з позицій опірності господарства руйнівному впливу надзвичайних зовнішніх чинників.

Питання фінансової та господарської стійкості, забезпечення економічної безпеки країни в умовах функціонування воєнної економіки та повоєнної відбудови можуть і мають спиратись на теоретико-методологічні розробки нашого видатного співвітчизника, глибокого науковця та державного діяча – Михайла Івановича Туган-Барановського.

1. Туган-Барановский М.И. Война и народное хозяйство. *Чего ждет Россия от войны*. Петроград, 1914. С.5–23.
2. Туган-Барановский М.И. Война и промышленность. *Речь*. 1914. № 321.
3. Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и война. *Речь*. 1915. № 16. С.268–269.
4. Туган-Барановский М.И. Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии. *Вопросы мировой войны*. Петроград, 1915. С. 269–324.
5. Туган-Барановский М.И. Откуда берутся деньги для войны. Петроград, 1917. 40 с.
6. Туган-Барановский М.И. Военные займы в теоретическом освещении. *Военные займы: сборник статей / подъ общей редакцией проф. М.И. Туганъ-Барановского*. Петроград: Тип. «ПРАВДА», 1917. С. 5–25.
7. Горін Н.О. Воєнна економіка та фінанси в історико-теоретичній інтерпретації М.І. Туган-Барановського. *М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (до 150-річчя від дня народження) / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів НАН України»*. Київ: Наукова думка, 2015. С. 137–148. URL : http://editor.inhost.com.ua/storage/100_rokiv_nanu/Viddilennya%20ekonomiky/Dppovnenny_a%20Tugan-Baranosvkiy/Tygan-Baranov_monogr.pdf
8. Горін Н.О. Досвід фінансування військових витрат під час Першої світової війни. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2023. Вип. 56. С. 314–342. <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.314>

ЄФИМЕНКО Тетяна,

академік НАН України, д.е.н., проф.,
президент ДННУ «Академія фінансового управління»

ЛОВІНСЬКА Людмила,

д.е.н., проф., зав. кафедри податкового менеджменту та
фінансового моніторингу, КНЕУ ім. Вадима Гетьмана;
зав. відділу методології бухгалтерського обліку,
НДФІ ДННУ «Академія фінансового управління»

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ ЗВІТНОСТІ ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ У РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТІ ФІСКАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

Питання оцінки впливу невизначеності на розвиток соціально-економічних систем (СЕС), пошуку відповідної методології прогнозування та ідентифікації негативних ризиків дестабілізації зовнішнього й внутрішнього характеру досліджувалися видатним економістом М.І. Туган-Барановським. У його працях відображено особливості фінансових циклів в умовах високої турбулентності економічного простору, зокрема в роботі «Промислові кризи: Нарис із соціальної історії Англії» [1, 2].

Нині управління фінансовими ризиками як на макро-, так і на мікрорівні набуває дедалі більшої актуальності у зв'язку із загостренням викликів воєнного стану, регулярними руйнуваннями ділової активності економічних агентів різних інституційних секторів. Воєнні дії призводять не лише до податково-бюджетних дисбалансів. Українцям потрібним постає забезпечення комплексного захисту суспільства від загроз знищення об'єктів критичної інфраструктури (оборонної, транспортної, енергетичної, соціальної, інформаційної тощо). Більше того, як зазначено в оновленому, в межах другого перегляду Програми розширеного фінансування (EFF, Extended Fund Facility), Меморандумі між Україною та МВФ про економічну та фінансову політику [3], виконання у 2024 р. умов 12 нових структурних маяків дасть змогу перезавантажити інституціональне середовище євроінтеграційних перетворень, спрямованих на посилення резильєнтності національної СЕС, відновлення боргової стійкості, боротьбу з корупцією і т. ін. Одним із ключових стратегічних напрямів реформ визначено сферу корпоративного управління державними підприємствами згідно з документами Організації економічного співробітництва та розвитку, міжнародними стандартами бухгалтерського обліку та фінансової звітності. Насамперед ідеться про вдосконалення управління змінами з боку центральних органів виконавчої влади (ЦОВВ), націленого на підвищення фінансової передбачуваності, прозорості та підзвітності суб'єктів державної форми власності, але без політичного втручання в їхню операційну діяльність.

Підтримка надійності, результативності системи ризик-менеджменту фінансового простору потребує гармонізації вітчизняних і наднаціональних норм та правил стосовно інформаційного забезпечення. Адже прийняття

адекватних управлінських рішень щодо руху капіталу, організації інвестиційних процесів у глобальному та регіональному вимірах із урахуванням сучасних тенденцій фрагментарності має супроводжуватися запобіганням асиметрії інформації, доступом до релевантних, транспарентних відомостей, що ґрунтуються на даних звітності економічних агентів.

Найкраща практика прогнозування та оцінки кількісних та якісних індикаторів продуктивної діяльності державних підприємств, загальна візія яких пов'язана із виконанням функцій держави (захистом національної безпеки від зовнішніх і внутрішніх загроз, підтримкою військового та оборонного потенціалу, наданням суспільних послуг тощо), передбачає застосування даних фінансової звітності. Відповідно до норм чинного законодавства [4] більшість суб'єктів господарювання державного сектора економіки належать до підприємств, що становлять суспільний інтерес. Такі економічні агенти за ст. 12-1 Закону «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 № 996-XIV (редакція станом на 01.01.2024) зобов'язані регулярно звітувати за міжнародними стандартами фінансової звітності (МСФЗ), що, по суті, має гарантувати послідовне підвищення транспарентності й достовірності відповідних даних.

Водночас державна форма власності є запорукою виконання місії такими підприємствами в аспекті розв'язання низки суспільно важливих завдань на відміну від отримання суто економічної вигоди. Оскільки фінансова звітність є основою обґрунтування стратегічних управлінських рішень, вона повинна відповідати високим стандартам джерел інформації для виконання таких завдань, особливо в періоди циклічних кризових явищ, надзвичайних ситуацій, природних, кліматичних катастроф. Якість інформації фінансової звітності для всіх типів державних підприємств має виняткове значення з таких причин:

- вона є основою для реалізації стратегії і тактики впливу держави на фінансове управління діяльністю державних підприємств через цілепокладання, сценарний підхід, моніторинг, аудит;

- її показники використовуються для оцінки фіскальних ризиків, зумовлених діяльністю державних підприємств, за методиками, які базуються на даних фінансових звітів загального призначення, описовій інформації щодо їхньої діяльності, відомостях про надану державну допомогу (пільги, субсидії, дотації) [5–7];

- відповідно до розділу III Податкового кодексу України об'єктом оподаткування податком на прибуток підприємств із джерелом походження з України та за її межами, є прибуток, який визначається шляхом коригування (збільшення або зменшення) фінансового результату до оподаткування (прибутку або збитку), визначеного у фінансовій звітності згідно з національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку або міжнародними стандартами фінансової звітності, на різниці, які визначені відповідними положеннями Кодексу (п. 134.1 ст. 134) [8].

Про важливість інформаційного забезпечення прийняття управлінських рішень за даними показників фінансових звітів державних підприємств наголошується в стратегічно важливому для нашої держави документі МВФ [3]. Зазначається, що після унормування Верховною Радою України оновлення

підходів до регулювання діяльності корпорацій, акціонером (засновником, учасником) яких є держава (законопроект від 06.07.2021 № 5593-д) [9], Міністерство фінансів відіграватиме ключову роль у фінансовому управлінні державними підприємствами. Тобто цей ЦОВВ затверджуватиме розрахункові показники у фінансових планах, які стосуються ліквідності, прибутковості, платоспроможності, розміру дивідендів тощо [9]. Авторки тез брали участь у обговоренні повідомлення від послів провідних країн світу уряду України щодо поточної реформи державних підприємств (SOE, state-owned enterprises), в якому підкреслюється важливість посилення ролі наглядових рад державних підприємств, зокрема й через затвердження стратегічних документів (у тому числі фінансових планів) цих суб'єктів господарювання.

З викладеного стає очевидним сучасний практичний вимір еволюції теоретичних засад кризових явищ, зокрема розвинених видатним вченим М.І. Туган-Барановським. Ми розглядаємо набуття актуальності лише одним із багатьох основних елементів планування та обґрунтування управлінських рішень – фінансової звітності та її якості. Якщо орієнтуватись на ключовий показник фінансової звітності – прибуток, то навіть відмінності у критеріях визнання та оцінки доходів і витрат при його формуванні можуть зумовити обрання хибних стратегій розвитку та негативні фіскальні ризики для державних підприємств¹ [10].

Управляти такими ризиками, тобто сприяти їх усуненню, можна, удосконалюючи методологію оцінки та складу витрат державних підприємств для визначення фінансового результату. Застосування МСФЗ для обліку витрат суб'єкта господарювання не встановлює обмежень щодо їх величини та складу. Водночас стосовно державних підприємств такі обмеження необхідні, бо вони унеможливають маніпулювання витратами з метою заниження прибутку, тобто виключають загрози використання підходів агресивного планування, що потенційно допустимі при формуванні прибутку за МСФЗ. Тож згадані проблемні позиції, які зумовлюють негативні фіскальні ризики, що виникають при використанні МСФЗ на державних підприємствах, слід нівелювати при вдосконаленні чинного законодавства [11] у цій сфері та розробленні нового після ухвалення законопроекту № 5593-д – з належним науковим супроводом.

Концептуальні засади управління державними підприємствами мають враховувати фіскальні ризики, пов'язані з діяльністю цих суб'єктів господарювання. Одним із чинників, що впливає на прийняття управлінських рішень в умовах турбулентності економіки, виступає якість фінансової звітності державних корпорацій як багатофункціонального джерела інформації (фінансове планування; оцінка ефективності та резильєнтності діяльності). Створення потужної інформаційно-аналітичної бази прийняття рішень стратегічного характеру на державному рівні, сприяння підвищенню транспарентності діяльності та підзвітності державних підприємств як об'єкта ризик-менеджменту фіскального простору потребує подальшого удосконалення інституціонального забезпечення сфери фінансового звітування через наближення до директивних вимог ЄС (зокрема п.4 Директиви 2013/34/ЄС, де

¹ Наприклад, НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» містить близько 169 статей звітності (показників) (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text>).

визначено, що «щорічна фінансова звітність слугує досягненню різних цілей, вона не обмежується лише наданням інформації для інвесторів на ринках капіталу, а й містить дані про попередні операції та підвищує якість корпоративного управління»). Отже, вектор державного регулювання стійкості фінансового простору, особливо в умовах воєнного стану, має бути спрямований на імплементацію найкращих практик і гармонізацію вітчизняного інституціонального середовища з наднаціональними нормами та правилами.

1. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы: Очерк из социальной истории Англии. 2-е соверш. перераб. изд. Санкт-Петербург, 1900. Переизд.: Киев, 2004. 368 с.
2. Туган-Барановский М.И. Избранное. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. 3-е соверш. перераб. изд. Санкт-Петербург, 1914. Переизд.: Москва, 1997. 576 с.
3. IMF Country Report No. 23/399. 2023. URL : <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2023/399/002.2023.issue-399-en.xml?cid=542297-com-dsp-crossref> (дата звернення – 08.01.2024).
4. Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 № 996-XIV (ред від 01.01.2024). Ст. 1. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text> (дата звернення – 08.01.2024).
5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Методики оцінювання фінансових ризиків, пов'язаних з діяльністю суб'єктів господарювання державного сектору економіки» від 11.01.2018 № 7. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/7-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення – 08.01.2024).
6. Tressel M.T., Ding X. Global Corporate Stress Tests – Impact of the COVID-19 Pandemic and Policy Responses. *IMF Working Papers*. 2021. Is. 212. URL : <https://doi.org/10.5089/9781513590820.001> (дата звернення – 08.01.2024).
7. Harris J., Tim T., Zohrab J., Karolova V., Rahman J. Updating the Balance Sheet and Quantifying Fiscal Risks from Climate Change. 2022. URL : <https://bit.ly/3volKNc> (дата звернення – 08.01.2024).
8. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення – 08.01.2024).
9. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління юридичних осіб, акціонером (засновником, учасником) яких є держава від 06.07.2021 № 5593-д. URL : https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72440 (дата звернення – 08.01.2024).
10. Наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 "Загальні вимоги до фінансової звітності"» від 07.02.2013 № 73. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text> (дата звернення – 08.01.2024).
11. Постанова Кабінету Міністрів України «Про стан фінансово-бюджетної дисципліни, заходи щодо посилення боротьби з корупцією та контролю за використанням державного майна і фінансових ресурсів» від 29.11.2006 № 1673. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1673-2006-%D0%BF#Text>

ЗВАРИЧ Роман,

д.е.н., проф., завідувач кафедри
міжнародних економічних відносин,
Західноукраїнський національний університет

ГРИНЧУК Ігор,

студент спеціальності міжнародні економічні відносини,
Західноукраїнський національний університет

ГЛОБАЛЬНІ ЗМІНИ ІНВЕСТИЦІЙНОГО ЛАНДШАФТУ УКРАЇНИ

У науковій спадщині М.Туган-Барановського однією з ключових економічних категорій є інвестиції. Вони слугують рушієм економічного зростання, визначають його темпи, циклічність динаміки, створюють можливості для соціального розвитку та технологічного прогресу. Зокрема, внеском М.Туган-Барановського у сучасну інвестиційну теорію циклів є концепція «заощадження – інвестиції», а головним фактором циклічності – непропорційність у розміщенні капіталу, що посилилася обмеженістю банківських ресурсів. Українська економіка задля реалізації економічної відбудови після війни потребуватиме значних інвестицій для свого розвитку, у тому числі – зарубіжних.

Глобалізація світової економіки створює кращі умови для економічного розвитку країн, визначає нові орієнтири трансформації їх економічної політики. Основні припущення теорії глобалізації можна узагальнити в трьох принципових положеннях. По-перше, культурні та економічні фактори є визначальними аспектами в кожному суспільстві. По-друге, за нинішніх глобальних умов і коли ми вивчаємо конкретну систему, наприклад, фінансову чи торговельну сферу, не так важливо, як вважалося раніше, використовувати категорію національної держави як одиницю аналізу, оскільки глобальні комунікації та міжнародні зв'язки зменшують її вагомість. По-третє, завдяки більшій стандартизації технологічного прогресу все більше соціальних секторів зможуть зв'язуватися з іншими групами в усьому світі, що означає швидшу та простішу комунікацію та економічні операції [1].

Глобальне інвестиційне середовище відноситься до світової економічної діяльності та подій, оскільки вони всюди впливають на цінності, масштаби та характер фінансових ринків (інвестиції та створення портфеля). В економіці існує чотири типи інвесторів, а саме: домогосподарства, підприємства, уряд та решта світу. Фінансові ринки існують для полегшення потоку коштів від однієї групи людей – заощаджувачів або кредиторів, до іншої групи людей – інвесторів або позичальників. Реальні активи визначають багатство економіки, тоді як фінансові активи визначають розподіл багатства між окремими людьми [2].

Невизначеність і ризик завжди присутні в інвестиції, якщо вона має більше за один можливий результат. Інвестор може вирішити, що робити з цією невизначеністю на основі результатів свого аналізу ризиків. Він може прийняти рішення, як цими ризиками управляти та чи інвестувати для отримання

максимально можливого прибутку. Розмір активів, прибутковість і конкурентоспроможність залежать від інвестиційних рішень. Довгострокове рішення є дуже важливим, оскільки воно впливає на прибутковість бізнесу в перспективі та зазвичай передбачає великий вплив коштів. Короткострокове інвестиційне рішення відоме як рішення щодо оборотного капіталу [3].

Світові прямі іноземні інвестиції у 2022 р. скоротилися на 12% – до 1,3 трлн дол. США. Зниження відбулося в основному через падіння обсягів фінансових потоків та операцій у розвинених країнах. Фактичні інвестиційні тенденції були більш позитивними зі зростанням заяв про нові інвестиційні проекти у більшості регіонів та секторів. Прямі іноземні інвестиції у країнах, що розвиваються, збільшилися незначно, хоча зростання було сконцентроване в декількох великих країнах із ринковою економікою, що формується. Приплив до багатьох невеликих країн, що розвиваються, залишився на колишньому рівні, а прямі іноземні інвестиції у найменш розвинені країни скоротилися. У 2022 р. збільшилися міжнародні інвестиції в сектори сталого розвитку та сповільнилися інвестиції у відновлювані джерела енергії [4].

У третьому кварталі рівень інвестицій у Європейському Союзі фактично був трохи вищим, ніж у Сполучених Штатах. Дуже високий рівень інвестицій у Південну Європу з початку 2021 р. і регіон швидко скорочує розрив з рештою Європейського Союзу. Інвестиції в машини та обладнання в ЄС перевищили допандемічний рівень у III кварталі 2022 р. Країни Західної та Північної Європи додали ще 1,3% пункту, тоді як країни Центральної та Східної Європи додали лише 0,5 в. п.. Стрибок зростання в Південній Європі на 9,9% з VI кварталу 2019 р. до III кварталу 2022 р. здебільшого відбувся за рахунок Італії та Іспанії [5].

Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) в Україну у вересні 2023 р. зросли на 126,0 млн дол. США порівняно зі збільшенням на 140,0 млн дол. США у попередньому місяці. Дані досягли історичного максимуму в 1,1 млрд дол. США у травні 2015 р. та рекордно низького рівня – у (-1,2) млрд доларів США у березні 2015 р. Половина топ-менеджерів вважають інвестклімат несприятливим, а 46% – що він не зазнає суттєвих змін [6].

Правильний вибір стратегічних принципів для здійснення інвестиційних проектів в економіці країни є важливим фактором, що визначає ефективність інвестування. Основним завданням у короткостроковій перспективі є підготовка необхідної правової та організаційної бази для підвищення функціональності механізмів, які забезпечують інвестиційний клімат, а також створення основ для збереження та посилення конкурентоспроможності вітчизняної економіки. Рекомендується розширення практики укладення прозорих угод між інвесторами та владою стосовно взаємних зобов'язань у сфері конкурентної поведінки; розроблення регіональних планів підвищення інвестиційної привабливості областей з урахуванням їх поточних рейтингів привабливості для інвесторів. Інноваційно-інвестиційна активність може стати важливим чинником у відновленні економіки після війни. Важливим аспектом післявоєнного періоду стане військова безпека, оскільки вона значно вплине на економічні процеси після завершення конфлікту [7].

Варто виокремити в Україні ключові напрями інвестиційної політики, які мають суттєвий інвестиційний потенціал: оборонно-промисловий комплекс (43 млрд дол. США інвестиційного потенціалу); металургія та металообробка (26

млрд дол. США інвестиційного потенціалу); енергетика (177 млрд дол. США інвестиційного потенціалу); природні ресурси (5,6 млрд дол. США інвестиційного потенціалу); агропромисловий комплекс (34 млрд дол. США інвестиційного потенціалу); логістика та інфраструктура (123 млрд дол. США інвестиційного потенціалу); промислове виробництво (16 млрд дол. США інвестиційного потенціалу); деревооброблення та меблеве виробництво (5 млрд дол. США інвестиційного потенціалу); фармацевтика (19 млрд дол. США інвестиційного потенціалу); інноваційні технології (11 млрд дол. США інвестиційного потенціалу).

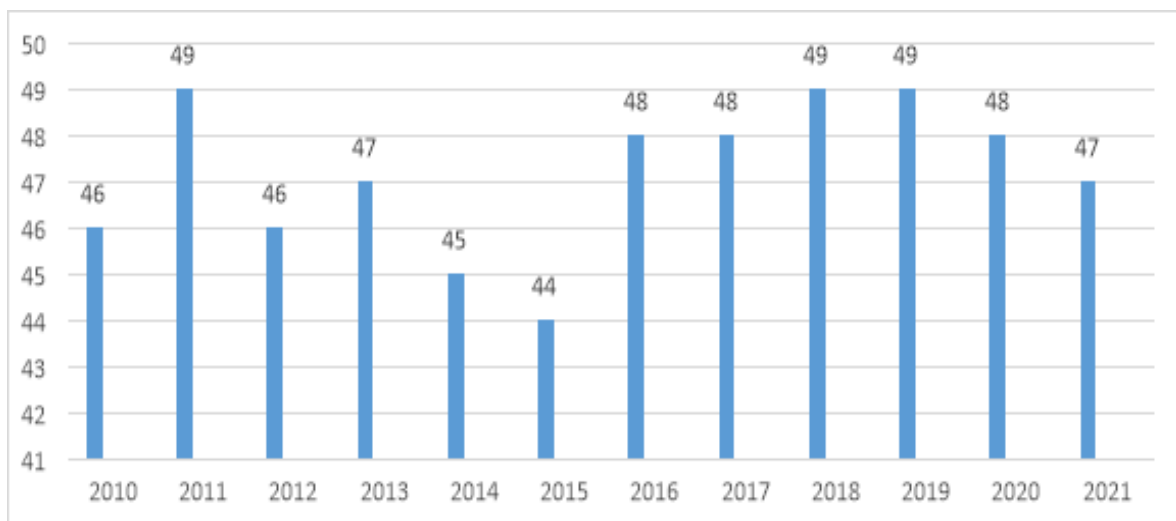
Отже, вперше сформульований М. Туган-Барановським основний закон інвестиційної теорії циклів доводить, що фази промислового циклу визначаються законами інвестування. Як результат, глобальні зміни інвестиційного ландшафту України змінюють фокус на ключові напрями інвестиційної політики, що мають суттєвий інвестиційний потенціал. Тобто потрібно бути готовим до того, що поточне глобальне порушення ритму економічної активності призведе до кризи. Ця проблема має місце, на думку М. Туган-Барановського, через: а) відсутність симетрії на ринках різних сфер у період економічного піднесення, б) розбіжності між заощадженнями й інвестиціями, в) диспропорції у коливаннях цін на капітальні блага і споживчі товари. Саме тому глобальні зміни інвестиційного ландшафту формують поточні орієнтири національної інвестиційної політики.

1. Гук О.В., Шендерівська Л.П., Мохонько Г.А. Інвестування інноваційної діяльності: початковий посібник. Київ: Видавництво «Політехніка», 2022. 186 с.
2. Крамаренко К.М. Прямі іноземні інвестиції у системі міжнародних фінансів. *Ефективна економіка*. 2021. № 4. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8781>
3. Масляк М.М. Прямі іноземні інвестиції у системі міжнародних економічних відносин. *Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення*: матеріали наукової конференції студентів. Львів: вид-во Львівського торговельно-економічного університету, 2022. С. 91–93.
4. Шепель О. Міжнародні інвестиції у системі національної економічної стійкості. *Міжнародні відносини*. 2022. № 1(55). С. 67–71.
5. FDI forecasts and trends to watch in 2023. URL : <https://www.investmentmonitor.ai/features/fdi-forecasts-and-trends-to-watch-in-2023>
6. Foreign Direct Investment Statistics: Data, Analysis and Forecasts. URL : <https://www.oecd.org/investment/statistics.htm>
7. World Economic Outlook / IMF. 2021. URL : <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2021/April/>

ІЛИЧОК Богдан,
к.е.н., доц., доцент кафедри теоретичної
та прикладної економіки,
Національний університет «Львівська політехніка»

СТАН ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РЕФОРМУВАННЯ

Україна останні 33 роки перебуває у стані кризи державного управління. Інтегральним показником рівня ефективності державного управління в Україні є індекс економічної безпеки, який обчислюється Міністерством економіки України (рис. 1). Слід наголосити, що оптимальним рівнем економічної безпеки є 100%, задовільним – від 80 до 100%, загрозливим – від 60 до 80%, незадовільним – від 50 до 60%, критичним – менше 50%.

Рис. 1. Рівень економічної безпеки України протягом 2010–2021 рр.

Джерело: Міністерство економіки України [1].

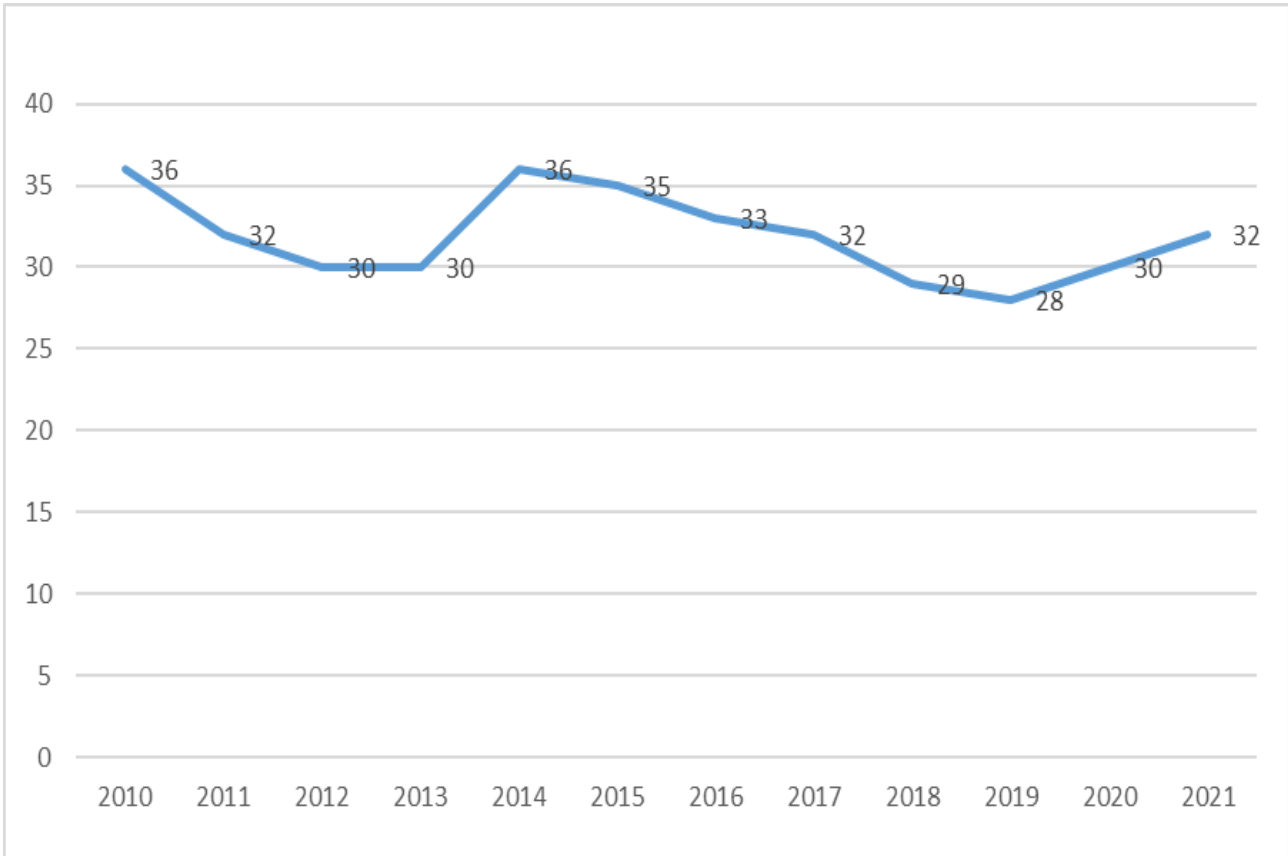
Згідно з інформацією, поданою на рис. 1, протягом 2010–2021 рр. інтегральний показник економічної безпеки України не перевищував 49%, тобто перебував у межах критичного стану. Найбільший рівень інтегрального показника спостерігався у 2011 р. та 2018–2019 рр. – 49%. Протягом 2019–2021 рр. відбулося зниження інтегрального показника економічної безпеки України з 49% у 2019 р. до 47% у 2021 р.

За існуючого рівня ефективності державного управління керівництво держави неспроможне забезпечити законність і правопорядок у проведенні реформ, зокрема земельної. Аналогічні негативні перспективи очікують організацію відбудови національного господарства після перемоги над окупантами.

Основним документом, що визначає актуальні загрози національній безпеці України та відповідні цілі, завдання, механізми захисту національних інтересів України і є основою для планування та реалізації державної політики у сфері національної безпеки, є Стратегія національної безпеки України. Згідно зі «Стратегією економічної безпеки України на період до 2025 року» однією з

найвагоміших проблем управління економікою України є катастрофічні масштаби тіньової економічної діяльності.

Щодо оцінки значень показника рівня «тінізації» економіки України до обсягу ВВП (у %), варто зазначити, що відповідно до «Методики розрахунку рівня економічної безпеки України» оптимальним є рівень до 13%, задовільним – від 13 до 18%, незадовільним – від 18 до 22%, небезпечним – від 22 до 25% і критичним від 25 до 30%.

Рис. 2. Динаміка рівня «тінізації» економіки України до обсягу ВВП

Джерело: Міністерство економіки України [1].

Згідно з інформацією, відображеною на рис. 2, рівень «тінізації» економіки України до обсягу ВВП упродовж 2010–2021 рр. був критичним (від 25 до 30%) та надкритичним, тобто перевищував критичне значення у 30%. Упродовж 2019–2021 рр. показник збільшився з 28 до 32%. Враховуючи інформацію з рис. 2, можемо констатувати, що впродовж 2020–2021 рр. рівень «тінізації» економіки України зріс, що порушило вимоги параграфу 22 «Стратегії економічної безпеки України на період до 2025 року», які полягали у «визначенні та дотриманні критичних меж і цільових орієнтирів за індикаторами основних складових економічної безпеки, наведеними в додатку», зокрема індикатора «рівень тіньової економіки», який при пороговому (критичному) значенні у 25%, в 2021 р., сягнув 32%. Таке зростання відбулося за умов, що цільовий орієнтир цього показника, зазначений у «Стратегії економічної безпеки України на період до 2025 року», становить 13% [2].

Тож наведений вище приклад демонструє значні порушення в реалізації основного плану розвитку держави – «Стратегії економічної безпеки України на

період до 2025 року». Проблема в тому, що для усунення цих недоліків належних заходів упродовж 2020–2021 рр. не вжито, тобто контроль за реалізацією основного стратегічного плану розвитку держави не є дієвий.

Основною причиною надкритичного стану рівня економічної безпеки держави впродовж десятиліть є те, що в Україні досі не проведено деколонізаційних заходів у керівних структурах влади. Тобто, від 24 жовтня 1990 р. – терміну скасування всевладдя в Україні ворогів українського народу – комуністів – основні важелі управління державою тримають у руках та основними ресурсами української економіки досі управляють особи, яких виховували зневажати та нищити усе українське. Для припинення грабунку українського народу українофобськими кланами необхідно:

- 1) провести люстрацію державного апарату України;
- 2) поетапно протягом 12 місяців зменшити рівень «тіньової» економіки України до задовільного рівня – 13% від ВВП;
- 3) привести антиофшорне законодавство в Україні у відповідність до вимог Євросоюзу.

Стосовно люстрації державного апарату в Україні зазначимо таке. В новітній історії України спроби часткової люстрації державного апарату здійснювалися президентами В. Ющенком та П. Порошенком, які прийшли до влади внаслідок національно-демократичних революцій. Тож тотальна люстрація державного апарату в Україні можлива лише внаслідок чергової національно-демократичної революції, першим наслідком якої буде обрання на посаду президента України реального патріота українського народу.

Чільним завданням в економічній площині повинно стати поетапне протягом 12 місяців зменшення рівня «тінізації» економіки України до задовільного рівня, тобто до 13% від ВВП. Двадцять шість років тому автор цього дослідження уже пропонував фіскальній службі України системний підхід, здатний суттєво зменшити рівень тіньової економіки в державі [3]. Цей підхід можна застосувати і сьогодні до поетапного обмеження обсягів тіньових та офшорних махінацій власників великих корпорацій. За основний критерій оцінки слід взяти рентабельність операційної діяльності великих корпорацій та порівнювати її з аналогічним середнім показником за видом діяльності цих корпорацій [4, с. 405]. Наявна ситуація в економіці держави, коли основна маса фантастично заможного олігархічного корпоративного сектора працює з рентабельністю операційної діяльності у 2–4% [4, с. 405], є злочинною.

Контролюючі органи держави цілком спроможні забезпечити планову детінізацію діяльності підприємств, відкрито ставлячи завдання щоквартально підвищувати на 5–8% показник рентабельності операційної діяльності. Ті підприємства, в першу чергу крупні, чії показники рентабельності операційної діяльності будуть найнижчими за середні показники по своєму виду діяльності, і повинні ставати об'єктами посиленого дослідження фіскальної служби, САП, БЕБ, НАБУ та інших антикорупційних контролюючих органів. Натомість підприємства, в яких рентабельність операційної діяльності зростатиме згідно з поставленими фіскальною службою завданнями, матимуть можливість працювати і поетапно легалізувати свої «тіньові» обороти. Поряд з легалізацією «тіньового» виробництва, зростуть і обсяги сплачених державі податків.

Протягом року таке зростання доходів держбюджету повинно становити понад 50% до обсягу попереднього року при річній інфляції не більше 3%.

Своє вагоме слово у цьому процесі повинен сказати й український парламент, посиливши кримінальну відповідальність за ухилення від сплати податків великими корпораціями, переведення точки оподаткування в низькоподаткові юрисдикції поза межами України та розкрадання бюджетних коштів. У цьому контексті варто наголосити, що оскільки Україна прагне до ЄС, то керівництво держави зобов'язане адаптувати вітчизняне законодавство до антиофшорних стандартів BEPS, які діють в ЄС. Збільшення доходів державного бюджету та їх ефективніше використання створять реальні передумови для суттєвого покращення показників економічної безпеки держави. Це, у свою чергу, створить передумови для якісної реалізації Плану Маршалла-2 в Україні.

1. Тіньова економіка: загальні тенденції : аналітична записка / Міністерство економіки, Департамент стратегічного планування та макроекономічного прогнозування, Відділ з питань економічної безпеки, детінізації економіки та статистики. URL : <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=fc48bdd5-178c-47af-b64c-c7ee533cb4b0&title=ZagalniTendentsiiTinovoiEkonomikiVUkrainiUIKvartali2021-Roku>
2. Указ Президента України «Про Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2021#Text>
3. Іличок Б.І. Проблема тіньової економіки в Україні та шляхи її розв'язання. *Регіональна економіка*. 1997. № 3. С. 134–142.
4. Статистичний щорічник України за 2021 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2022. 447 с.

КІЧУРЧАК Маріанна,

д.е.н., проф., професорка кафедри економіки України
імені М. Туган-Барановського,
Львівський національний університет імені Івана Франка

НАУКОВІ НОВАТОРСТВА М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО ДЛЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ І ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Процеси державотворення і формування національної економіки України є складними і багатограними, їх основу становлять світоглядні концепції та ідеї українських вчених-економістів. З урахуванням сучасних підходів до сталого розвитку і повоєнної відбудови економіки України актуалізується переосмислення наукової спадщини видатного українського вченого-економіста М. Туган-Барановського. До того ж переоцінка наукової спадщини вченого важлива через те, що період розквіту М. Туган-Барановського як науковця та державного діяча припав на час Першої світової війни та утвердження української державності.

Однією з особливостей наукового підходу вченого-економіста є ґрунтовність аналізу економічних явищ і процесів та глибока обізнаність із сучасними надбаннями теоретичної економіки. Це стало тим фундаментом, на основі якого побудовані оригінальні теоретичні конструкції про зовнішню природу і господарство, вартість та ціну, економічні цикли та економічну кон'юнктуру, розподіл доходів, кооперацію та грошовий обіг [1, с. 98]. Наприклад, науковець достатньо критично поставився до постулату про раціональність дій індивіда. М. Туган-Барановський відзначив, що економічний розвиток пов'язаний п'ятьма головними групами потреб [2, с. 6]. У частині розуміння місця і ролі людини в економіці, її впливу на розвиток господарства погляди вченого суголосні принципам сталого розвитку.

Крім того, М. Туган-Барановський звернув увагу на те, що економіка залежить від зовнішнього середовища, тобто природи. На його думку, «природа ставить зовнішні межі людської діяльності, і вся суспільна діяльність повинна здійснюватися в цих межах. Таким чином, усе суспільне (у тім числі й господарське) життя визначається і направляється силою умов зовнішньої природи, що є поза ним» [3, с. 127]. З огляду на українські реалії, врахування такого типу зв'язку людини і природи є важливим для оцінювання негативних наслідків війни на навколишнє природне середовище, людину та економіку. Бо, як влучно зазначив М. Туган-Барановський, «природа надає суспільному життю широке коло можливого в межах цього кола» [3, с. 128]. Війна в Україні призводить до суттєвого звуження діапазону соціально-економічного розвитку у навколишньому природному середовищі, окресленому державними кордонами. Іншими словами, воєнні злочини, які здійснює РФ, загострюють в Україні економічні, соціальні та екологічні проблеми, унеможливаючи досягнення 17 цілей сталого розвитку до 2030 р.

З огляду на розуміння М. Туган-Барановським того, що природа опосередковано через господарство має вплив на суспільний лад, то й повоєнна

відбудова економіки України повинна брати до уваги цей вплив та принципи сталого розвитку. З огляду на це важливо дати грошову оцінку екологічних втрат, до яких призводять ракетні удари по енергетичних об'єктах України, хімічних і нафтохімічних підприємствах, підрих дамб і затоплення місцевості, порушення цілісності ґрунтового покриву через використання важкої техніки, незаконний водозабір з р. Дніпро, нищення лісів, втрата біорізноманіття, перебування ворожих військ у Чорнобильській зоні тощо [4]. Згідно з орієнтовними розрахунками обсяг збитків, нарахованих Державною екологічною інспекцією відповідно до затверджених методик, станом на 05.01.2024 р. становить 2183 млрд грн, з них повітря – це 1321,4 млрд грн, земельні ресурси – 1013,1 млрд грн, водні ресурси – 83,6 млрд грн [5]. З позиції сталого розвитку і повоєнної відбудови України врахування наслідків руйнування природного довкілля має передбачати зміну вихідних даних щодо деградованих площ земель, безпечності та ефективності водокористування, площ та територій природно-заповідного фонду.

Не менш цікавими є наукові роздуми М. Туган-Барановського з приводу вчення про населення, підґрунтям чого стали теоретичні погляди Т. Мальтуса на розмноження та засоби існування. З одного боку, український науковець визнає, що чисельність населення є одним із чинників, які визначають характер економічного ладу. З іншого – вказує на те, що реальні факти не підтверджують, що основною причиною бідності є дуже швидке розмноження людства [3, с. 132, 134]. Відповідно до сучасних реалій України війна загострила проблему бідності. Зокрема, зафіксовано зростання рівня бідності в нашій країні та збільшення кількості людей, які потребують матеріальної підтримки. Згідно з оцінками ООН у 2022 р. рівень бідності в Україні зріс з 5,5 до 24,1% [6]. Для надання допомоги людям, які постраждали від війни, впроваджено урядову програму «Підтримка». Згідно з нею денна грошова допомога на проживання для осіб з інвалідністю та дітей – це приблизно 3 дол. США, для інших осіб – 2,22 дол. США [обчислено на основі 7]. З позиції повоєнного відновлення та сталого розвитку необхідно сформулювати підходи до подолання бідності, скоригувати відповідні показники [8, с. 49]. Наприклад, цільовий індикатор для цілі «Подолання бідності» для осіб, добове споживання яких є нижчим за 5,05 дол. США за ПКС, потрібно збільшити, бо кількість людей, які потребують допомоги на початок 2023 р. становила 17,6 млн осіб [9].

Через війну в Україні актуалізується важливість інновацій для повоєнної відбудови і сталого розвитку країни. На думку М. Туган-Барановського, швидкий розвиток науки і техніки зумовлює поліпшення умов життя населення [3, с. 134]. Для України важливою є структурна модернізація національної економіки та зміна сировинно орієнтованого вектора розвитку на інноваційно-інвестиційний. Важливого значення надається цифровій трансформації та розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. В умовах війни сектор інформації та комунікації здатний швидко пристосовуватися до несприятливого соціального та економічного середовища [10, с. 6]. Головними чинниками стали висока мобільність суб'єктів господарювання та здатність виконувати роботу й надавати послуги віддалено.

Отже, теоретичні напрацювання М. Туган-Барановського в царині теоретичної економіки посідають особливе місце для їх переосмислення з

погляду сталого розвитку та повоєнної відбудови економіки України. На нашу думку, вчений визначив найважливіші компоненти того фундаменту, на основі якого може відбуватися пізнання процесів виробництва з урахуванням такого чинника, як природа та людина. Також М. Туган-Барановський розширив межі пізнання економічних явищ і процесів, вказавши на необхідність урахування психологічних чинників суспільного розвитку.

1. Кічурчак М. Місце ідей М.І. Туган-Барановського в теорії відтворення суспільних благ. *М. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (До 150-річчя від дня народження)* / за ред. В. Гейця та В. Небрат. Київ: Наукова думка, 2015. С. 96–109.
2. Туганъ-Барановскій М. Психические факторы общественного развития. *Миръ Божій*. 1904. № 8. С. 2–29.
3. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / наук. ред., автор передмови і вступної статті С.М. Злупко. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. 628 с.
4. Кічурчак М. Економічні детермінанти і наслідки війни в Україні: аналіз на основі неповних даних. *Вісник Львівського університету. Серія економічна*. 2022. Вип. 62. С. 13–26. <http://dx.doi.org/10.30970/ves.2022.62.0.6202>.
5. Екозагроза / Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <https://ecozagroza.gov.ua/> (дата звернення – 06.01.2024).
6. Costs to rebuild Ukraine increase sharply. United Nations Development Programme. 2023, March 23. URL: <https://www.undp.org/ukraine/press-releases/costs-rebuild-ukraine-increase-sharply> (дата звернення – 07.01.2024).
7. Денис Шмигаль: Уряд запускає комплексну програму підтримки переселенців / Кабінет Міністрів України. 21.03.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/denis-shmigal-uryad-zapuskaye-kompleksnu-programu-pidtrimki-pereselenciv> (дата звернення – 07.01.2024).
8. Кічурчак М. Сталий розвиток і повоєнна відбудова економіки. *Відбудова для розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи: міжнародна колективна монографія* / [редколегія, голова – д.е.н. В. В. Небрат]; НАН України, ДУ «Ін-текон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2023. С. 47–61. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Reconstruction-for-development.pdf>
9. Україна: гуманітарне реагування у 2022 році / Управління ООН з координації гуманітарних питань. 10.02.2023. URL: <https://reports.unocha.org/uk/country/ukraine> (дата звернення – 07.01.2024).
10. Kichurchak M. Information and communication sector at the core of Ukraine's creative economy: assessing the structure of intercorrelations for sustainable development and postwar recovery. *Formation of market economy in Ukraine*. 2023. Vol. 49. P. 3–18. <http://dx.doi.org/10.30970/meu.2023.49.0.4901>

КОРВАТ Олена,

к.е.н., доц., провідна наукова співробітниця
відділу правового регулювання структурно-технологічного
та регіонального інноваційного розвитку,
НДІ правового забезпечення
інноваційного розвитку НАПрН України

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ

Відбудова України повинна забезпечувати перспективу розвитку національної економіки та суспільства в інноваційному напрямі. Для досягнення позитивних результатів держава має створювати сприятливі умови інноваційної діяльності, регулювати процеси її розвитку та контролювати ризики, що пов'язані з інноваційною сферою. Це актуалізує завдання переосмислення інноваційної політики України та механізмів її реалізації.

Наприкінці 2023 року Міністерством цифрової трансформації України спільно з Міністерством освіти і науки було розроблено проєкт Стратегії розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року [1] (далі – проєкт Стратегії), який було презентовано для обговорення як Глобальну інноваційну візію. Розгляд положень цього проєкту дає змогу виокремити важливі аспекти державного управління в інноваційній сфері, що потребують удосконалення.

Будь-яке управління починається з цілепокладання. У проєкті Стратегії сформульовані візія (створення платформи для вільного розвитку проривних ідей) і місія (створення можливостей для українців), а також розкриті економічна, політична, безпекова, цифрова і соціальна мети [1, с. 27], що полягають в економічному стрибку та формуванні України як драйвера інновацій для ЄС, учасника системи глобальної безпеки, країни з цифровою економікою, одного зі світових лідерів у сфері інновацій. У цьому ж документі існує визначення мети державної політики у сфері інноваційної діяльності, що полягає у «підвищенні технологічного рівня економіки, її ефективності та конкурентоспроможності для забезпечення високої якості життя населення, задоволення економічних і соціальних потреб суспільства завдяки розбудові національної інноваційної екосистеми, створенню сприятливих умов для здійснення інноваційної діяльності в Україні, реалізації інноваційного потенціалу та впровадження результатів інтелектуальної діяльності» [1, с. 2].

Потрібно відзначити, що в запропонованих формулюваннях візії, місії та мети не простежується чіткого бачення позитивних результатів інноваційного розвитку саме для національної економіки, національної безпеки, соціальної сфери та громадян України. Автор пропонує метою державної політики у сфері інноваційної діяльності визначати підвищення технологічного рівня національної економіки, її ефективності, конкурентоспроможності, насамперед за рахунок власного інноваційного потенціалу, для забезпечення національного суверенітету, високої якості життя для більшості населення України,

задоволення культурних, соціальних та економічних потреб громадян, відновлення та розвитку нації.

Якісно сформульована мета державної політики дозволяє обрати індикатори, що відображатимуть ступінь її досягнення. Наприклад, для запропонованої мети такими показниками можуть бути: частка інноваційної продукції у ВВП, частка промисловості у ВВП, сальдо зовнішньоторговельного балансу, сальдо зовнішньоторговельного балансу за інноваційною продукцією, частка експорту в реалізованій інноваційній продукції, частка інноваційних підприємств і організацій за секторами (державним, приватним, неприбутковим), частка промислових підприємств, що впроваджують інновації, частка заявок на патент від винахідників-резидентів у заявках світу, частка державних витрат на фінансування досліджень і розробок у державному бюджеті, частка державного / приватного (від резидентів) / іноземного фінансування у витратах на дослідження та розробки, частка дослідників у зайнятому населенні, співвідношення середньої заробітної плати у сфері досліджень та розробок до середньої заробітної плати по Україні, частка населення, яке отримує 50% загальних доходів населення, дохід на душу населення, прожитковий мінімум, частка населення, яке проживає за межею бідності, частка зайнятого населення працездатного віку, приріст населення, природний приріст населення. Більшість із перелічених показників у структурі індикаторів проекту Стратегії, що вимірюють досягнення цілей, відсутні [1, с. 104–107].

Проведення моніторингу інноваційної діяльності є одним із завдань державної політики [1, с. 3]. Обрання індикаторів має допомагати відстежувати як результативність Стратегії, так і її вплив не лише на економічну, а й соціальну сферу. Причиною є те, що Стратегія зосереджена переважно на впровадженні цифрових технологій. Розробники нормативного документа називають критично важливими для України defense-tech, технології «розумних» міст, medtech-, biotech-, edtech-технології. Крім цього, у проекті ставляться цілі та завдання для імерсивних технологій, технологій штучного інтелекту, розвитку GovTech, Індустрії 4.0, Індустрії 5.0 та цифрової економіки. Проте цифровізація, крім позитивних ефектів, несе суттєві ризики та загрози як для економіки та національної безпеки, так і для суспільства, про що неодноразово наголошувалось у наукових дослідженнях.

До небезпек інноваційних цифрових технологій, зокрема, відносять кіберзагрози, збільшення рівня безробіття, цифрової та соціальної нерівності [2, с. 89], монополізацію у цифровій економіці, надмірну владу у світовому масштабі [3, с. 258], зростання напруженості між країнами за технологічне домінування [4, с. 99], когнітивне поведінкове маніпулювання людьми, цифрове слабоумство і цифровий аутизм населення, втрату соціальних навичок [4, с. 114–115], цифрову диктатуру [4, с. 110], загрозу подальшого існування людства [2, с. 89; 3, с. 258]. Окрім того, що проект Стратегії не звертає уваги на ризики цифровізації, цим документом передбачається дерегуляція, щоб забезпечити найкращі можливості розвитку інноваційних технологій і сприятливі умови для інвестування [1, с. 4]. Враховуючи викладене вище, заплановане пом'якшення державного регулювання інноваційної діяльності, відсутність державного контролю за впровадженням і функціонуванням інноваційних технологій, а також

міжнародним співробітництвом в умовах суттєвих загроз національній безпеці є істотним недоліком проекту, що обов'язково має бути виправлений.

З метою удосконалення державної політики у сфері інноваційної діяльності проект Стратегії містить широкий перелік принципів, на застосуванні яких заплановано ґрунтувати державне регулювання [1, с. 28]. Це, зокрема, принципи системності, прозорості, відкритого обміну інформацією, взаємодовіри, синергії. Однак у проекті відсутні принципи верховенства права та пріоритету захисту суверенітету України й національної економіки [2, с. 90], що є найважливішими в умовах ризиків глобалізації та цифровізації.

Актуальним питанням інноваційної політики є упорядкування структури державного управління. Натепер формування та реалізація політики у сфері інноваційної діяльності в Україні здійснюється чотирма центральними органами виконавчої влади: Міністерством економіки України, Міністерством освіти і науки України, Міністерством з питань стратегічних галузей промисловості України та Міністерством цифрової трансформації України [5, с. 11–12]. Проектом Стратегії передбачена централізована модель, де заплановано створення Ради з розвитку інновацій як координаційного органу, додаткових посад заступників керівників органів виконавчої влади з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації на рівні центральних виконавчих органів влади, а також спеціалізованого центрального органу виконавчої влади у сфері інновацій – Державної агенції з питань інновацій, що буде реалізовувати інноваційну політику шляхом координації учасників екосистеми інновацій та діяльності фонду в межах агенції, здійснення моніторингу та оцінки ефективності інновацій [1, с. 33–34].

Дійсно, дублювання функцій міністерств, відсутність єдиного органу влади, відповідального за результати заходів впливу, суттєво знижує ефективність державного регулювання. Враховуючи, що інноваційна політика є складовою економічної політики, а інновації не обмежуються цифровими технологіями, доцільно повноваження з формування та реалізації інноваційної політики закріпити за Міністерством економіки України, наділивши його можливостями делегувати певні функції іншим державним органам і здійснювати контроль за їх виконанням, крім сфери освіти та науки, де Міністерство освіти і науки України має залишитися центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування (за узгодженням з Міністерством економіки України) і реалізацію інноваційної політики у сферах освіти, науки, наукової, науково-технічної діяльності та трансферу технологій.

Таким чином, формування державної політики в інноваційній сфері вимагає системного підходу та централізованого управління. У зв'язку з тим, що інноваційна діяльність спрямована на використання наукових досліджень і розробок в економіці, повноваження та відповідальність за формування і реалізацію державної інноваційної політики мають бути зосереджені у Міністерстві економіки України, а Стратегія розвитку інноваційної діяльності має стати гармонійною частиною Національної економічної стратегії.

1. Проект Стратегії розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року. Глобальна інноваційна візія України 2030. Грудень, 2023. 107 с. URL : https://winwin.gov.ua/assets/files/Проект_інноваційної_стратегії.pdf

2. Білоусов Є.М., Корват О.В. Правове регулювання економічної безпеки України в умовах становлення Індустрії 4.0. *Право та інновації*. 2023. № 4 (44). С. 88–94.
3. Корват О.В. Ризики використання штучного інтелекту в економіці даних. *Правове регулювання цифрової економіки та штучного інтелекту: національний та міжнародний виміри*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 листопада 2023 р) / Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності НАПрН України. Київ: Інтерсервіс, 2023. С. 257–260.
4. Пищуліна О. Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти / Центр Разумкова. Київ: Заповіт, 2020. 274 с. URL : https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf
5. Інноваційні проекти: фінансова і консультаційна підтримка. Керівництво для суб'єктів інноваційної діяльності / за ред. С.В. Глібка та С.О. Шкуракова. Харків: НДІ ПЗІР НАПрН України, 2023. 24 с.

КУДРЯШОВ Василь,

д.е.н., проф., заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач відділення управління державними фінансами,
ДННУ «Академія фінансового управління»

АРЗУМАНЯН Олександр,

аспірант, ДННУ «Академія фінансового управління»

УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ ФІНАНСАМИ У ПЕРІОД ВІЙНИ В АСПЕКТІ ПАРАДИГМИ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Війна, розв'язана РФ проти України, призвела до руйнування економічного потенціалу нашої країни, знищення оборонної та цивільної інфраструктури, різкого зростання тиску на соціальну систему, значного ускладнення умов проведення економічної діяльності, погіршення стану домогосподарств, вимушеної міграції населення, підприємств і установ. Водночас відбувається руйнування ринкових механізмів регулювання економічних процесів, погіршення операційної діяльності із зарубіжними компаніями та міжнародними інститутами, ускладнення доступу до міжнародного ринку капіталів. За таких умов значно зросло навантаження на державні фінанси з питань мобілізації та розподілу ресурсів для утримання фінансової збалансованості та недопущення загострення фіскальних ризиків, що можуть призвести до підриву боргової стійкості України.

В управлінні державними фінансами в період війни доцільно врахувати основні теоретичні підходи до аналізу воєнної економіки, що були розроблені М. Туган-Барановським [1] із питань змін у розвитку господарського комплексу в період війни, застосування способів фінансування воєнних витрат, внесення змін до системи оподаткування, використання державних запозичень, проведення додаткових емісій грошових коштів та управління державними фінансами в цілому.

Протидія (в аспекті фінансування) воєнним нападам, намаганням знищити нашу країну, пошкодженням та руйнуванням оборонної та цивільної інфраструктури вимагає застосування надзвичайних змін в управлінні державними фінансами. Використання системи управління державними фінансами, що застосовувалася у попередні періоди (у мирні часи), не могло забезпечити вирішення проблем, викликаних війною.

Подолання наслідків збройної агресії РФ проти нашої країни потребувало внесення досить значних змін до виконання державного бюджету. Було значно збільшено його витратну частину та внесено суттєві зміни до її структури. Зросли витрати оборонного, безпекового значення та соціальні видатки. Натомість змінилися показники витрат необоронного значення. Для забезпечення бюджетних витрат стало необхідним значне збільшення ресурсної бази щодо їх покриття. Проте можливості збільшення доходів бюджету виявилися обмеженими (внаслідок зниження ділової активності, зменшення

зайнятості, міграції населення, погіршення інших макроекономічних показників) (табл. 1).

Таблиця 1

Основні показники державного бюджету України, млрд грн

Показник	2019	2020	2021	2022	2023 (на 30.11)	2024 (план)
Доходи	998,28	1076,02	1296,85	1787,40	2397,66	1768,45
Видатки	1072,29	1288,02	1490,26	2705,42	3453,04	3309,05
Сальдо кредитних операцій	3,44	5,10	4,53	-3,33	-8,76	30,89
Дефіцит бюджету	78,05	217,96	197,94	914,70	1046,62	1571,49

Джерело: розроблено на основі даних, наведених у [2, 3], та Закону України «Про державний бюджет України на 2023 рік (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20#Text>).

Наслідком таких змін стало зниження рівнів покриття видатків (з урахуваннями кредитування) доходами бюджету. За підсумками 2022 р. видатки державного бюджету покривалися мобілізованими доходами (з урахуванням трансфертів від закордонних країн та міжнародних організацій) на 66,07%. За таких умов збалансування бюджету вимагало застосування додаткових механізмів залучення ресурсу для фінансового забезпечення непокритої доходами частини витрат.

Доходи державного бюджету були значно збільшені за рахунок залучення ресурсу, отриманого у формі фінансової допомоги від закордонних країн і міжнародних організацій. Загальний їх обсяг становив 481,09 млрд грн. Він зріс (порівняно з показником, досягнутим у 2021 р.) у 372,94 раза та досягнув 26,91% загального обсягу доходів бюджету.

Дефіцит державного бюджету в 2022 р. збільшився відносно показника за 2021 р. у 4,62 рази, а у 2023 р. (станом на 30.11, відносно показника за весь 2022 р. – на 14,42%). У 2022 р. дефіцит бюджету становив 17,62% ВВП (у 2021 р. – 3,63% ВВП).

У період війни та подолання її наслідків до завдань фінансування державного бюджету було віднесено розширення бюджетних витрат. Було знято обмеження, що накладалися фіскальними правилами щодо допустимих рівнів бюджетного дефіциту. Збільшення дефіциту бюджету виявилось необмеженим, що створило умови для зростання видатків, не покритих доходами, що потребувало залучення ресурсів, мобілізованих у рамках фінансування державного бюджету.

Фінансування державного бюджету потребувало різкого розширення джерел забезпечення, до складу яких входять надходження від приватизації державного майна, а також кошти від проведення активних операцій у рамках державного бюджету. Проте внаслідок загострення ризиків щодо їх мобілізації, переважна частина фінансування державного бюджету була отримана на основі розміщення державних запозичень.

Унаслідок погіршення ділової активності за підсумками 2022 р. виробництво знизилося майже на 29%. Ситуація значно покращилася у 2023 р.

внаслідок адаптації домогосподарств та компаній до обставин війни, а також зростання попиту на основі збільшення обсягів оплати праці [4, с. 6].

Переважна частина коштів із зовнішніх джерел отримується не з зарубіжних ринків капіталу, а надходить у вигляді фінансової допомоги (що надається у формі грантів та запозичень) від зарубіжних партнерів і донорів України. Важливою особливістю зовнішнього фінансування (яке Україна отримує від зарубіжних партнерів на основі позик) є його надання на пільгових умовах, які передбачають збільшення термінів погашення позик, а також нижчі рівні їх доходності.

У період війни виникли високі ризики порушення стійкості державного боргу. Показники державного боргу України значно зросли. Протягом першого року війни темпи збільшення державної заборгованості в Україні зросли більш ніж удвічі. Наслідком стало зростання потреб з фінансування його погашення та обслуговування. Такі зміни зчинили значний вплив на динаміку макроекономічних показників (курс національної валюти, темпи інфляції, ставки процента), а також показники державного бюджету. Проте ризики управління державним боргом в Україні розглядаються як «стримані», а не надмірно високі. Причиною є те, що фінансові зобов'язання країни є довгостроковими, до того ж обслуговування боргу призупинено (на основі угод з кредиторами), а економічні заходи, до яких вдалися органи державного управління стосовно забезпечення фінансової стабільності, виявилися вчасними та результативними.

Водночас у післявоєнний період доцільно запровадити програму поступового заміщення зовнішнього фінансування внутрішніми джерелами. Крім того, – забезпечити Україні доступ (прямий і непрямий) до міжнародних фінансових ринків. Для обмеження показників дефіциту державного бюджету рекомендується застосувати заходи, спрямовані на підвищення ефективності використання бюджетних витрат, покращення їх структури, збільшення обсягу доходів, мобілізованих до державного бюджету [5]. Для цього необхідно запровадити механізми відновлення податкових та неподаткових надходжень, а також проведення операцій з капіталом у бік їх збільшення. Такі заходи мають забезпечити обмеження відрахування ресурсів НБУ до складу доходів державного бюджету, а також поступове заміщення фінансової допомоги з боку зарубіжних партнерів у формі грантів. Упровадження таких механізмів дасть змогу утримати критичний рівень бюджетних витрат, а також їх ресурсне забезпечення без надмірного перевищення критичних рівнів фінансової стабільності та боргової стійкості.

Рекомендовано також збільшити фінансування державних запозичень із внутрішніх джерел, запровадити програми поступового заміщення фінансової допомоги від зарубіжних партнерів на використання ринкових механізмів щодо залучення ресурсу на міжнародних фінансових ринках. Доцільним є недопущення збільшення монетарного фінансування дефіциту державного бюджету України. Зокрема, потрібно передбачити впровадження в управління державними борговими зобов'язаннями механізмів, що спрямовують залучення коштів від юридичних осіб – резидентів, фізичних осіб, територіальних громад, а також нерезидентів для заміщення фінансування ресурсу центральним банком в ОВДП.

Важливо в період відновлення запровадити механізми та процедури підвищення ефективності використання ресурсу, отриманого від зарубіжних партнерів у вигляді фінансової допомоги, запровадити програму її поступового заміщення внутрішнім фінансуванням, а також відновленням розміщення ринкових державних запозичень на зовнішніх ринках капіталу.

Загалом можна зробити висновки, що в ході управління державними фінансами в період подолання руйнівних впливів війни макроекономічну та фінансову стабільність було збережено. Водночас державні фінанси продовжують перебувати під значним тиском і потребують впровадження додаткових заходів стабілізації та підвищення результативності використання коштів.

1. Туган-Барановский М.И. Война и народное хозяйство. *Чего ждет Россия от войны*. Петроград, 1914. С. 5–23.
2. Виконання Державного бюджету України в 2022 р. URL : <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/2022/>
3. Закон України «Про державний Бюджет України на 2024 рік». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text>
4. Лист про наміри до МВФ. Додаток І. Меморандум про економічну та фінансову політику. 2023, 1 грудня. URL : https://mof.gov.ua/storage/files/LOI_MEFP_Ukraine_01_12_2023.pdf
5. Національна стратегія доходів до 2030 року. URL : https://mof.gov.ua/storage/files/National%20Revenue%20Strategy_2030_.pdf

КУЗЬМІНСЬКА Ольга,

к.е.н., доц., професорка Інституту післядипломної освіти,
ДННУ «Академія фінансового управління»

ОЛІЙНИК Максим,

аспірант, ДННУ «Академія фінансового управління»

МОДЕРНІЗАЦІЯ ІНСТРУМЕНТАРІЮ ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ

Глобалізація фінансової сфери, розвиток інформаційних технологій, наслідки пандемії COVID, повномасштабна російська воєнна агресія в Україні підвищують уразливість міжнародної фінансової системи до ризиків, пов'язаних із нелегальною діяльністю з відмивання коштів, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення. За прогнозами Міжнародного валютного фонду, перспективи розвитку світової економіки відзначаються невизначеністю на тлі потрясінь у фінансовому секторі, високої інфляції, впливу вторгнення РФ в Україну. Так, згідно з базовим прогнозом, економічне зростання мало знизитися з 3,5% у 2022 р. до 3,0 % у 2023 р., після чого встановитися на рівні 2,9% у 2024 р.; причому у країнах із розвинутою економікою уповільнення зростання мало бути особливо значним – з 2,6% у 2022 р. до 1,5% у 2023 р., і до 1,4% у 2024 р. [1]. Нестабільність економічної ситуації в Україні супроводжується загостренням викликів і загроз безпеці країни, зокрема, зростають ризики поглиблення тінізації економіки та легалізації незаконних доходів, що обумовлює необхідність подальшої розбудови національної системи фінансового моніторингу на основі використання сучасного інструментарію.

Для реалізації специфічних заходів системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення як обов'язкової складової системи економічної безпеки України використовують широкий спектр методів та інструментів на основі застосування діалектичного підходу при дослідженні об'єктів фінансового моніторингу та системного і логічного підходу – для запровадження прогресивних практик та вивчення міжнародного досвіду в антилегалізаційній сфері. Зокрема, методи індукції та дедукції, аналізу та синтезу використовуються при встановленні ділових відносин з клієнтом, організації належної перевірки на основі ризик-орієнтованого підходу, здійсненні фінансових операцій. Методи ідентифікації та верифікації клієнта, кінцевого бенефіціарного власника клієнта, методи економічного моделювання, порівняння, групування, графічні прийоми, анкетування, опитування використовуються для збирання суб'єктами первинного фінансового моніторингу релевантної інформації про клієнта та фінансові операції. Запровадження таких ефективних інструментів, як новітні інформаційні технології, сприятиме підвищенню якості та швидкості проведення процедур фінансового моніторингу. Зокрема, актуальним є питання використання у практиці фінансового моніторингу штучного інтелекту (ШІ). За

попередніми оцінками Міжнародного валютного фонду, до 2027 р. фінансові організації подвоять витрати на цю нову інформаційну технологію [2].

Згідно з висновками Базельського комітету з банківського нагляду ШІ може підвищити ефективність кредитування в контексті прийняття рішень щодо кредитних операцій та протидії відмиванню грошей. Утім, наголошується на зростанні вразливості до ризиків, пов'язаних із розумінням результатів використання непрозорих моделей, потенційним виникненням зсувів та підвищенням кіберризиків [2].

У Банку міжнародних розрахунків (БМР) розроблено різні потенційні способи використання ШІ. Зокрема, в результаті запровадження проєкту «Аврора» Центру інновацій БМР встановлено, що нейромережі – як вид машинного навчання – можуть допомогти виявляти факти відмивання грошей шляхом розпізнавання особливостей та аномалій операцій, які неможливо виявити традиційними методами [2].

Потенційна можливість ШІ ухвалювати фінансові рішення знаходить дедалі більше прихильників цієї новітньої інформаційної технології як у державному, так і в приватному секторах економіки. ШІ може стати в нагоді при організації контролю дотримання банківськими працівниками норм поведінки (зокрема, недопущення використання непоінформованості клієнтів, запобігання та протидія відмиванню грошей).

Водночас широке використання ШІ може становити небезпеку. Як стверджує голова Комісії з цінних паперів та бірж США Г. Генслер, ШІ може викликати фінансову кризу. Ризики для фінансової стабільності, пов'язані із запровадженням ШІ, вимагають розроблення нового підходу до загальносистемних та макропруденційних заходів політики. ШІ може посилити фінансову вразливість, оскільки може сприяти стадній поведінці, коли окремі суб'єкти приймають схожі рішення внаслідок отримання однакового сигналу з базисної моделі або агрегатора даних [2]. Крім того, розширення непрозорих способів застосування ШІ створює нові системні ризики, оскільки вони можуть швидко посилити цикли негативного зворотного зв'язку [2]. Як зазначає Дж. Кернс, подібні питання, пов'язані із інтенсивним запровадженням ШІ, у найближчі роки діяльності поставатимуть перед центральними банками та іншими директивними органами у міру того, як вигоди і загрози ставатимуть більш очевидними [2].

Використання ШІ, як інструменту фінансового моніторингу, потребує подальших досліджень оптимістичних та песимістичних сценаріїв наслідків запровадження цієї новітньої технології та напрямів її подальшого розвитку.

1. World Economic Outlook. Navigating Global Divergences. October 2023. URL : <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2023/10/10/world-economic-outlook-october-2023>
2. [Kearns J.](https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2023/12/AI-reverberations-across-finance-Kearns) Repercussions of AI in Finance. *Finance and development*. December 2023. URL : <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2023/12/AI-reverberations-across-finance-Kearns>

КУЛИК Володимир,

к.е.н., завідувач відділу економіко-математичного моделювання та інформаційно-аналітичного забезпечення фінансово-економічних досліджень, ДННУ «Академія фінансового управління»

ШАНДИБА Дмитро,

аспірант, ДННУ Академія фінансового управління»

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ МОДЕЛІ «ВИТРАТИ-ВИПУСК» У ПРОЦЕСАХ ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Модель Леонтьєва (модель «витрати-випуск») є загальновідомою і широко застосовуваною в економічних дослідженнях, в процесах розбудови економіки, якісного поліпшення виробничої інфраструктури і її ефективності [1]:

$$x = Ax + y, \quad x \geq 0, \quad (1)$$

де x – вектор випуску, A – матриця технологічних коефіцієнтів, y – кінцевий продукт (внутрішній валовий продукт). Важливою умовою розв'язку системи (1) є *продуктивність* матриці A , коли для вектора кінцевого продукту $y \geq 0$ існує $x \geq 0$.

Модель є складнішою, ніж вважається. Адже ВВП (Y) має три форми подання, а *випуск* (X) і *проміжне споживання* (AX) можливо розглядати зі сторони як *попиту*, так і *пропозиції* (табл. 1). Спрощена трисекторна таблиця «витрати-випуск» містить чітко виділені квадранти, де представлено всі елементи моделі Леонтьєва та показано їх інформаційно-логічний зв'язок [2].

Таблиця 1

**Спрощена трисекторна таблиця «витрати-випуск»
економіки України, 2019 р.**

	Первинний сектор	Вторинний сектор	Третинний сектор	Проміжне споживання	ВВП за категоріями витрат	Внутрішнє виробництво (валовий випуск)
Первинний сектор (агросектор)	194670	162403	40452	397525	468613	866138
Вторинний сектор (промисловість)	199366	1902446	526721	2628533	975824	3604357
Третинний сектор (сфера послуг)	100648	613995	1123328	1837971	2062358	3900329
Проміжне споживання	494684	2678844	1690501	4864029	3506795	8370824
ВВП як результат виробництва, ВВП за категоріями доходу	371454	925513	2209828	3506795		
Внутрішнє виробництво (валовий випуск)	866138	3604357	3900329	8370824		

Джерело: [3].

Очевидною є необхідність якісного неухильного поліпшення виробничих технологій і, відповідно, збільшення частки ВВП у структурі випуску. А це, у свою чергу, потребує такої зміни структури ВВП – за категоріями витрат і за категоріями доходу, що забезпечить реальне зростання ВВП, якісне покращення структури ВВП. Зрозуміло, що з боку попиту таким драйвером змін є інвестування, а з боку пропозиції – оновлення і збільшення використання капітальних ресурсів, застосовуваних у процесах виробництва.

Трисекторна модель «витрати-випуск» економіки України може бути подана як:

$$\begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{21} & a_{31} \\ a_{12} & a_{22} & a_{32} \\ a_{13} & a_{23} & a_{33} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \\ y_3 \end{pmatrix} \Rightarrow$$

$$\begin{pmatrix} 866138 \\ 3604357 \\ 3900329 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0,224756 & 0,045057 & 0,010371 \\ 0,230178 & 0,527818 & 0,135045 \\ 0,116203 & 0,170348 & 0,288009 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 866138 \\ 3604357 \\ 3900329 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 468613 \\ 975824 \\ 2062358 \end{pmatrix}, \quad (2)$$

де y – вектор кінцевого продукту (ВВП за категоріями кінцевих витрат).

Для прогнозування випуску x модель (1) може бути подана як:

$$x = B1y, \quad (3)$$

де $B1 = (I - A)^{-1}$ – матриця Леонтьєва типу I.

Прогноз випуску економіки України на основі міжгалузевих зв'язків 2019 р. може бути поданий у формі такої чисельної моделі:

$$\begin{pmatrix} 866138 \\ 3604357 \\ 3900329 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1,339957 & 0,144815 & 0,046986 \\ 0,768321 & 2,356428 & 0,458142 \\ 0,402518 & 0,587424 & 1,521793 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 468613 \\ 975824 \\ 2062358 \end{pmatrix}, \quad (4)$$

Важливим є прогноз випуску в абсолютних (і/або відносних) величинах:

$$\Delta x = B1\Delta y, \quad (5)$$

де Δx , Δy – відповідно прирости випуску і кінцевого продукту.

Зростання лише кінцевих споживчих витрат в аграрному секторі на 1000 грн дає приріст випуску в усіх галузях – на 1340,96 грн в агросекторі, 768,32 грн у промисловості та 402,52 грн у сфері послуг:

$$\begin{pmatrix} 1339,96 \\ 768,32 \\ 402,52 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1,339957 & 0,144815 & 0,046986 \\ 0,768321 & 2,356428 & 0,458142 \\ 0,402518 & 0,587424 & 1,521793 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 1000 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix}, \quad (6)$$

У приведеному прикладі кінцевими споживчими витратами є індивідуальне і колективне споживання, інвестиції, експорт тощо. Аналогічно здійснюється прогноз випуску і для інших секторів; або прогноз комбінованого випуску за секторами залежно від приросту кінцевого продукту (ВВП за категоріями кінцевих витрат), для більш деталізованих моделей «витрати-випуск».

Загалом прогноз міжгалузевих зв'язків економіки може включати увесь спектр кінцевих витрат у зв'язку із зовнішньоекономічною діяльністю:

$$x = (I - (I - \bar{M})A)^{-1}((I - \bar{M})f^d + f^e), \quad (7)$$

де $(I - (I - \bar{M})A)^{-1}$ – матриця Леонтьєва типу II(B2), $\bar{M}$ – матриця імпорту, f^d – вектор внутрішнього кінцевого попиту, f^e – вектор зовнішнього кінцевого попиту (експорт).

Виникає цілком закономірне питання – яким чином слід моделювати/прогнозувати ВВП як результат галузевого виробництва, ВВП за категоріями доходу? Математики це питання оминають – оскільки вважають, що задача прогнозу вирішена (див. вище).

Кінцевий продукт (ВВП як результат виробництва) знаходимо як скалярний добуток векторів коефіцієнтів доданої вартості та випуску:

$$y = k^{DB} \cdot x, \quad (8)$$

де k^{DB} – вектор коефіцієнтів доданої вартості, що визначає дохідність (ефективність) галузевих виробництв. Для трисекторної моделі визначається :

$$k_j^{DB} = 1 - \sum_{i=1}^3 a_{ij}, j = \overline{1,3}, \quad (9)$$

де a_{ij} – коефіцієнти прямих витрат (технологічні коефіцієнти).

Тому прогнозування ВВП як результату виробництва включає заміну виробничих технологій на більш ефективніші. Конкуренція і принципи функціонування ринкової економіки сприяють цим процесам.

Для економіки України (2019 р.) ВВП за виробничим методом визначаємо як:

$$\begin{pmatrix} 371454 \\ 925513 \\ 2209828 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0,428862 \\ 0,256776 \\ 0,566575 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 866138 \\ 3604357 \\ 3900329 \end{pmatrix}. \quad (10)$$

Коефіцієнти виробничих витрат (k_j^A) характеризують виробничі витрати, що сформовані в результаті міжгалузевої взаємодії:

$$k_j^A = \sum_{i=1}^3 a_{ij} = 1 - k_j^{DB}, j = \overline{1,3}. \quad (11)$$

Ці коефіцієнти ще називають числами Брауера – Солоу, а нерівність $\sum_{i=1}^3 a_{ij} < 1, j = \overline{1,3}$ є достатньою умовою для продуктивності матриці прямих витрат A [4]. Розглянуті вище коефіцієнти важливі для аналізу вартісної структури ВВП, порівняльних досліджень галузевого розвитку різних країн [5], прогнозування процесів виробництва тощо.

Підсумовуючи викладене, необхідно акцентувати увагу на актуальних питаннях застосування моделі витрати-випуск у процесах відновлення економіки України. Вкрай важливими є:

- запуск у виробництво інноваційних/традиційних продуктів із одночасним поліпшенням технологій виробництв, безперервним зменшенням прямих витрат;
- розроблення сценаріїв міжгалузевих зв'язків з огляду на зміну структури та обсягів кінцевих споживчих витрат (інвестицій, індивідуальних та колективних споживчих витрат, експорту та ін.);

- розроблення сценаріїв міжгалузевих зв'язків з огляду на зміни структури та обсягів утворюваних доходів (прибутковість виробництв, оплата праці, податкові платежі та ін.);
- опрацювання сценаріїв із різними комбінаціями змін технологічної матриці прямих витрат A , матриці імпорту M , обсягів і структури кінцевого продукту x , у застосуванні до моделей «витрати-випуск» із більш деталізованою галузевою структурою тощо;
- недооціненими залишаються внутрішні ресурси (трудові, капітальні), що призводить до їх відпливу в більш прибуткові сфери діяльності (за кордон), і які мають бути залучені в економічний оборот;
- підготовка похідних якісних показників галузевої взаємодії та їх безперервне якісне поліпшення, підготовка спектральних характеристик для моделей різного ступеня агрегування та різних хронологічних зрізів тощо;
- приведені підходи до прогнозування можуть бути використані для оцінки викликаних війною критичних змін в економіці, процесів реконструкції економіки, зокрема інвестування інфраструктурних проєктів;
- інтеграція з матричними моделями економічного кругообороту, зокрема матрицею соціальних рахунків (матрицею фінансових потоків) [6], яка дає повне уявлення про систему взаємозв'язків між економічними агентами та ринками, включаючи зовнішньоекономічний сектор;
- означені вище підходи та інструменти допоможуть системно і більш змістовно підійти до реалізації Національної стратегії доходів України [7] та забезпечення економічної стійкості.

1. Leontief W. Input-Output Economics. 2nd ed. New York: Oxford University Press, 1986.
2. Eurostat Manual of Supply, Use and Input-Output Tables. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, European Commission, 2008. 590 p.
3. Кулик В.В. Схема «витрати-випуск» економіки Японії : Системний аналіз та моделювання міжгалузевих зв'язків економіки України. *Фінанси України*. 2022. №3. С. 53–75. <https://doi.org/10.33763/finukr2022.03.053>
4. Nikaido H. Convex Structures and Economic Theory. New York, London: Academic Press, 1968. P. 405.
5. Кулик В.В. Аналіз галузевої структури економік Японії та України в рамках агрегованих моделей «витрати-випуск». *Наукові праці НДФІ*. 2020. №3. С. 109–127. <https://doi.org/10.33763/npndfi2020.03.109>
6. System of National Accounts 2008. U.N., N.Y., 2009. 722 p.
7. Національна стратегія доходів до 2030 року. URL : <https://mof.gov.ua/storage/files/National%20Revenue%20Strategy%202030.pdf>

КУЧЕРЯВА Мар'я,

к.е.н., завідувачка Центру впровадження результатів
фінансово-економічних досліджень,
ДННУ «Академія фінансового управління»

СТАНДАРТИЗАЦІЯ СКЛАДАННЯ ЗВІТНОСТІ ПРО СТАЛИЙ, РЕЗИЛЬЄНТНИЙ РОЗВИТОК: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Сучасного розуміння концепція сталого розвитку набула вже наприкінці ХХ ст. [10]. Разом із тим відзначимо, що у своїй праці «Політична економія» видатний український вчений-економіст М. І. Туган-Барановський зауважує про основні проблеми, на вирішення яких спрямоване прийняття у 2015 р. сімнадцять Цілей сталого розвитку (далі – ЦСР) ООН: «Однак, хоч і які грандіозні здобутки людства, але в одному напрямкові ми не помічаємо майже жадних успіхів: людству все ще не вдається перемогти вбогости. І тепер, так само як і сотні років тому, мільйони людей живуть під загрозою голодної смерті і не беруть жадної участі у всім тім, що ми звемо освітою, наукою, мистецтвом, здобутками цивілізації та культури; ці мільйони не дістають нічого від величезного зросту народнього багатства, котре нагромаджується в руках невеликої частини суспільства, і майже ніякої участі не беруть в розумовому житті людства» [2, с. 15].

Нарівні зі сталістю за сучасних умов невизначеності, спричиненої багатьма чинниками зовнішнього характеру (воєнні дії, пандемії тощо), важливою характеристикою діяльності економічних агентів також виступає резильєнтність. Концепція резильєнтності розглядається у працях багатьох дослідників. Так, представники Center for Risk & Economic Analysis of Terrorism Events and Price School of Public Policy University of Southern California економічну резильєнтність виокремлюють та досліджують у статичному і динамічному вимірах (рис. 1).

СТАТИЧНИЙ ВИМІР ЕКОНОМІЧНОЇ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ

- *загальне трактування: здатність системи підтримувати функціонування в умовах шоку;
- *економічне трактування: ефективне використання ресурсів, які є у розпорядженні на даний момент часу, для виробництва якомога більшої кількості товарів

ДИНАМІЧНИЙ ВИМІР ЕКОНОМІЧНОЇ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ

- *загальне трактування: здатність системи до швидкого відновлення;
- *економічне трактування: ефективне використання ресурсів у часі для капітальних інвестицій задля прискорення процесу адаптації та відновлення

Рис. 1. Трактування економічної резильєнтності

Джерело: [11].

Розглядаючи підходи до трактування економічної резильєнтності, зазначимо, що кількісне вимірювання закладено саме в економічну складову динамічного виміру через встановлення ключового показника – величини відвернених втрат економічних агентів (у відсотках до оціночної суми потенційних витрат) [11]. Трактувати поняття «резильєнтність», «макроекономічна резильєнтність», «економічна резильєнтність» також

намагаються експерти Світового банку [6, с. 31]; громадські наукові об'єднання (ZOE Institute for Future-fit Economies) [12] та ін.

Важливою складовою оцінки сталості та резильєнтності діяльності економічних агентів є надійна та достовірна інформація, одним із джерел якої може виступати звітність підприємств про сталий розвиток. Дані цієї форми звітності, з одного боку, характеризують рівень адаптивності суб'єкта господарювання до викликів сьогодення, а з іншого – виступають об'єктом агрегування даних з питань досягнення ЦСР на макrorівні.

Основа звітування підприємствами з питань сталого розвитку становить концепція ESG (Environmental, Social, Governance), що використовується для оцінки сталого розвитку та етичного впливу інвестицій, підприємств чи виду діяльності. Кожен з трьох компонентів представляє окремий аспект діяльності суб'єкта, зокрема:

- екологічний аспект включає розкриття інформації про такі фактори, як зміна клімату, виснаження ресурсів, забруднення, управління відходами та біорізноманіття [1]. Підприємства із розвиненою практикою звітування з питань ESG прагнуть мінімізувати свій вуглецевий слід, зменшити кількість відходів, використовувати відновлювані джерела енергії та просувати сталі практики;

- соціальний аспект передбачає розкриття інформації про те, як підприємство взаємодіє із зацікавленими сторонами, включаючи співробітників, клієнтів, постачальників, місцеві громади та суспільство загалом;

- управлінський аспект стосується розкриття інформації щодо систем, структур і процесів, які покладено в основу прийняття рішень та здійснення нагляду за діяльністю підприємства. Він охоплює такі питання, як корпоративне управління, незалежність наглядових органів, винагорода керівництва, прозорість та управління ризиками. Ефективне управління забезпечує інтеграцію до діяльності підприємства принципів підзвітності, прозорості, стандартів етичної поведінки та раціональних управлінських практик.

До останнього часу ключовою методологічною проблемою, пов'язаною із складанням підприємствами зазначеної звітності, була відсутність єдиних підходів до стандартизації розкриття інформації. Проте починаючи з 2017 р. на рівні міжнародних професійних організацій триває активна робота щодо уніфікації переліку тем для розкриття, показників та методики їх розрахунку. До таких ініціатив зокрема належать: Global Reporting Initiative [5]; документ Конференції ООН з торгівлі та розвитку «Guidance on Core Indicators for Sustainability and SDG Impact Reporting» (далі – GCI UNCTAD ISAR) [13]; Директива (ЄС) 2022/2464 Європейського Парламенту та Ради від 14 грудня 2022 р. про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 537/2014, Директиви 2004/109/ЄК, Директиви 2006/43/ЄК та Директиви 2013/34/ЄС щодо корпоративної звітності зі сталого розвитку [9]; Європейські стандарти звітування зі сталого розвитку (ESRS, EFRAG) [4]; стандарти Ради з міжнародних стандартів сталого розвитку (IFRS S1 «Загальні вимоги до розкриття фінансової інформації, пов'язаної зі сталим розвитком» [7]; IFRS S2 «Загальні вимоги до розкриття фінансової інформації, пов'язаної зі сталим розвитком» [8]) та інші.

Порівняння методологічних підходів до розкриття інформації у звітності про сталий розвиток у наведених вище міжнародних стандартах та документах

показало, що загалом сфери розкриття інформації у звіті про сталий розвиток містять три основних напрями ESG, проте у різних зрізах. Зокрема, положення Директиви 2022/2464 та стандартів ESRS спрямовані безпосередньо на підготовку звіту про сталий розвиток як інтегрованої невід'ємної складової пакета річної звітності визначених типів підприємств (річна фінансова звітність загального призначення, звіт про управління) та його часткову формалізацію через виділення ключових елементів (ESRS 1 «Загальні вимоги» (General Requirements [3]): загальна інформація (розкриття даних через посилання на розділи звіту про управління); інформація щодо навколишнього середовища; соціальна інформація; інформація про управління. Причому положення Директиви 2022/2464 чітко засвідчують, що основним інформаційним джерелом підготовки звітів про сталий розвиток слугують саме дані бухгалтерського обліку та звітності у поєднанні з іншими інформаційними системами підприємства (п. 33) [9].

Вдалою спробою уніфікувати перелік показників звітності підприємств про сталий розвиток є ініціатива GCI UNCTAD ISAR [13]. Попри те, що цей документ не обмежує підприємства у праві додатково розкривати галузеві аспекти діяльності, існує проблема відсутності роз'яснень щодо формування галузевих показників, що унеможливорює порівнянність даних. Вирішення цієї проблеми потребує більш широкого та всеохоплюючого підходу, зокрема як це пропонується в стандартах ESRS.

Методологічною основою подальшого удосконалення організаційно-методичного забезпечення розкриття підприємствами інформації про сталий, резильєнтний розвиток може слугувати концепція звітування, що наразі закладається у правовому полі ЄС через внесення Директивою 2022/2464 вимог щодо стандартизації змісту такої звітності. Імплементация директивних вимог ЄС до вітчизняного нормативно-правового поля у сфері бухгалтерського обліку та звітності потребує наукового обґрунтування концептуальних засад звітування підприємств про сталий розвиток.

1. Конвенція про біорізноманіття / Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. URL : <https://mepr.gov.ua/diyalnist/napryamky/bioriznomanittya/mizhnarodni-dogovory-u-sferi-zberezhennya-bioriznomanittya-dykovi-flory-ta-fauny/konventsiya-pro-bioriznomanittya/> (дата звернення – 08.01.2024).
2. Туган-Барановський М.І. Політична економія: Курс популярний. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1927. 185 с.
3. European Sustainability Reporting Standards (ESRS). 2023. URL : https://www.efrag.org/Assets/Download?assetUrl=%2Fsites%2Fwebpublishing%2FSiteAssets%2FESRS%25201%2520Delegated-act-2023-5303-annex-1_en.pdf (дата звернення - 08.01.2024).
4. The first set of ESRS – the journey from PTF to delegated act / EFRAG. 2023. URL: <https://www.efrag.org/lab6> (дата звернення – 08.01.2024).
5. Global Reporting Initiative. URL: <https://www.globalreporting.org/standards/> (дата звернення – 08.01.2024).
6. Hallegatte S. Economic Resilience: Definition and Measurement. *Policy Research Working Paper* / The World Bank. 2014. No. 6852. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/ea1ef6dc-1ed4-528f-8b76-6b9b02971b1a/content> (дата звернення – 08.01.2024).

7. ISSB IFRS S1 General Requirements for Disclosure of Sustainability-related Financial Information. 2023. URL : <https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/publications/pdf-standards-issb/english/2023/issued/part-a/issb-2023-a-ifrs-s1-general-requirements-for-disclosure-of-sustainability-related-financial-information.pdf?bypass=on> (дата звернення - 08.01.2024).
8. ISSB IFRS S2 Climate-related Disclosures. 2023. URL: <https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/publications/pdf-standards-issb/english/2023/issued/part-a/issb-2023-a-ifrs-s2-climate-related-disclosures.pdf?bypass=on> (дата звернення - 08.01.2024).
9. LSE Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting (Corporate Sustainability Reporting Directive). 2023. Overview. URL: <https://climate-laws.org/geographies/european-union/laws/directive-eu-2022-2464-of-the-european-parliament-and-of-the-council-of-14-december-2022-amending-regulation-eu-no-537-2014-directive-2004-109-ec-directive-2006-43-ec-and-directive-2013-34-eu-as-regards-corporate-sustainability-reporting-corporate-sustainability-reporting-directive> (дата звернення - 08.01.2024).
10. Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J., Behrens W.W. The limits to growth. New York: Universe Books, 1972.
11. Rose A. Economic Resilience: Concepts and Measurement. URL : https://www.wto.org/english/res_e/reser_e/adam_rose_040321.pdf (дата звернення - 08.01.2024).
12. Sustainable Prosperity. Economic Resilience. URL: <https://sustainable-prosperity.eu/sustainable-prosperity/economic-resilience/> (дата звернення - 08.01.2024).
13. Guidance on Core Indicators for Sustainability and SDG Impact Reporting / UNCTAD. 2022. URL : https://unctad.org/system/files/official-document/diae2022d1_en.pdf (дата звернення - 08.01.2024).

ЛУЦКІВ Олена,

к.е.н., старша наукова співробітниця відділу
регіональної економічної політики,
ДУ «Інститут регіональних досліджень
імені М.І. Долішнього НАН України»

ГАБРЕЛЬ Марта,

к.е.н., старша наукова співробітниця відділу
регіональної економічної політики,
ДУ «Інститут регіональних досліджень
імені М.І. Долішнього НАН України»

ІННОВАЦІЙНИЙ ПАРАДОКС: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Досліджуючи взаємозв'язок між інноваціями та продуктивністю, бачимо багато парадоксальних особливостей. Так, загалом інновації сприяють зростанню продуктивності, але зростання продуктивності не завжди спостерігається в тих самих галузях економіки, де активно впроваджують інновації на інноваційні технології. Окрім того, взаємозв'язки між інноваційними технологіями та продуктивністю не обов'язково є прямими та лінійними, в деяких випадках вони можуть бути навіть негативними, залежно від різних обмежень, що стримують і гальмують інновації. На взаємозв'язок між інноваціями та продуктивністю також впливає і багато різних регіональних особливостей.

З початку 1980-х років численні дослідження засвідчили, що взаємозв'язок інновацій і продуктивності не є лінійним або відбувається виключно в межах інноваційної фірми, наприклад, починаючи з науково-дослідної діяльності, перш ніж досягти ринку через виробництво, маркетинг і продажі. Натомість інновації виникають через системну, формальну (ринкову) і неофіційну (неринкову) взаємодію між широким колом суб'єктів господарювання, таких як інноваційні фірми, постачальники, користувачі, університети, дослідницькі інститути, урядові організації, регуляторні органи, банки та венчурні підприємства. Тобто інновації виникають саме в інноваційних системах, а не в інноваційних фірмах [1]. Слід зазначити, що низка структурних проблем у регіональних інноваційних системах, а не лише в університетах, науково-дослідних інститутах і компаніях, перешкоджає здатності промислових підприємств і регіонів отримати значний приріст продуктивності від інновацій або впоратися з руйнівною дією останнього.

«Інноваційний парадокс» викликає значний інтерес західних науковців протягом останніх чотирьох десятиліть. Однак, незважаючи на дослідження цієї проблематики, ані результати проведених емпіричних досліджень, ані теоретичні пояснення парадоксу не дають переконливої відповіді щодо того, наскільки інформаційні та комунікаційні технології (ІКТ) впливають на підвищення продуктивності економіки. Дослідження вченими цього явища має на меті вирішити парадокс продуктивності шляхом аналізу сповільнюючого

впливу технологічних інновацій на продуктивність та зв'язок між ІКТ та продуктивністю економіки.

На думку багатьох західних науковців, позитивний зв'язок між інформаційно-комунікаційними технологіями і продуктивністю є не дуже чітким, хоча за останні десятиліття економічні системи трансформувалися саме завдяки появі нової інформації та новітніх технологій, які змінили майже всі сфери нашого життя. Слід зазначити, що в більшості країн ОЕСР ІКТ почали з'являтися ще у 1970-х роках і швидко поширювалися впродовж 1980-х років і до сьогодні. Однак, незважаючи на це, економічні наслідки впровадження інноваційних технологій були дещо меншими, ніж можна було очікувати, і це є важливою ознакою так званого «парадоксу інноваційної продуктивності». Так, Р. Солоу ще у 1987 р. зазначав: «Ви бачите еру комп'ютерів усюди, окрім статистичних даних про продуктивність», і ця думка залишається актуальною після понад тридцять п'ять років потому. На думку вченого парадокс продуктивності може виникати з різних причин. По-перше, промислові підприємства можуть використовувати ІКТ для цілей, які не спрямовані безпосередньо на зростання продуктивності. По-друге, деякі ІКТ просто замінюють існуючу технологію новим сучасним рішенням без фундаментальної зміни характеру продуктів і виробничих процесів. В останньому випадку ключовим питанням є відокремлення пов'язаних з інноваціями ІКТ, які можуть впливати на продуктивність, від неінноваційних ІКТ, які не впливають на продуктивність [1]. Підтвердженням цього положення є той факт, що значні технологічні перетворення не зумовлюють суттєвого зростання продуктивності, навіть після наступного винаходу, а саме Інтернету, тож парадоксальні проблеми існують і сьогодні.

Сучасні теоретичні та емпіричні дослідження впливу інновацій на продуктивність свідчать, що вони залежать від типу інновацій. Так, на думку Кенджа Лі та Санг-Мок Канга, інноваційні процеси можуть у короткостроковій перспективі зумовити більш високу продуктивність, ніж інноваційна продукція. Вони стверджують, що технологічні інновації в основному спрямовані на зміну виробничого процесу виготовлення існуючої продукції для зменшення витрат, дефектів, відходів і часу її виготовлення, або підвищення ефективності виробництва та, зрештою, збільшення продажів. З іншого боку, інноваційна продукція, як правило, стикається з високим рівнем дефектів і проблемами на ранній стадії циклу її виготовлення, що вимагає її коригування. Оскільки коригування потребує часу, інноваційна продукція може чинити негативний вплив на продуктивність у короткостроковій перспективі. Крім того, ринковий успіх нових продуктів не є гарантованим і потрібен тривалий час, щоб переконатися, що нові продукти користуватимуться попитом на ринку. Вони також припускають, що нові продукти, ймовірно, призведуть до негативного впливу на продуктивність індивідуального виробництва (тобто одноразових і невеликих партій) [2].

У більшості існуючих досліджень парадоксу продуктивності використовується традиційний підхід, який розглядає ІКТ як один із багатьох факторів у виробничій функції [1]. Вірогідним поясненням цього явища також є наявність екзогенних та ендогенних факторів, які сприяли падінню продуктивності, такі як: фінансова криза 2007–2008 рр., криза 2011 р.,

виснаження виробничого потенціалу країн, що розвиваються, політика, яка не заохочує активізацію інноваційних процесів та недостатнє перетворення технологій на інноваційну продукцію.

Серед науковців також існує і думка, що нові ІКТ зазвичай, але не завжди, передбачають інновації, що націлені на вдосконалення виробничого процесу на промислових підприємствах регіону. З іншого боку, впровадження нових ІКТ також може бути пов'язане із інноваційною продукцією [3].

Ряд вчених відзначає, що активні процеси застосування нових технологій вимагають інвестицій у нематеріальні активи, такі як: людський капітал, нові процеси та організаційні структури, що не враховуються в короткостроковій статистиці продуктивності [2]. Однак не всі науковці дотримуються цієї думки. Так, на думку М. Портера та В. Міллара, інвестиції в інформаційні та комунікаційні технології є джерелом конкурентної переваги та засобом підвищення продуктивності. Вони стверджували, що промислові підприємства отримують вигоду від використання ІКТ. З одного боку, ІКТ теоретично дають можливість діяти швидше, точніше та гнучкіше. З іншого боку, ІКТ не тільки впливають на те, як виконуються операційні процеси, а й допомагають покращити дизайн продукції та збільшити продуктивність виробництва. Тобто вони припускають, що ІКТ разом з іншими інвестиціями, включаючи придбання обладнання та навчання, чинять значний вплив на продуктивність [3].

З іншої точки зору, технологічні зміни, викликані ІТ, швидко підвищують продуктивність виробництва, водночас при цьому звільняючи працівників. Тому існує певна обмежена підтримка більш швидкого зростання продуктивності в ІТ-інтенсивних галузях у США з кінця 1990-х років. Найважчим для цієї парадигми, на думку ряду науковців, є скорочення обсягів виробництва в ІТ-інтенсивних галузях порівняно з рештою виробництва. Підвищення продуктивності, якщо його можна виявити, є результатом іще швидшого зниження зайнятості [3].

Проведені західними науковцями дослідження цього явища засвідчують, що використання передових технологій, таких як інформаційні та комунікаційні технології, у США дає більший приріст продуктивності праці, ніж у Німеччині. Спричинена ІКТ надлишкова продуктивність є вищою у сфері послуг, ніж у виробництві.

Підсумовуючи наведене вище, слід зазначити, що наразі не існує чіткого взаємозв'язку між інноваціями та продуктивністю економіки. Одним із найпопулярніших пояснень виникнення інноваційних парадоксів, особливо на регіональному рівні, є гіпотеза щодо неефективної інноваційної системи. Слід зазначити, що інноваційний парадокс виникає також і через те, що промислові підприємства не мають достатніх обсягів фінансування, необхідного для виділення ресурсів на розробки нових інноваційних технологій та продуктів; відсутність навичок (наука, технології, інженерія та математика) обмежує здатність підприємств брати участь у розробці та комерціалізації інновацій; низькі управлінські здібності для вирішення ключових складнощів упровадження інноваційного процесу; домінування видів діяльності з низькою доданою вартістю призводить до низького попиту на перспективу для ведення інноваційної діяльності; низький рівень співпраці між промисловими підприємствами та науковими організаціями перешкоджає синергетичним

відносинам між ними та розвитку інноваційних процесів тощо. Підводячи підсумок, можна зазначити, що дослідження інноваційного парадоксу засвідчує, що глобальне уповільнення продуктивності може бути наслідком структурних проблем і неефективності функціонування регіональних інноваційних систем, які обмежують здатність промислових підприємств отримувати вигоду від перспективних технологій.

1. Acemoglu D., Autor D., Dorn D., Hanson G.H., Price D. Return of the Solow Paradox? IT, Productivity, and Employment in US Manufacturing. *American Economic Review*. 2014. Vol. 104 (5). Pp. 394–399. URL: <https://ideas.repec.org/a/aea/aecrev/v104y2014i5p394-99.html>
2. Lee K., Kang S.-M. Innovation Types and Productivity Growth: Evidence from Korean Manufacturing Firms. *Global Economic Review*. 2007. Vol 36 (4). Pp. 343–359. <https://doi.org/10.1080/12265080701694512>
3. Kijek T., Kijek A. Is innovation the key to solving the productivity paradox? *Journal of Innovation & Knowledge*. 2019. Vol. 4. Is. 4. Pp. 219–225. <https://doi.org/10.1016/j.jik.2017.12.010>

МІЩЕНКО Володимир,

д.е.н., проф., завідувач сектору цифрової економіки,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

НАУМЕНКОВА Світлана,

д.е.н., проф., професорка кафедри фінансів,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАБІЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГРОШОВОЇ ОДИНИЦІ В КОНТЕКСТІ КІЛЬКІСНОЇ ТЕОРІЇ ГРОШЕЙ

Науковий спадок М. Туган-Барановського як основоположника номіналістично-кількісної теорії грошей сьогодні є надзвичайно актуальним для вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням і підтримкою стабільності національної грошової одиниці. Розроблена М. Туган-Барановським теорія регульованих грошей (або, як він її називав, «кон'юнктурна теорія грошей») ґрунтується на тому, що загальний рівень цін у країні та цінність (вартість) грошей залежать не від їхньої кількості в системі грошового обігу, а від кон'юнктури товарних ринків, що цілком природньо дає змогу поєднати концептуальні положення товарної та кількісної теорій походження грошей, завдяки чому вони стають не антагоністичними, а органічно доповнюють одна одну [1, с. 57].

Завдяки розробленню теорії регульованих грошей М. Туган-Барановський фактично став засновником неокласичного напрямку в розвитку фундаментальних положень сучасної теорії грошей, використання якого допомагає нам формувати ефективну методологію та творчо розвивати практику забезпечення і підтримки стабільності національних грошей, а також цінової стабільності в економіці країни.

Світова політична та макроекономічна нестабільність призвели до посилення геоекономічної фрагментації, що обумовило необхідність пошуку нових підходів до забезпечення та підтримки як внутрішньої, так і зовнішньої стабільності національних грошей. Актуальність проблеми обумовлена тим, що стабільність грошей тісно пов'язана із забезпеченням і постійною підтримкою цінової та макрофінансової стабільності, стабільності функціонування грошово-кредитного і фінансового ринків, а також стабільності державних і корпоративних фінансів [2, с. 49].

Відповідно до сучасної теорії грошей, забезпечення їх стабільності є виключною прерогативою та головною функцією центрального банку, який на основі використання законодавчо визначених монетарних інструментів може виконувати її найбільш ефективно [3, с. 112]. Однак варто зазначити, за такого підходу центральний банк може забезпечити лише відносну, а не абсолютну стабільність грошової одиниці. Така ситуація пояснюється тим, що в умовах практичного використання основних положень кількісної теорії грошей інфляція іманентно властива всій економічній моделі сучасного розвитку, який за своєю сутністю є інфляційним [4, с. 55]. Тому центральні банки у своїй практичній діяльності постійно стикаються з проблемою одночасного

забезпечення стабільності грошової одиниці, цінової стабільності та макрофінансової стабільності. Проте практика показала, що самостійно розв'язати цю проблему центральному банку дуже складно через відсутність відповідних повноважень та інструментів [5, с. 28; 6, с. 37].

Особливої гостроти ця проблема набуває в Україні, де практично половина активів і пасивів банківської системи перебуває під формальним управлінням уряду. У зв'язку з цим забезпечення та підтримка стабільності національної грошової одиниці сьогодні є проблемою не лише центрального банку, а й уряду, який, однак, законодавчо не наділений відповідним мандатом, а тому формально й не несе відповідальності за її підтримку.

Сучасна практика управління та діяльності центрального банку фактично у всіх країнах світу суттєво відрізняється від теорій та концепцій «делегування», згідно з якими повноваження пропорційно розподіляються між окремими учасниками процесу управління (у випадку підтримки стабільності грошової одиниці – між центральним банком і урядом). У сфері емісії грошей та регулювання грошового обігу центральний банк є монополістом, який наділений практично необмеженими правами, а тому свої повноваження він не делегує іншим органам державного управління та неохоче бере участь у програмах координації діяльності. Однак, використовуючи лише власні інструменти, які визначено законодавчо, центральний банк не може забезпечити достатній рівень цінової стабільності, навіть встановлюючи інфляційні таргети, а тому його діяльність у цій сфері повинна бути узгоджена з урядом у межах реалізації загальнодержавної антиінфляційної політики [7, с. 34; 8, с. 47]. Крім того, існують певні суперечності між формальним інституційним дизайном грошово-кредитної політики та розумінням окремими політиками сутності, характеру незалежності та функцій центрального банку як органу державного управління та регулятора грошово-кредитного ринку. Через це центральному банку складно одночасно підтримувати і цінову стабільність, і економічну політику уряду [9, с. 38].

На наш погляд, в умовах посилення інфляційних процесів одним із ключових напрямів забезпечення стабільності національної грошової одиниці повинно стати суттєве розширення формального і неформального співробітництва центрального банку та уряду шляхом посилення існуючих та запровадження нових механізмів координації грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики, а не лише на основі формального визначення потенційної можливості такого процесу в мандатах центральних банків [10, с. 64].

Практика діяльності центральних банків багатьох країн світу засвідчила, що без запровадження дієвих механізмів координації грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики неможливо вирішити дилему між ціновою та фінансовою стабільністю, оскільки центральні банки, виконуючи свої функції щодо забезпечення стабільності грошової одиниці, можуть реалізувати лише два варіанти монетарної політики – стимулюючу, або рестриктивну, які мають діаметрально протилежний вплив на цінову та фінансову стабільність [11, с. 26].

У найближчій перспективі потреба у посиленні координації грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики для України іще більше актуалізується, оскільки необхідно знайти виважений баланс між стримуванням інфляції, забезпеченням макрофінансової стабільності та підтримкою високих

темрів економічного зростання. Враховуючи можливість упровадження цифрових грошей центрального банку (CBDC) та активізації використання децентралізованих фінансових ринків, у довгостроковій перспективі центральний банк може перетворитися на публічну цифрову платформу, а його роль і функції в системі регулювання грошово-кредитних відносин можуть суттєво трансформуватися. Однак завдання щодо забезпечення та підтримки стабільності національних грошей та цінової стабільності, на наш погляд, і надалі залишатимуться актуальними.

Проведене дослідження дає змогу зробити висновок про те, що перспективи забезпечення та підтримки внутрішньої та зовнішньої стабільності національних грошей полягають насамперед у подоланні політичної та макроекономічної нестабільності, обумовленої світовою системною кризою.

З метою розв'язання практичних проблем, пов'язаних із підтримкою стабільності національних грошей та цінової стабільності, доцільним є встановлення значення інфляційного таргету – спільним рішенням уряду та центрального банку, що сприятиме посиленню взаємної відповідальності обох сторін і підвищенню ефективності управління інфляційними процесами. Крім того, у мандаті центрального банку необхідно більш чітко передбачити механізми та інструменти координації грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики з метою забезпечення макрофінансової стабільності та стимулювання економічного розвитку. Такий підхід, на наш погляд, повністю узгоджується з основними постулатами кількісної теорії грошей та відповідає концептуальним положенням теорії регульованих грошей М.І. Туган-Барановського.

1. Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и метал. Одесса: Культура, 1919. 132 с.
2. Мищенко С.В. Современные проблемы теории денег и денежного обращения: монографія. Київ: Центр наукових досліджень Національного банку України, Університет банківської справи, 2011. 230 с.
3. Теорія і практика грошового обігу та банківської справи в умовах глобальної фінансової нестабільності: монографія / за ред. д.е.н., проф. О.В. Дзюблюка. Тернопіль: ФОП Осадца Ю.В., 2017. 298 с.
4. Науменкова С.В. Обстеження збалансованості попиту та пропозиції на кредитному ринку: досвід центральних банків. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2014. № 10 (163). С. 51–57.
5. Мищенко С.В. Новые тенденции в монетарной политике и регулировании финансовых систем. *Фінанси і кредит*. 2010. № 40. С. 26–29.
6. Міщенко В.І. Санаційний банк – «бідж-банк» як механізм роботи з нежиттєздатними банками: монографія. Київ: УБС НБУ, 2011. 119 с.
7. Naumenkova S., Malyutin O., Mishchenko S. Transition to inflation targeting in Ukraine: new tools for monetary policy. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics*. 2015. № 1 (166). С. 31–39.
8. Mishchenko S., Naumenkova S., Mishchenko V., Ivanov V., Lysenko R. Growing discoordination between monetary and fiscal policies in Ukraine. *Banks and Bank Systems*. 2019. Vol. 14. Is. 2. P. 40–49.
9. Гриценко А. А. Концептуальні засади переходу до нової парадигми монетарної політики. *Економіка України*. 2009. № 2. С. 31–41.
10. Міщенко В.І., Науменкова С.В. Організація ф'ючерсного валютного ринку. *Фінанси України*. 1998. № 10. С. 60–69.
11. Міщенко В.І., Сомик А.В. Монетарний трансмісійний механізм в Україні. *Вісник Національного банку України*. 2007. № 6. С. 24–27.

МОКІЙ Анатолій,

академік АН ВШ України, д.е.н., проф., провідний науковий
співробітник відділу регіональної економічної політики,
ДУ «Інститут регіональних досліджень
ім. М.І. Долішнього АН країни»

КОШКАРОВ Степан,

к.е.н., доц., директор, Чернівецький кооперативний фаховий
коледж економіки і права

БУБЛЕЙ Галина,

к.е.н., доц., доцентка кафедри міжнародних економічних відносин,
Запорізький інститут економіки та інформаційних технологій

ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В СВІТЛІ ТЕОРЕТИЧНИХ ПОЛОЖЕНЬ МИХАЙЛА ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Екзистенційні проблеми, які визначають існування держави і народу України, – це, насамперед, виклики глобального середовища, що ширше і глибше, ніж інші компоненти геоекономічного простору, охоплюють глобальні інформаційні потоки, у тому числі релігійні та ментальні, а також екологічні, техногенні ризики і загрози національній безпеці. Для нашої країни таким викликом є сучасний етап 350-річної війни московії на знищення суверенної України.

Другою екзистенційною проблемою є несформованість Української нації та національної ідеї. Імперський геноцид українців у 1921–1922, 1932–1933, 1945–1947 рр. призвів до фізичного та психологічного знищення нації, що було посилено переселенням росіян у південно-східні області України і призвело до домінування у психології населення покірності, недовіри до держави. Відображенням зневіри громадян стала вимушена міграція, масштаби і мотиви якої не повністю відповідають реальним загрозам життю біженців і членів їхніх сімей.

Третьою проблемою є відсутність навіть у мирний період макромоделі розвитку держави і, відповідно, стратегій та програм безпеки розвитку. Безпосередньо із цим пов'язана дисфункція інституту державної політики на всіх рівнях системної ієрархії, що особливо проявилася в умовах війни.

Четверта загроза – це дивергенція факторного потенціалу продуктивної спроможності нації як відображення макроструктурної дивергенції і руйнування цілісності макросистеми держави.

П'ята проблема – це формування в Україні системи кланового капіталізму [1], або псевдосистеми ексклюзивного управління державою [2], і набуття корупцією та тіньовою економікою системоутворюючих ознак.

Науковою основою вирішення цих проблем і зменшення екзистенційних загроз може слугувати теоретична спадщина М.І. Туган-Барановського. Його науковий доробок охоплює такий природньо властивий українцям спосіб господарювання, як кооперація. Саме кооперативний рух був і залишається важливим механізмом подолання кризи, у минулому він засвідчив свою ефективність щодо подолання макроструктурної дивергенції, зміцнення цілісності і безпеки держави. Зазначимо, що наразі відбувається трансформація

системи споживчої кооперації України, що потребує наукового обґрунтування й оцінювання соціально-економічних наслідків.

Зміцненню цілісності держави може сприяти й кластерна модель господарювання. Так, у 2022–2023 рр. – як протидія дисфункції держави – спостерігаються прояви активності громадянського, у тому числі підприємницького, середовища щодо усунення причин дисфункціональності у секторальному і просторовому вимірах. Певною мірою це відображається в поширенні та розвитку кластерної моделі, започаткованої ще у 1990-х роках минулого століття, але істотно загальмованої у 2000–2014 рр. Нетривалий у часовому вимірі досвід упровадження сучасних, переважно європейських, практик кластерної моделі в регіонах України потребує аналізу, щонайменше в контексті базисних засад кластеризації, рівня системної ієрархії, інституціональних перешкод створенню і функціонуванню кластерів, поєднання з іншими, історично апробованими формами організації та стимулювання ділової активності. При цьому генеральною метою кластерної моделі переважно розглядається зростання економічної ефективності, а базисом – технологічний процес виробництва і реалізації створеної доданої вартості. Відповідно об'єктом кластеризації виступають етапи процесу, організаційно-інституціональними ініціаторами та джерелами фінансування кластерів – асоціативні підприємницькі організації, підтримувані міжнародними програмами технічної допомоги, та функціонуючі зарубіжні кластери. На жаль, органи державного управління різних рівнів безпосередньо не беруть участі в реалізації кластерів, за винятком часткової участі агенцій регіонального розвитку, що теж є відображенням дисфункціональності держави.

Окремої уваги заслуговують теоретичні пошуки вченого в контексті воєнної економіки, описані в [3]. Зазначимо, що цей напрям трансформації України, попри назрілість проблеми, залишається неопрацьованим. Тому доцільно запропонувати упровадження в практиці стратегування розвитку парадигми концентрації активностей і ресурсів задля безпеки майбутнього розвитку.

1. Lough J. Ukraine's system of crony capitalism. The challenge of dismantling «systema». London, United Kingdom: Chatham House, 2021. 42 p. URL : <https://www.chathamhouse.org/2021/07/ukraines-system-crony-capitalism>
2. Мокій А.І. Генеза та еволюція феномену ексклюзивності регулювання вітчизняної економіки. *Ексклюзивність регулювання соціально-економічного розвитку регіонів України: генеза та напрями протидії*: монографія / НАН України, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України»; наук. ред. д.е.н., проф. С.Л. Шульц. Львів, 2022. С. 19–27.
3. Горін Н.О. Воєнна економіка та фінанси в історико-теоретичній інтерпретації М.І. Туган-Барановського. *М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (До 150-річчя від дня народження)* / НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». К: Наукова думка, 2015. С. 137–148. URL : http://editor.inhost.com.ua/sthttp://editor.inhost.com.ua/storage/100_rokiv_nanu/Viddilennya%20ekonomiky/Dppovnennya%20Tugan-Baranosvki/Tygan-Baranov_monogr.pdf

НИКОЛЕНКО Інесса,
к.е.н., доцентка кафедри підприємництва,
торгівлі та біржової діяльності,
Державний університет
інформаційно-комунікаційних технологій

ПРОГНОСТИЧНІ ІДЕЇ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТРЕНДІВ ГЛОБАЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ

У науковій спадщині видатного українського економіста М. Туган-Барановського містяться глибокі прогностичні ідеї стосовно вибору країнами варіантів зовнішньоекономічної політики, що лежать між свободою зовнішньої торгівлі та протекціонізмом [1, с. 293–338]. Хоча дослідження вченого стосувалися економіки ХІХ сторіччя, проте його наукові судження як щодо обґрунтованості протекціонізму, так і щодо ефективності принципів «free trade» і «fair trade», стають прогностично актуальними в сучасних умовах турбулентних змін норм та правил світової торгівлі.

У сучасному глобалізованому світі успішний розвиток економіки кожної країни світу суттєвою мірою обумовлений розвитком її зовнішньої торгівлі, приріст якої робить значний внесок у зростання ВВП як кожної країни, так і світу. Так, у 2022 р. показники світової торгівлі становили 32 трлн дол. [2], а обсяг світового ВВП – 100,14 трлн дол. [3]. Найбільшими експортерами світу в 2022 р. були: Китай – 3593,6 млрд дол., США – 2064,79 млрд дол., Німеччина – 1655,48 млрд дол. [4]. В останньому аналітичному звіті ЮНКТАД стверджується, що перспективи світової торгівлі – в умовах триваючої геополітичної напруженості, інфляційних трендів, високих цін на сировину та ризикованого поєднання високих процентних ставок і державного боргу – залишаються невизначеними. Зокрема, попереджається, що рекордний рівень світового боргу в поєднанні з високими процентними ставками продовжуватиме чинити тиск на макроекономічні умови в багатьох країнах [2].

Разом із тим у сучасних умовах глобальної турбулентної невизначеності між країнами дедалі активніше виникають торговельні суперечки, які сьогодні називають новим протекціонізмом. Це впливає з принципів теорії та практики економічного націоналізму, тобто прагнення країн захистити свої національні ринки від негативного впливу з боку інших держав, що особливо стосується найбільш важливих для кожної країни галузей [5]. Саме на ці суперечності між протекціонізмом та вільною торгівлею звертав свою увагу М. Туган-Барановський [1, с. 293–302]. Економічний націоналізм у сучасному вигляді виник як об'єктивний наслідок інституційної неспроможності СОТ, розвитку глобальних трендів нестабільності світової торгівлі, періодично виникаючих санкцій, так чи інакше обґрунтованих (що само по собі є порушення норм СОТ), необхідності їх обходження, появи блокування торговельних потоків у вигляді блокад та пікетування на кордонах окремих країн (прикладом є Україна та Польща) тощо. Глобальна торговельна нестабільність змушує країни захищатися, тому протекціонізм знову стає інструментом держави щодо

забезпечення стабілізаційної, відтворювальної та стимулюючої функцій макроекономічного регулювання у національних економіках.

За дослідженнями Global Trade Alert [6] використання торговельних обмежень країнами почало суттєво зростати ще з 2009 р. Найпоширенішими інструментами протекціоністських заходів стали субсидії національним виробникам, а у випадку лібералізації торгівлі такими інструментами є тарифні важелі. Найбільш активно застосовують обмежувальні заходи у зовнішній торгівлі Китай, Німеччина, Італія, США, Франція, Республіка Корея, Велика Британія, Іспанія, Японія, Нідерланди, тобто провідні актори глобальної торгівлі. Зокрема, американсько-китайські тарифні війни особливо активно розгорталися у 2018 р., упродовж якого США підвищили мита майже на 50% імпорту з Китаю. Нові тарифи збільшили середній тариф США на імпорт з Китаю з 3% до понад 12%. Китай у відповідь підняв мита на імпорт із США. До кінця 2018 р. нові спеціальні тарифи Китаю охопили понад 70% імпорту із США та підняли середній китайський тариф на імпорт із США із менш ніж 10% до понад 18% [7]. Оскільки цим країнам належить найбільша частка в обсягах глобальної торгівлі, то, безумовно, її світові тренди визначає зовнішньоекономічна політика цих країн.

Нова сучасна хвиля зростання протекціонізму викликала активне обговорення світовою спільнотою можливих проблем та ризиків у разі зміни пріоритетів у світовій торгівлі та зростаючих загроз протидії політиці лібералізації та відкритості [8; 9]. Країни почали активно змінювати митні бар'єри відповідно до коливань економічної та політичної кон'юнктури, зростають масштаби квотування імпорту, активно використовуються стандарти якості на продукцію, що імпортується. У сучасних умовах СОТ втрачає можливості свого активного впливу на стимулювання міжнародної торгівлі, порівняно з ХХ століттям.

Одночасно, на противагу сучасному протекціонізму, виникла «нова вільна торгівля» у вигляді зон вільної торгівлі (ЗВТ), спочатку у формі двосторонніх, а потім міжрегіональних і навіть мегарегіональних угод. У контексті прогностичних ідей М. Туган-Барановського ЗВТ є формою fair trade між певною групою країн. У такого роду угодах країни фактично перебирають на себе функції СОТ в обмеженій частині світу, створюючи можливості досягнення певних позитивних ефектів лише для себе. У ЗВТ усі сторони зацікавлені у чіткому дотриманні укладених домовленостей, і тому конфліктні ситуації в них практично відсутні.

Таким чином, важливим аспектом нових форм сучасного протекціоністського регулювання є його вплив на рух потоків товарів, послуг та інвестицій з метою захисту внутрішньої економіки від несприятливих зовнішніх впливів, тобто певним чином збудувати механізми забезпечення її здатності протистояти виникаючим зовнішнім загрозам. Тому неопротекціоністські заходи загалом спрямовані на адаптацію національних економік до нової економічної ситуації задля забезпечення сталого розвитку і відтворення соціально-економічного потенціалу країни. Звідси Україні в контексті формування моделі макроекономічної безпеки соціально-економічного розвитку слід будувати зовнішньоторговельну політику з урахуванням необхідності гнучкого використання як принципів вільної

торгівлі за правилами СОТ, так і заходів протекційного характеру та розширення участі у різноманітних ЗВТ. Саме у такому розумінні слід трактувати прогностичні ідеї М. Туган-Барановського в контексті сучасних глобальних змін світової торгівлі.

1. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы въ современной Англии, ихъ причины и вліяніе на народную жизнь. СПб.: Типографія И.Н. Скороходова, 1894. 528 с.
2. Доклад UNCTAD: мировая торговля замедляется, но перспективы позитивные. 23.03.2023. URL : <https://news.un.org/ru/story/2023/03/1439067> (дата звернення – 14.12.2023).
3. O'Neill A. Global gross domestic product (GDP) 2028. URL : <https://www.statista.com/statistics/268750/global-gross-domestic-product-gdp/> (дата звернення – 15.12.2023).
4. Duvik E.H. Leading export countries worldwide 2022. 29.08.2023. URL : <https://www.statista.com/statistics/264623/leading-export-countries-worldwide/> (дата звернення – 15.12.2023).
5. Сідляр В. Роль Світової Організації Торгівлі в протидії протекціонізму під час пандемії COVID-19. *Світ фінансів*. 2021. № 1. С. 64–80.
6. Global Dynamics. Global Trade Alert. URL : https://www.globaltradealert.org/global_dynamics/area_goods/day-to_1230 (дата звернення – 18.12.2023).
7. Bown Chad P. The 2018 US-China Trade Conflict After 40 Years of Special Protection. *Peterson Institute for International Economics. Working Paper*. 2019. № 19. URL : <https://www.piie.com/system/files/documents/wp19-7.pdf> (дата звернення – 20.12.2023).
8. Chaisse J. Rising Protectionism Threatens Global Trade: WTO Law and Litigation. *Asian Dispute Review*. 2017. № 19 (3). P. 112–118.
9. Fajgelbaum P.D., Goldberg P.K., Kennedy P.J., Khandelwal A.K. The Return to Protectionism. *The Quarterly Journal of Economics*. 2020. Vol. 135, Is. 1. P. 1–55. URL : <https://academic.oup.com/qje/article/135/1/1/5626442> (дата звернення – 16.12.2023).

НОСОВА Ольга,

д.е.н., проф., старша наукова співробітниця,
Університет Миколаса Ромеріса,
Вільнюс, Литва

КОНКУРЕНЦІЯ ТА КОНКУРЕНТНІ ПЕРЕВАГИ В РОБОТАХ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

У вивченні спадщини М. Туган-Барановського слід відзначити актуальність питань дослідження конкуренції, конкурентного середовища, ринку, взаємозв'язку між складовими частинами, а також впливу на конкурентні переваги підприємства. Відомий вчений М.І. Туган-Барановський у праці «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та вплив на народне життя» присвятив вивченню кризи та сутнісних основ ринкової економіки, приділив особливу увагу розвитку конкуренції та монополії. Вчений вказує на центральну роль ринку, який «керує всім капіталістичним господарством, а недолік його, що постійно відчувається капіталістичним виробництвом, є еластичною пов'язкою, що затримує розвиток останнього» [1, с. 338].

Проблема монополії і конкуренції та необхідність їх державного регулювання розглядалася М. Туган-Барановським у контексті аналізу теорії ринків та криз. Вчений вважає, що розвиток недосконалої конкуренції, динамічна та тотальна монополізація економіки призвели до зміни механізму ціноутворення та стали причиною виникнення кризи.

Формування конкурентного середовища спрямоване на використання потенційних конкурентних переваг підприємства. Значний внесок у розроблення теорії конкуренції та конкурентних переваг внесли Л. Антонюк, Я. Базилюк, Я. Белінська, Т. Вахненко, О. Макара, Ю. Кіндзерський, Г. Паламарчук, І. Піддубний, Н. Тарнавська, О. Шнипко та ін., які розглядали механізм конкуренції, конкурентне середовище, а також питання підвищення національної конкурентоспроможності економіки. Використання синтезу сучасної теорії конкуренції та теорії конкурентних переваг спрямоване на розробку й практичне застосування заходів посилення конкурентних позицій підприємства на глобальному ринку.

У науковій літературі деякі питання щодо взаємозв'язку та взаємовпливу конкурентного середовища на конкурентні переваги розглянуті недостатньо. Наукова і практична значущість вирішення цих проблем обумовлюють актуальність обраної теми. Вчені-економісти виділяють декілька підходів щодо управління конкурентними перевагами: процесний, системний, функціональний та ресурсно-ринковий.

Базуючись на процесному підході, процес формування, створення та здійснення конкурентних переваг підприємства (КПП) реалізується функціональними сферами діяльності підприємства і проявляється у положенні підприємства на ринку. Слід зазначити, що процес управління конкурентними перевагами орієнтований на перспективу та організований з огляду на вимоги і тенденції змін зовнішнього середовища підприємства, тобто має стратегічний характер. Управління конкурентними перевагами є важливою складовою

системи управління підприємством і має особливе значення для досягнення високого рівня конкурентоспроможності. Використовуючи системний підхід, розглядатимемо управління конкурентними перевагами як систему взаємозалежних елементів (цілей та критеріїв їх досягнення, функцій, органів управління, інформації, методів, моделей, результатів діяльності), взаємодія між якими забезпечує її реалізацію.

Механізм досягнення підприємством стійкого положення на ринку розкриває взаємозв'язок, вимагає тісної взаємодії та координації всіх елементів системи конкурентних переваг. Фактори внутрішнього і зовнішнього середовищ впливають на конкурентоспроможність підприємства. Функціональний підхід до управління [3, с. 9] дозволяє визначити функціональну сутність системи управління конкурентними перевагами як підсистеми управління підприємством на базі виділених функцій управління: формування, створення, реалізації, використання, підтримки та розвитку конкурентних переваг підприємства. Реалізація функцій управління КПП можлива тільки на базі реалізації загальних функцій управління на підприємстві. В економічній літературі виділяють понад 50 класифікацій функцій управління, які відображають авторське бачення окремих частин управлінського процесу, що пов'язано з особливостями кожної окремої системи управління на підприємстві, яка виконує свої специфічні функції. Загальноприйняті функції управління характерні та застосовуються усіма існуючими на підприємстві підсистемами управління. Узагальнюючи теоретичні переконання науковців щодо класифікації функцій управління, виділимо такі основні функції управління, як: координацію, організацію, регулювання, планування, контроль, мотивацію. При управлінні конкурентними перевагами на підприємстві початковим етапом процесу планування є визначення цілей та постановка завдань на базі аналізу зовнішнього середовища підприємства.

Відповідно до зазначеного підходу фактори зовнішнього середовища підприємства представимо у вигляді багаторівневої системи факторів мікро- та макросередовища, що включають інституційне, правове, політичне, технологічне, соціальне та демографічне середовище [4, с. 40]. Зміни у внутрішньому і зовнішньому середовищі підприємства відбуваються під впливом керованих і некерованих факторів. Проблема управління факторами зовнішнього середовища має особливо значення для оцінки потенційних можливостей підприємства і залежить від поставленого управлінського завдання, а також умов його вирішення [4, с. 69]. Слід вказати на відсутність поділу факторів зовнішнього середовища на керовані та некеровані. До некерованих факторів, з точки зору менеджерів, належать фактори віддаленого оточення. Окремо взяте підприємство функціонує в багаторівневій системі мікро- та макросередовища. На нашу думку, доцільним є включення інституційного середовища як елемента макросередовища, що дає змогу доповнити і досліджувати зміст багаторівневої системи соціально-економічного середовища загалом.

Процес управління конкурентними перевагами має стратегічний характер. Реалізація цих процесів забезпечує високу конкурентоспроможність підприємства та його стійке положення на ринку. Робота щодо вибору напрямів стратегії управління конкурентними перевагами є розробленням стратегії

розвитку підприємства. Реалізація функції планування ґрунтується на забезпеченні єдиного напрямку зусиль усіх працівників підприємства для досягнення поставлених цілей. Функція організації забезпечує ефективне функціонування підприємства, розроблення та реалізацію стратегії розвитку, формування структури конкурентного потенціалу й умов його реалізації. Організувати – значить створити деяку структуру [5, с. 20].

За втілення на підприємстві системи управління конкурентними перевагами підприємства відповідає функція організації. Мотивація сприяє активізації процесів саморозвитку робітників підприємства і максимальній віддачі творчого й інноваційного потенціалів персоналу управління та керівної ланки, стимулювання – зацікавленості у вирішенні поставлених перед ними завдань. Ефективність мотивації залежить від того, якими є ціннісні орієнтації персоналу і як вони реалізуються за існуючої системи управління, діючої системи мотивації та корпоративної культури. Реалізація функції мотивації забезпечує об'єднання матеріальних інтересів працівників і управлінців за рахунок використання їхніх моральних мотивів.

Моральні та психологічні мотиви ґрунтуються на можливості самореалізації у професійній діяльності, одержанні задоволення від отриманих результатів, зацікавленості у збереженні робочих місць, забезпеченні поваги в суспільстві. Функція мотивації забезпечує високу продуктивність праці суб'єктів процесу управління; прагнення досягнути поставлених цілей підприємства, а не особистого збагачення; своєчасне та максимально повне виконання покладених на фахівців функцій.

Застосування функції контролю дозволяє проаналізувати й оцінити процеси формування і розвитку конкурентних переваг підприємства. В рамках ресурсно-ринкового підходу функція контролю розглядається як процес, спрямований на більш ефективне використання ресурсів підприємства порівняно з конкурентами. Ресурсний потенціал підприємства, необхідний для конкурентної боротьби, складається з набутого досвіду та нагромаджених знань, інтелектуального капіталу, конкурентних переваг, унікальних навичок, стратегічно цінних активів та ринкових досягнень. Конкурентна вразливість підприємства залежить від конкурентної значимості ресурсів і спроможності підприємства компенсувати їх за рахунок інших ресурсів.

Ефективність функціонування системи управління конкурентними перевагами підприємства певною мірою залежатиме від ступеня адаптивності та схильності до змін середовища підприємства. Рівень гнучкості системи факторів мікро- та макросередовища враховує аналіз чинників, які визначають умови для створення і підтримки конкурентних переваг підприємства.

Отже, для врахування впливу внутрішнього і зовнішнього середовища підприємства на результати його діяльності необхідний аналіз факторів, які визначають умови для створення і підтримки конкурентних переваг підприємства. Ці дослідження базуються на використанні ресурсно-ринкового підходу. Найбільш вагомими факторами є стан конкурентного потенціалу підприємства і його конкурентна позиція на ринку. Таким чином, вивчення спадщини М. Туган-Барановського дає змогу розглянути існуючі підходи щодо аналізу капіталістичного господарства та ролі ринку в розвитку конкуренції.

Конкуренція зумовлює активізацію процесів організації, розширення збуту товарів та зниження вартості товару.

1. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. Санкт-Петербург, 1894. 512 с.
2. М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець: До 150-річчя від дня народження / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ: Наукова думка, 2015. 362 с. URL : http://editor.inhost.com.ua/storage/100_rokiv_nanu/Viddilennya%20ekonomiky/Dppovnenya%20Tugan-Baranosvki/Tygan-Baranov_monogr.pdf
3. Гельвановский М. Что такое конкурентоспособность? *Вопросы экономики переходного периода*. 2005. № 6. С. 8–17.
4. Носова Т.Ю. Взаимосвязь институциональной среды и институциональной конкуренции. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія економічна*. 2009. № 851. С. 38–42.
5. Носова О.В. Корпоративний сектор України в умовах банківської кризи. *Часопис економічних реформ*. 2015. № 2 (18). С. 65–72.
6. Теслюк Н.П. Стратегії підприємства по досягненню конкурентних переваг. *Економіка. Фінанси. Право*. 2005. № 11. С. 17–20.

ОЛІЙНИК Яна,

д.е.н., доц., директорка Інституту післядипломної освіти,
ДННУ «Академія фінансового управління»

КУЧЕРЯВИЙ Артем,

аспірант, ДННУ «Академія фінансового управління»

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕГУЛЮВАННЯ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ У КОНТЕКСТІ ПРОТИДІЇ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ

За інвестиційною теорією циклів М.І.Туган-Барановського економічні кризи виникають унаслідок нерівномірності розвитку галузей економіки [1]. У період економічного зростання темпи зростання виробництва в одних галузях перевищують темпи зростання інших, що й призводить до появи економічних дисбалансів та кризи. Сучасний етап цифровізації всіх сфер суспільного життя зумовлює появу нових галузей економіки та, відповідно, активів, до яких, зокрема, можуть бути віднесені віртуальні активи. Цей тип активів характеризується своєю нематеріальною формою та залежністю вартості від поточної ринкової кон'юнктури. Високий рівень волатильності цін на такий вид віртуальних активів, як криптовалюта, може стати потенційним чинником, який призводить до виникнення економічних криз унаслідок неврегульованості ринку цих активів.

Іншим потенційним ризиком, пов'язаним із віртуальними активами та їх впливом на глобальну та національну економічну безпеку, є можливість їх використання у легалізації (відмиванні) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванні тероризму та фінансуванні розповсюдження зброї масового знищення. За даними Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму (FATF), у 2021 р. через віртуальні активи було відмито близько 2,4 млрд дол. США [2]. FATF також зазначає, що віртуальні активи можуть використовуватися для фінансування тероризму, зокрема для купівлі зброї та боєприпасів.

Щодо досвіду країн у сфері боротьби з використанням віртуальних активів як інструменту відмивання коштів варто зазначити, що, наприклад, за даними Міністерства фінансів США, у 2021 р. американські правоохоронні органи конфіскували віртуальних активів на суму понад 3,5 млрд дол. США, що на 63% більше, ніж у 2020 р. [3]. Європейське бюро з питань боротьби з шахрайством (OLAF) у 2021 р. виявило 24 випадки зловживань віртуальними активами на суму понад 1,3 млрд євро [4]. У Японії в 2022 р. було заарештовано шість осіб за відмивання грошей через криптовалюту на суму понад 10 млрд єн (близько 77 млн дол. США) [5]. У Китаї у 2022 р. було заарештовано понад 100 осіб за використання криптовалюти для фінансування тероризму на суму понад 7 млрд дол. США [6]. В Україні у 2022 р. Національна поліція заблокувала схему відмивання грошей через криптовалюту на суму понад 100 млн грн (близько 3,3 млн дол. США) [7].

Як демонструє світова практика, національний досвід країн світу у сфері регулювання операцій з віртуальними активами є різним. У США Комісія з цінних паперів і бірж (SEC) [8] регулює обіг окремих віртуальних активів як цінних паперів, а Мережа боротьби з фінансовими злочинами (FinCEN) [9] забезпечує дотримання правил боротьби з відмиванням грошей (AML) [10] та поширення практики «Знай свого клієнта» серед суб'єктів первинного фінансового моніторингу (KYC) [11]. В ЄС триває процес створення уніфікованих рамкових підходів до регулювання ринку криптоактивів (як одного з видів віртуальних активів) (Регламент ЄС 2023/1114, MiCA) [12]. Японією запроваджено підхід до регулювання ринку віртуальних активів через врегулювання ліцензування діяльності основних операторів такого ринку (Закон про платіжні послуги (PSA) [13]. У контексті дослідження доречно буде відзначити парадоксальну практику, що склалася в Китаї, законодавством якого заборонено торгівлю та майнінг криптовалют як ризикової сфери, що потенційно може призвести до порушення фінансової стабільності національної економіки та впливу капіталу. Разом із тим Китай, незважаючи на категоричну заборону криптовалютної діяльності, просувається вперед у дослідженні електронних платежів у цифровій валюті (DCEP) [14], приділяючи велику увагу просуванню цифрової валюти центрального банку (CBDC) – e-CNY.

Щодо вітчизняного досвіду, то основні методологічні засади регулювання національного ринку віртуальних активів в умовах протидії відмиванню коштів базуються на підходах, запропонованих FATF (Оновлене керівництво з ризик-орієнтованого підходу до віртуальних активів та постачальників послуг віртуальних активів) [15], та визначені Законом України «Про віртуальні активи» [16]; Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [17].

Підсумовуючи, зазначимо, що регулювання операцій з віртуальними активами на нинішньому етапі розвитку глобальної та національної економіки стає одним з основних інструментів протидії відмиванню коштів.

1. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь: дис. д-ра полит. экон. Санкт-Петербург, 1894. 512 с.
2. Targeted Update on Implementation of the FATF Standards on Virtual Assets/VASPs / FATF. Paris, France, 2023. URL : <https://www.fatf-gafi.org/content/fatf-gafi/en/publications/Fatfrecommendations/targeted-update-virtualassets-vasps-2023.html> (дата звернення – 08.01.2024).
3. Treasury Sanctions Mixer Used by the DPRK to Launder Stolen Virtual Currency. URL : <https://home.treasury.gov/news/press-releases/jy1933> (дата звернення – 08.01.2024).
4. The OLAF report 2021. URL : https://anti-fraud.ec.europa.eu/system/files/2022-09/olaf-report-2021_en.pdf (дата звернення – 08.01.2024).
5. Japan prosecutors make first arrest in financial scandal engulfing ruling party. *The Guardian*. 2024. URL: <https://www.theguardian.com/world/2024/jan/08/yoshitaka-ikedaa-arrest-japan-prosecutors-financial-scandal-prime-minister-fumio-kishida> (дата звернення – 08.01.2024).
6. China arrests 63 in \$1.7 billion crypto money laundering scheme. URL : https://www.upi.com/Top_News/World-News/2022/12/12/63-arrested-17-billion-crypto-money-laundering-scheme/7681670865221/ (дата звернення – 08.01.2024).

7. FBI, Ukraine seize 9 exchange domains on money laundering allegations. URL : <https://cointelegraph.com/news/fbi-ukraine-seize-9-exchange-domains-on-money-laundering-allegations> (дата звернення – 08.01.2024).
8. Crypto Assets and Cyber Enforcement Actions. URL : <https://www.sec.gov/spotlight/cybersecurity-enforcement-actions#> (дата звернення – 08.01.2024).
9. Blockchain & Cryptocurrency Laws and Regulations 2024. URL : <https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/blockchain-laws-and-regulations/usa> (дата звернення – 08.01.2024).
10. Al-Tawil, T.N. Anti-money laundering regulation of cryptocurrency: UAE and global approaches. *Journal of Money Laundering Control*. 2023. Vol. 26, No. 6. Pp. 1150–1164. <https://doi.org/10.1108/JMLC-07-2022-0109> (дата звернення – 08.01.2024).
11. What is AML and KYC for Crypto? URL : <https://www.chainalysis.com/blog/what-is-aml-and-kyc-for-crypto/> (дата звернення – 08.01.2024).
12. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) No 1093/2010 and (EU) No 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937 (Text with EEA relevance). URL : <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj> (дата звернення – 08.01.2024).
13. Payment Services Act (Act No. 59 of 2009). URL : <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/3965/en> (дата звернення – 08.01.2024).
14. Xi Lv. Research on the Legal Regulation Path of Digital Currency Electronic Payment and Its Improvement from Anti-Money Laundering Perspective. *BCP Social Sciences & Humanities*, 2022. Vol. 19. URL: <https://bcpublication.org/index.php/SSH/article/download/1809/1808> (дата звернення – 08.01.2024).
15. Lom A.J., Caine K., Browndorf R. New FATF guidance released on virtual assets and virtual asset service providers. 2021. URL : <https://www.nortonrosefulbright.com/en/knowledge/publications/024b3d80/new-fat> (дата звернення – 08.01.2024).
16. Закон України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 № 2074-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> (дата звернення – 08.01.2024).
17. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06.12.2019 № 361-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text> (дата звернення – 08.01.2024).

ОЛІЙНИК Даниїла,
д.е.н., проф., головна наукова співробітниця,
Національний інститут стратегічних досліджень

НІЖНИЙ Даниїл,
студент, Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

УПРАВЛІННЯ ЦИФРОВИМИ АКТИВАМИ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВОЄННОГО ЕКОНОМІЧНОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Такі новітні технології, як 4G та 5G, Інтернет речей, блокчейн (DEFI/NFT) та ін. формують децентралізовану нову віртуальну цифрову реальність, вартість якої за прогнозами Citibank до 2030 року може становити 13 трлн дол. США, і матиме 5 млрд користувачів, або близько 60% населення світу. Цифрова інформація зберігається у складних шаблонах, які дають змогу звернутись від найменшого елемента символічного вираження до більших рядків, таких як слова чи речення, а також із зображеннями та звуком. Геопортал INSPIRE, який є центральною європейською точкою доступу до даних, нині надає можливість здійснювати моніторинг виявлення та наявності наборів даних (цифрових активів) на основі їх описів (метаданих) та доступу до них і є важливим критерієм для обміну геопросторовими даними на національному рівні [1].

Зі швидким розвитком інноваційних технологій питання щодо управління великою кількістю вебданих (їх отримання, обміну даними, інтеграції, повторного використання тощо) є одними з найбільш затребуваних на сьогоднішній день [2]. Загальною структурою для опису та обміну метаданими визначено фреймворк опису ресурсів (Resource Description Framework, RDF), що забезпечує стандартизований обмін даними на основі зв'язків із багатьох джерел. Міжпланетна файлова система (Interplanetary File System, IPFS) є відкритою для управління цифровими даними без центрального сервера в розподіленій файлової системі. Цифрові активи в широкому сенсі визначаються як будь-яке цифрове представлення вартості, що записане в криптографічно захищеній розподіленій книзі або будь-якій подібній технології. Цифрові активи та технологія блокчейн надають можливість оцифровувати різноманітні об'єкти «реального світу». Цифрове (віртуальне) вираження активів є їх представленням у формі комп'ютеризованих даних за допомогою дискретних (розривних) значень і може бути виражене як файл на комп'ютері або токен, який представляє право власності на майно. Здатність цих активів до обігу означає можливість їх передачі в тій чи іншій формі. Зростання популярності криптовалют у світі відбувається за відсутності єдиного поняття «криптовалюта» і варіюється з такими поняттями, як «товар», «платіжний засіб», «розрахункова одиниця» та ін. Численні практики використання криптовалют як міри вартості, засобу обміну та накопичення не дають можливості ототожнювати її з будь-якими іншими із суміжних понять, як от: грошові кошти, валюта, валютна цінність, законний платіжний засіб, електронні гроші, цінні папери, грошові сурогати тощо, і вимагають виокремлення цих

активів для визначення потенційних можливостей інвестування в економіку держави.

Визначення правової природи «цифрових речей» у класифікації та ідентифікації цифрових активів у різних юрисдикціях для залучення арештованих та конфіскованих цифрових активів РФ у відновлення економіки України та визначення їх реальної вартості є одним із механізмів міжнародного права щодо конфіскації на користь України нині оцінених приблизно 300 млрд дол. США із заморожених російських активів, які б могли забезпечити альтернативний потік фінансування, особливо з огляду на значні витрати в умовах війни та повоєнної відбудови економіки [3]. Згідно з інформацією Bloomberg із посиланням на меморандум Ради національної безпеки для комітету Сенату США з міжнародних відносин розглядається питання передачі Україні непередбачених прибутків, отриманих від заморожених активів російського ЦБ [4]. Важливим у цьому контексті питанням є оцінювання і прогнозування цифрових активів Центробанку Росії та інших державних активів, які перебувають під санкціями, у тому числі віртуальних активів, які здебільшого відносять до понять «нематеріальний актив», «інвестиційний актив», «фінансовий актив», окремий вид цінного паперу та ін., і мають значення для розуміння масштабів таких активів та їх використання для повоєнного відновлення.

З 1 січня 2021 р. у Росії набрав чинності закон про цифрові фінансові активи та цифрову валюту, який дозволяє використовувати криптовалюту як варіант цифрової валюти і допускає її використання як об'єкта інвестування [5]. Відповідно до п. 2 ст. 1 цього закону цифровими фінансовими активами визнаються цифрові права, що включають грошові вимоги, можливість здійснення прав щодо емісійних цінних паперів, права участі в капіталі непублічного акціонерного товариства, право вимагати передачі емісійних цінних паперів, передбачених рішенням про випуск цифрових фінансових активів. Перехід цифрового права на підставі правочину не вимагає згоди особи, яка зобов'язана за таким цифровим правом. Проте наразі в міжнародній практиці єдиної, загальноприйнятої основи для класифікації цифрових фінансових активів не існує, що на практиці втілюється у широкому розмаїтті функцій та індивідуальному характері трансакцій.

Цифровий актив можна описати як «токен» або «монета». Різниця заснована на функціональності активу, але на практиці ці терміни можна використовувати як взаємозамінні, оскільки вони не є універсальними. Нині термін «монета» зазвичай стосується цифрового активу, пряма мета якого – діяти виключно як засіб обміну, тоді як термін «токен» відноситься до активу, що надає власнику додаткову функціональність або корисність.

Особливу функцію обміну грошей в кон'юнктурній теорії грошей описував М.І. Туган-Барановський. Розробляючи власну грошову теорію, вчений звернувся до аналізу ключової підсистеми господарства – обміну. З цього приводу М.І. Туган-Барановський відзначав, що природне призначення грошей у господарській системі суспільства – виступати «не просто сурогатом металу, а ... самостійними грошима, самостійним мірилом цінності» [6, с. 341]. Вчений визначав їх як «символічне зображення, яке повинне замінити металеві гроші в обігу і виконувати всі їх функції» [6, с. 336]. Водночас він зауважував, що, з

одного боку, гроші є символом, деяким вираженням повноцінних (металевих) грошей, але, з іншого боку, вони мають самостійну цінність, яка визначається суб'єктивно.

Для класифікації цифрових активів використовуються деякі відмінні характеристики. Найбільш релевантними для цілей бухгалтерського обліку щодо класифікації цифрових активів є такі характеристики, як: основне призначення цифрового активу й отримувана цінність цифрового активу. З огляду на ці характеристики розповсюдженими різновидами цифрових активів нині є:

- криптовалюта – цифрові токени або монети, які функціонують незалежно від центрального банку як засіб обміну (наприклад, біткоїн);

- цифровий токен, забезпечений активами, заснований на технології блокчейн, який є представленням права власності на фізичний актив, наприклад, природні ресурси;

- утилітарні токени – цифрові токени, засновані на технології блокчейн, які надають користувачам доступ до продукту або послуги й отримують цінність із цього права, але не дають власникам права власності на платформу компанії або активів і переважно не використовуються як засіб обміну;

- маркери безпеки є цифровими маркерами, заснованими на технології блокчейн, які подібні за своєю природою до традиційних цінних паперів. Вони можуть брати участь у діяльності юридичної особи, наприклад, щоб мати право на отримання готівки або іншого фінансового активу чи можливості голосувати за рішення компанії тощо.

Існує різноманітність прав і зобов'язань, пов'язаних із цифровими активами, зокрема щодо: цифрових активів, якими володіє суб'єкт господарювання; обліку криптовалют, які зберігаються для власних рахунків (готівка, або валюта, фінансовий актив, крім грошових коштів, основні засоби) тощо.

Токени, забезпечені активами, можуть надавати власнику право на базовий актив без їх фізичного переміщення. Утилітарні токени зазвичай дають власнику право на майбутні товари чи послуги. Ці токени є передплатою за товари чи послуги, яка може відповідати визначенню нематеріального активу. Цифрові маркери можуть надавати власнику право на готівку на основі майбутніх прибутків платформи або залишку частки в чистих активах. Такі права можуть бути дискреційними або обов'язковими, і вони можуть впливати на рішення стосовно основної платформи. Обставини кожної трансакції потребують оцінювання для відображення загальної суті та економічного розрахунку, особливо з точки зору емітента щодо вимірювання наданих переваг.

Справедлива вартість цифрових активів може бути врахована або розкрита у фінансовій звітності. Справедлива вартість може знадобитися в різних ситуаціях, у тому числі для визначення: товарно-матеріальних запасів, які зберігаються; витрат на послуги третіх осіб, оплачених цифровими активами; цифрових активів, які класифікуються як нематеріальні активи у випадках, коли використовується модель переоцінки; витрат на послуги працівників, оплачених цифровими активами; доходу від продажу криптотокенів, який

використовується як метод збору коштів, подібно до первинної публічної пропозиції з точки зору емітента цифрових активів (Initial Coin Offering, ICO) тощо [8].

Міжнародний стандарт фінансової звітності 13 (МСФЗ 13) «Оцінка справедливої вартості» [9] визначає справедливу вартість як «ціну, яку можна отримати за продаж активу, або сплачені для передачі зобов'язання в рамках звичайної операції між учасниками ринку на дату оцінки», і встановлює основу для визначення справедливої вартості відповідно до міжнародних стандартів фінансової звітності, що регламентують правила складання фінансової звітності (МСФЗ) [10].

Упевненість Великої Британії, США та інших країн G7 не лише в арешті російських активів і скороченні прибутків, отриманих фінкомпаніями, такими як Euroclear, де зберігаються суверенні активи на суму 191 млрд євро, а й законного шляху для конфіскації на користь використання російських суверенних активів для відновлення України, вимагають оцінювання права передачі зобов'язань. У деяких випадках це вимагатиме використання кількох варіантів підходів щодо того, як учасник ринку визначить справедливу вартість оцінюваного цифрового активу. Для цифрового активу спостережувані вхідні дані можуть включати інформацію, отриману про двосторонні трансакції за межами активного ринку, певні котирування від брокерів та іншу інформацію, враховуючи, що багато ринків досі є нерегульованими.

Варто враховувати, що стандарт МСФЗ 13 дає суб'єкту господарювання можливість змінювати методи оцінки (або вагові коефіцієнти між різними методами оцінювання), де зміна зумовлює зміну справедливої вартості за конкретних обставин. Такі фактори, як розвиток нових ринків, доступність нової інформації та недоступність попередньої інформації, вдосконалення методів оцінки або зміна кон'юнктури ринку, можуть викликати зміну методів оцінювання.

Лише в ЄС нині заблоковано понад 300 млрд євро резервів російського центрального банку та 19 млрд євро російських олігархів, у тому числі «цифрових речей». За оцінками уряду, заморожених активів РФ вистачить для покриття 80% потреб у відновленні України. Ці активи поділяються на три групи : власне арештовані та заморожені активи; прибутки від них та податки на доходи від них. З метою ефективного управління арештованими та конфіскованими активами Росії та їх інвестування у повоєнне відновлення України ЄС запропонував створити структуру щодо управління цими коштами, яка вимагає від міжнародної банківської системи розкриття інформації про ідентифікацію цих активів. З цією метою НБУ у квітні 2023 р. розпочато оцінювання стійкості вітчизняної банківської системи та оцінювання якості активів (AQR), у т.ч. криптовалюти, що матиме значний вплив на ефективне управління цифровими активами як ключового фактора для забезпечення фінансової стабільності та прийняття обґрунтованих стратегічних рішень. Законом України також регламентовано, що віртуальні активи підлягають правовому захисту як нематеріальні активи і можуть виконувати такі основні функції: бути об'єктом цивільних прав, мати вартість і виражатися у вигляді сукупності даних в електронній формі. Тому облік цифрових активів є

необхідною складовою для підтримки ефективності бізнесу та конкурентоспроможності компаній в епоху цифрових технологій.

1. Enabling access to European geospatial data for the Green Deal. URL : <https://inspire-geoportal.ec.europa.eu/srv/eng/catalog/search#/home>
2. Big Data. URL : <https://www.it.ua/knowledge-base/technology-innovation/big-data-bolshie-dannye>
3. G7 все ближче до передачі Україні російських заморожених активів – FT. *Економічна правда*. 2023, 16 грудня. URL : <https://www.epravda.com.ua/news/2023/12/16/707784/>
4. Адміністрація Байдена підтримала конфіскацію заморожених \$300 млрд російських активів на користь України – Bloomberg. *Гордон*. 2024, 11 січня. URL : <https://gordonua.com/ukr/news/money/administratsija-bajdena-pidtrimala-konfiskatsiju-zamorozhenikh-300-mlrd-rosijskikh-aktiviv-na-korist-ukrajini-bloomberg-1694051.html>
5. Новое законодательство РФ о цифровых финансовых активах и цифровой валюте. URL : <https://habr.com/ru/articles/515538/>
6. Туган-Барановский М.И. Избранные сочинения: в 2-х т. / науч. ред. и автор вступ. ст. Л.И. Дмитриченко. Донецк: ДонГУЭТ, 2004. Т. 2: Основы политической экономии. 686 с.
7. Туган-Барановський М.І. Паперові гроші та метал. Київ: КНЕУ, 2004. 200 с.
8. FASB затвердили нові принципи бухгалтерського обліку справедливої вартості криптовалюти. URL : <https://fintechinsider.com.ua/fasb-zatverdyly-novi-pryncypy-buhgalterskogo-obliku-spravedlyvoyi-%E2%80%8B%E2%80%8Bvartosti-kryptovalyuty/>
9. Міжнародний стандарт фінансової звітності 13. Оцінка справедливої вартості. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_068#Text
10. Міжнародні стандарти фінансової звітності (МСФЗ). URL : <https://www.bdo.ua/uk-ua/services-2/consulting/ifrs>

САВОСТЬЯНЕНКО Максим,

старший науковий співробітник Центру впровадження
результатів фінансово-економічних досліджень,
НДФІ ДННУ «Академія фінансового управління»

ЗАЛУЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ ДЛЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ: ПРОЄКТИ СВІТОВОГО БАНКУ

Укотре за останні сто років Україна опинилася на піку геополітичного протистояння великих світових гравців у його найгіршому прояві – воєнній агресії. Історичний контекст показав, що Україні практично неможливо зберегти геополітичний нейтралітет, а після Першої світової війни, розпаду Російської імперії та програшу національно-визвольних змагань країна була позбавлена можливості західного вектору розвитку на довгі 70 років.

Як безпосередній свідок і учасником подій перших декад ХХ століття в Україні відомий український вчений М. Туган-Барановський значну увагу питань, пов'язаним з війною та її наслідками для економіки, приділив у своїй роботі [1]. Його аналіз впливу Першої світової війни на народне господарство, стану та перспектив державних фінансів, інфляційних очікувань, прогнози розвитку повоєнної ситуації як у соціальній сфері, так і перспектив повоєнного відновлення, актуальні для України сьогодні як ніколи [2]. Праці М. Туган-Барановського стали міцною теоретико-методичною основою і матимуть для сучасної науки і практики високу цінність в умовах російської агресії в Україні та повоєнної відбудови з урахуванням їх глибокого і тривалого історичного контексту.

Вторгнення РФ в Україну стало трагедією з масштабними людськими та довготривалими економічними наслідками. В умовах триваючого воєнного протистояння міжнародні партнери активно підтримують Україну та обговорюють можливості для відбудови країни. За існуючими оцінками на реконструкцію протягом наступних 10 років необхідно залучити 411 млрд дол. США.

Очевидно, що потреба у фінансуванні натеper значно перевищує спроможності наявних для України трьох джерел фінансування (міжнародні фінансові організації (МФО), приватні фонди, заморожені активи РФ), що потребує відповідно зваженого та стратегічного розставлення пріоритетів. Сьогодні фінансові ресурси МФО залишаються чи не єдиним доступним Україні джерелом фінансування першочергових проєктів відбудови – відновлення енергетичної чи логістичної інфраструктури.

Аналізуючи виконання Державного бюджету України у 2023 р., слід зазначити, що важливим джерелом доходів стали кошти, отримані Україною на безповоротній основі від урядів дев'яти країн загальним обсягом до 25 млрд грн, які спрямовано до держбюджету через Цільовий фонд Світового банку в рамках проєкту PEACE in Ukraine.

За 2023 р. Державний бюджет виконано з дефіцитом у сумі 1,33 трлн грн. Фактичні державні запозичення до загального фонду Державного бюджету за

2023 р. становили 1,68 трлн грн. Із зовнішніх джерел надійшло 1,13 трлн грн, або 30,9 млрд дол. США (табл. 1) [3].

Таблиця 1

Зовнішні джерела фінансування Держбюджету України у 2023 р.

Кредит	Програма	Сума
ЄС	Макрофінансова допомога ЄС відповідно (Інструмент надання підтримки Україні на 2023 рік (макрофінансова допомога +, МФД-ІХ))	714,9 млрд грн (18,0 млрд євро)
МВФ	Чотирирічна програма розширеного фінансування EFF	164,0 млрд грн (3,3 млрд СПЗ)
Уряд Канади	Позика	64,2 млрд грн (2,4 млрд кан. дол.)
МБРР	Позика на підтримку політики розвитку та відновлення	54,9 млрд грн (1,5 млрд дол. США)
МБРР	Позика в рамках проекту «Інвестиції у соціальний захист задля підвищення охоплення, стійкості та ефективності» (INSPIRE)»	33,3 млрд грн (900,0 млн дол. США)
МБРР	Позика у рамках Четвертого додаткового фінансування проекту «Підтримка державних видатків для забезпечення стійкого державного управління в Україні»	18,3 млрд грн (500,0 млн дол. США)
МБРР	Позика в рамках П'ятого додаткового фінансування проекту «Підтримка державних видатків для забезпечення стійкого державного управління в Україні»	18,1 млрд грн (500,0 млн дол. США)
МБРР	Позика у рамках Шостого додаткового фінансування проекту «Підтримка державних видатків для забезпечення стійкого державного управління в Україні»	37,5 млрд грн (1,0 млрд дол. США)
МАР	Позика в рамках проекту «Підтримка держвидатків для забезпечення стійкого держуправління в Україні»	16,1 млрд грн (404,3 млн євро)
МБРР	Позика у рамках проекту «Прискорення інвестицій у сільське господарство України»	4,8 млрд грн (132,0 млн дол. США)
МБРР	Позика у рамках проекту «Зміцнення системи охорони здоров'я та збереження життя»	1,8 млрд грн (47,0млн євро)
МБРР	Позика в рамках другого додаткового фінансування, спрямованого на подолання наслідків пандемії COVID-19	1,3 млрд грн (35,0 млн дол. США)
МБРР	Позика у рамках проекту «Модернізація системи соц. підтримка населення України»	0,5 млрд грн (15,0 млн дол. США)
МБРР	Позика у рамках проекту «Модернізація системи соц. підтримка населення України»	0,7 млрд грн (18,5 млн дол. США)
МБРР	Позика у рамках проекту «Додаткове фінансування Проекту "Поліпшення охорони здоров'я на службі у людей"».	0,5 млрд грн (14,0 млн дол. США)

Джерело: [3].

Від лютого 2022 р. Група Світового банку мобілізувала понад 41 млрд дол. США для фінансової підтримки України, з яких станом на 12 січня 2024 р. виплачено майже 33 млрд дол. США. Понад 90% фінансування надали партнери з розвитку [4]. Серед основних проєктів Світового банку, що реалізуються в Україні в умовах російського вторгнення, можна виокремити такі.

PEACE. Від початку російського вторгнення донорська підтримка була мобілізована через проєкт Світового банку «Підтримка державних видатків для сталого врядування» (PEACE), щоб допомогти українському уряду задовольнити нагальні потреби, включаючи надання базових державних послуг, таких як охорона здоров'я, освіта та соціальний захист. Програма PEACE надала серйозну підтримку і допомогла уряду вистояти в умовах війни, підтримавши його здатність надавати базові державні послуги [5].

Рамкові проєкти. Для задоволення першочергових потреб Світовий банк запровадив рамкові проєкти в секторах охорони здоров'я, енергетики, транспорту, житла та сільського господарства, спрямовані на підтримку відновлення та розбудову спроможності до відновлення. Ці операції з надзвичайного кредитування мобілізують кошти партнерів за допомогою інноваційних та гнучких підходів, що дозволяє їм швидко розподіляти кошти, розширювати діяльність за потреби та використовувати додаткові кошти, коли вони стають доступними. Такі проєкти мають відповідні фідучіарні, екологічні та соціальні гарантії, а фінансування МБПП за ними забезпечується двосторонніми гарантіями партнерів з розвитку [6].

URTF. Для мобілізації зусиль із швидкої реконструкції Світовий банк заснував Цільовий фонд підтримки, відновлення, відбудови та реформування України (URTF). Це багатосторонній донорський фонд, метою якого є збір внесків від донорів-партнерів. Метою URTF є підтримка адміністративної спроможності України, спроможності надання державних послуг та гуманітарної допомоги, а також допомога у плануванні та реалізації програми відновлення, сталого розвитку та реформ в Україні. URTF є рамковим проєктом Світового банку, що дає українській владі змогу залучати інвестиції, необхідні для швидкої відбудови країни, а також ефективно використовувати та розширювати численні джерела фінансування [7].

MRIF. Фонд мультидонорських ресурсів для функціонування інституцій та інфраструктури України (MRIF) – це механізм підтримки України Світовим банком через скоординований підхід членів групи: Світовий банк, МФК та БАПІ. MRIF мобілізують кошти завдяки поетапному та багатосторонньому підходу і координують джерела підтримки через гарантії та співфінансування. Усі інструменти MRIF забезпечать надання основних державних послуг, підтримку приватного сектора та уможливають залучення донорської підтримки для задоволення нагальних потреб України, спрямованих на вирішення ширших потреб у відновленні та реконструкції [8].

МФК розпочала програму заходів із підвищення економічної стійкості (ERA) вартістю 2 млрд дол. США для підтримки приватного сектора України в умовах російської агресії. З лютого 2022 р. МФК підтримує сільськогосподарський, фінансовий та технологічний сектори України, аварійні ремонти житла та прийом внутрішньо переміщених осіб. Програма ERA включає 40 млн дол. США на допомогу українським фінансовим установам у розширенні кредитування

МСП. Вона також включає механізм розподілу ризиків у розмірі 40 млн євро, який допоможе українським фінансовим установам збільшити обсяги кредитування МСП.

MIGA. З початку війни БАГІ надала Україні понад 215 млн дол. США на страхування політичних ризиків. Для подолання дефіциту можливостей страхування ризиків під час війни БАГІ створила трастовий фонд, початкове фінансування якого надала Японія, що у поєднанні з майбутніми внесками донорів та власним капіталом MIGA, дозволить їй мобілізувати державне та приватне перестраховування для підтримки проектів у енергетичному, аграрному, промислового та логістичному секторах [9].

Слід також зазначити, що сьогодні вкрай важливим є те, що Світовий банк разом з іншими ББР (багатосторонніми банками розвитку) працюють над гармонізацією систем закупівель в Україні, підписавши в жовтні 2023 р. Меморандум про наміри щодо гармонізації практики закупівель для інвестицій у державний сектор, що фінансуються багатосторонніми банками розвитку в Україні [10].

Тож в умовах російської агресії Світовий банк також розширив існуючі проекти, створив багатосторонні цільові фонди донорів, залучив гарантії та паралельне фінансування від країн-донорів. Банк має великий потенціал у реалізації відновлення України завдяки глобальному досвіду з підтримки реформ, орієнтованих на розвиток, а також маючи високі надійні стандарти нагляду та досвід у відновленні, зокрема в енергетиці, інфраструктурі, транспорті, сільському господарстві та соціальному секторі.

1. Туган-Барановский М.И. Война и народное хозяйство. Чего ждёт Россия от войны. Петроград, 1914. С. 5–23.
2. Туган-Барановский М.И. Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии. *Вопросы мировой войны*. Петроград, 1915. С. 269–324.
3. Виконання Державного бюджету 2023. URL : <https://www.mof.gov.ua/uk/news/vikonannia-derzhavnogo-biudzhetu-2023-4381>
4. World Bank Group Financing Support Mobilization to Ukraine. URL : <https://www.worldbank.org/en/country/ukraine/brief/world-bank-emergency-financing-package-for-ukraine>
5. World Bank PEACE project. URL : <https://www.worldbank.org/uk/country/ukraine/brief/peace>
6. Social Assistance Programs for the Poor and Vulnerable in Ukraine to Benefit from World Bank Support. URL : <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2023/11/30/social-assistance-programs-for-the-poor-and-vulnerable-in-ukraine-to-benefit-from-world-bank-support>
7. Цільовий фонд підтримки, відновлення, відбудови та реформування України (URTF). URL : <https://www.worldbank.org/uk/programs/urtf>
8. The Multi-Donor Resources for Institutions and Infrastructure (MRII) for Ukraine Facility. URL : <https://www.worldbank.org/en/country/ukraine/brief/mrii>
9. Support to Ukraine's Reconstruction and Economy Trust Fund. URL : <https://www.miga.org/support-ukraines-reconstruction-and-economy-trust-fund-sure-tf>
10. MDBs to Harmonize Procurement Systems in Ukraine. URL : <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2023/10/16/mdbs-to-harmonize-procurement-systems-in-ukraine>

САФРОНОВА Ольга,

к.н.держ.упр., доц., доцентка кафедри менеджменту,
маркетингу та публічного управління,
Національна академія статистики, обліку та аудиту

ПОГЛЯДИ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО ЩОДО ПРОМИСЛОВОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ ТА СУЧАСНА КОНКУРЕНТНО-АНТИМОНОПОЛЬНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ

Одним із важливих аспектів досліджень М.І. Туган-Барановського проблематики ділових циклів став аналіз процесів промислової консолідації та впливу держави на їх перебіг. Ще наприкінці 1880-х років у роботах вченого відзначалося, що принцип необмеженої конкуренції був випробуваний у всьому його обсязі не тільки в межах однієї країни, а й у міжнародній торгівлі, і завдяки цьому внутрішнє протиріччя, що лежить в основі цього принципу, вже виявилось. Анархія виробництва призвела до загального розладнання торгівлі та промисловості і, як до свого природного корективу, до монополії [1, с. 261]. У зв'язку із посиленням цих тенденцій особливу увагу М.І. Туган-Барановський приділяв аналізу нових форм промислової консолідації у вигляді підприємницьких спілок. Він підкреслював, що розвиток такого роду об'єднань чинить суперечливий вплив на суспільні процеси: незважаючи на те, що картелі, синдикати й трести «у теперішній час більшою частиною мають антисоціальний характер, позитивна їх, прогресивна засада, полягає ні в чому іншому, як у принципі організації національного виробництва», в тому, що вони можуть послужити перехідною формою «до найвищої форми народного господарства, яка народжується...» [1, с. 261].

М.І. Туган-Барановський зазначає, що суперечливість розвитку промислової консолідації викликає деякі хоробливі явища, до яких суспільна влада не повинна ставитися байдуже. Тому «сучасна держава не боїться діяльно вмішуватися в господарське життя і вона має цілковиту змогу усунути шкідливий вплив капіталістичних організацій різного роду» [2, с. 13]. З огляду на це важливим напрямом наукових розробок М.І. Туган-Барановського став пошук оптимальної політики держави щодо синдикатів і трестів як форм монопольних об'єднань. Дослідник аналізував таку політику, як «...сукупність заходів, за допомогою яких урядова влада прагне безпосередньо впливати на промислові консолідації» [2, с. 14]. Він доводив, що в результаті утворення монополій споживачі обкладаються своєю рідною даниною, тому завдання держави – усунути їх шкідливий вплив на економіку, обмежити їх діяльність. З'ясування доцільних механізмів виконання цього завдання стосовно конкретних форм промислової консолідації і ринкових структур триває й досі.

Так, нині в Україні набуває актуальності проведення конкурентно-антимонопольної реформи, зорієнтованої на посилення інституційної спроможності Антимонопольного комітету України і виконання положень Угоди про асоціацію з ЄС у частині законодавства про захист економічної конкуренції [3]. З метою наближення українського законодавства про захист економічної конкуренції до *acquis communautaire* ЄС було розроблено план законодавчих

змін, який було поділено на два етапи [4]. На першому передбачається удосконалення механізмів контролю за концентраціями суб'єктів господарювання; законодавче закріплення механізмів установлення пріоритетів діяльності Антимонопольного комітету; визначення на законодавчому рівні порядку проведення перевірок суб'єктів господарювання; вдосконалення механізмів звільнення від відповідальності для учасників антиконкурентних узгоджених дій (leniency); запровадження інститутів врегулювання у справах (settlement); вдосконалення порядку відшкодування шкоди, завданої порушеннями законодавства про захист економічної конкуренції; запровадження солідарної відповідальності відповідачів під час сплати штрафів; забезпечення фінансової незалежності Антимонопольного комітету України. Тоді як на другому етапі реформи пріоритетами визначено забезпечення інституційної незалежності Антимонопольного комітету України, впровадження низки заходів із розслідування порушень конкурентного законодавства, виявлення та припинення такого роду порушень; контролю виконання зобов'язань у концентраціях; адміністрування стягнення штрафів.

Таким чином, у сучасних умовах України конкурентно-антимонопольне реформування охоплює доволі широкий спектр інструментів здійснення відповідної політики держави. Проте вихідною умовою проведення необхідних заходів залишається контроль концентрації суб'єктів господарювання, тобто ті процеси консолідації і створення підприємницьких спілок, які свого часу досліджувалися М.І. Туган-Барановським. Здійснення заходів з удосконалення відповідних контрольних механізмів віднесено до першого, базового етапу сучасної конкурентно-антимонопольної реформи в нашій країні [5].

Зауважимо, що, відповідно до статті 3 Закону України «Про Антимонопольний Комітет України» [6], до числа основних завдань АМКУ віднесено, зокрема, здійснення контролю за концентрацією, узгодженими діями суб'єктів господарювання та дотриманням вимог законодавства про захист економічної конкуренції під час регулювання цін (тарифів) на товари, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій, сприяння розвитку добросовісної конкуренції. У цьому зв'язку виникла необхідність внесення змін до Закону України «Про захист економічної конкуренції» [7] в частині визначення поняття «концентрація» шляхом запровадження нового виду концентрації – безпосереднього або опосередкованого придбання, набуття у власність іншим способом, одержання в управління, оренду, лізинг, концесію чи набуття в інший спосіб права користування активами у вигляді земельної ділянки сільськогосподарського призначення та встановлення відповідного механізму контролю за таким видом концентрації.

У частині врегулювання питань здійснення контролю за концентраціями суб'єктів господарювання передбачається внесення змін в обрахування порогових показників учасників відповідних угод. З метою запобігання придбання по частинах уводиться запобіжник – трансакції між одними і тими ж суб'єктами господарювання протягом двох років уважаються однією концентрацією. При цьому вартісні показники суб'єкта господарювання, над яким або частиною якого набувається контроль, знижено з 4 млн євро до 2 млн євро. Це створює підґрунтя для того, аби Антимонопольний комітет

зосереджував увагу на питаннях саме забезпечення ринкової конкуренції при зменшенні адміністративного тиску на бізнес.

Водночас реформування цієї сфери відносин зорієнтовано на розширення процесуальних прав учасників концентрації. Це стосується права на подання клопотання щодо проведення слухання щодо справи, права на ознайомлення з протоколом слухання та отримання його копії, права на продовження строку розгляду справи про концентрацію на один місяць, якщо учасники концентрації бажають запропонувати зобов'язання у концентрації, права на ознайомлення з матеріалами справи після встановлення органами Антимонопольного комітету підстав для заборони концентрації.

Згадані законодавчі зміни у сукупності мають сформувати необхідні умови для здійснення консолідаційних процесів в Україні з урахуванням реалій сучасного господарського життя, а, відтак, зменшити їх негативні наслідки, на суперечливості впливу яких на суспільні відносини наголошував ще М.І. Туган-Барановський.

1. Горкіна Л.П. На перехресті парадигм: М.І. Туган-Барановський в історії економічної думки / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2021. 574 с.
2. Туган-Барановський М.І. Політична економія: Курс популярний / передм. Л.П. Горкіної; відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. Київ: Наук. думка, 1994. 261 с.
3. Закон України «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» від 16.09.2014 р. № 1678-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#Text>
4. Фурман А. Нове регулювання в сфері конкуренції, або перший етап реформи конкурентного законодавства. *Юридична газета*. 2023, 23 вересня. URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/antimonopolne-konkurentne-pravo/nove-regulyuvannya-v-sferi-konkurenciyi-abo-pershiy-etap-reformi-konkurentnogo-zakonodavstva.html>
5. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких Законів України щодо конкурентно-антимонопольної реформи» від 31.01.2020 р. № 2730-2 URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/1209>
6. Закон України «Про Антимонопольний комітет України» від 26.11.1993 р. № 3659-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3659-12#Text>
7. Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11.01.2001 р. № 2210-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text>

СЛИВКА Тетяна,
к.е.н., наукова співробітниця
відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»

ЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «ВІЛЬНОГО КАПІТАЛУ» М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО ДЛЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Наукова спадщина М.І. Туган-Барановського містить результати досліджень цілого ряду фундаментальних проблем, пов'язаних з циклічним розвитком капіталістичного господарства. Вчений запропонував новаторські для свого часу підходи до дослідження економічної кон'юнктури та обґрунтував висновки, які були підтверджені подальшою господарською практикою та багато з яких залишаються актуальними до сьогодні. Зокрема, концепція «вільного капіталу» М.І. Туган-Барановського є важливою для розуміння причин економічних криз як минулого, так і сучасності, та може бути використана при формуванні макромоделі безпеки соціально-економічного розвитку України.

На основі аналізу господарства Англії – на той час провідної капіталістичної країни, економічний розвиток якої визначав тенденції розвитку економік інших держав, М.І. Туган-Барановський у своїх дослідженнях показав особливу роль процесу нагромадження капіталу та його інвестування в механізмі періодичних коливань економічної кон'юнктури. Ідеї та висновки вченого були відображені в книзі «Промислові кризи у сучасній Англії, їхні причини та вплив на народне життя» (1894).

У своїй теорії економічної кон'юнктури М.І. Туган-Барановський застосував таке поняття, як «вільний капітал». На думку вченого, окрім новостворених прибутків у результаті розширення виробництва, більшість яких одразу ж реінвестується та не потрапляє на грошовий ринок, у будь-якій багатій капіталістичній країні існує велика кількість «вільних капіталів». У теорії М.І. Туган-Барановського вільний капітал створюється частково з прибутку промисловців, що з тих чи інших причин не міг бути вигідно вкладений у виробництво, а також з капіталізованої частки доходів інших суспільних класів. Такий капітал на грошовому ринку функціонує у формі позичкового капіталу. Головною складовою існуючого на ринку вільного грошового капіталу є не готівка окремих осіб, а частка національного доходу, що капіталізується, не знаходячи вигідного розміщення там, де вона виникла. Вільний капітал, за визначенням вченого, не пов'язаний з жодною галуззю промисловості, але потребує вигідного розміщення та потенційно буде інвестований у виробництво. Саме неможливість досягнути пропорційного розміщення новоствореного, не зв'язаного з промисловістю, вільного капіталу призводить до промислових криз [1, с. 60].

Вчений зробив висновок, що зростання грошового позичкового капіталу не є тотожним зростанню продуктивного капіталу. Нагромадження грошового капіталу є відмінним від реального зростання виробництва та продуктивного капіталу. Грошовий капітал може нагромаджуватись як за розширення, так і під

час застою, і навіть за скорочення виробництва. Дослідник пояснював це існуванням в капіталістичному суспільстві доходів, розмір яких не залежить від стану національного виробництва. На відміну від підприємницького прибутку та заробітної плати, які зростають за розширення виробництва і пожвавлення промисловості та зменшуються під час застою, дохід, заснований не на особистій діяльності, а лише на володінні землею або деякими видами капіталу, майже не піддається впливу коливань промисловості. Прикладом таких доходів є відсотки, що сплачуються за державними позиками, іпотекою, цінними паперами, земельна рента тощо. Хоча земельна рента може значно змінюватися за тривалі періоди часу, короткострокові економічні коливання не чинять на неї жодного впливу, оскільки договори оренди укладаються на значно триваліші строки.

Обґрунтовуючи власну позицію, М.І. Туган-Барановський провів глибинний аналіз величезного за обсягами фактичного та статистичного матеріалу, що дало йому змогу дослідити процес нагромадження вільного капіталу та визначити, що його нагромадження відбувається як у період пожвавлення виробництва, так і в період застою, причому в період застою навіть більшою мірою. Оскільки в період застою промисловості й торгівлі товарні ціни знижуються, зменшуються витрати та вартість життя загалом, заощадження суспільних класів, які отримують дохід від володіння капіталом, мають тенденцію до збільшення. Проте заощадження іншої маси населення – підприємців та робітників – у період промислового занепаду значно зменшуються. Таким чином, вчений зробив висновок про те, що нагромадження грошового капіталу відбувається значно рівномірніше за розширення виробництва: капітал нагромаджується безперервно, а виробництво розширюється поштовхами. Цей висновок вченого було підтверджено в подальших наукових працях вчених-економістів. Зокрема, аналізуючи теорію економічної кон'юнктури М.І. Туган-Барановського, відомий американський економіст ХХ ст., представник неокейнсіанського напрямку Е. Хансен зазначав: «... Не підлягає сумніву, що накопичення позичкових грошових капіталів здійснюється більш рівномірно, ніж створення нового основного капіталу. Позичкові капітали накопичуються безперервно, але їх перетворення у продуктивний капітал здійснюється поштовхами» [2].

М.І. Туган-Барановський з'ясував, що під час застою виробництва значно зростають резерви та вклади банків унаслідок нагромадження грошового капіталу, який не розміщується в промисловості. Отже, так само, як під час промислового піднесення відбувається інтенсивне інвестування капіталу, перехід його від вільного стану до зв'язаного, в період застою відбувається накопичення вільного, незв'язаного грошового капіталу. В період застою промисловості ринок перенасичується грошовим капіталом, який не перетворюється у продуктивний капітал. М.І. Туган-Барановський припускав, що у разі рівномірного розподілу вільного капіталу між усіма галузями промисловості розширення виробництва відбулося би без перенасичення товарного ринку. Перешкодою пропорційному розміщенню вільного капіталу, на думку вченого, є неорганізованість народного господарства: «накопичення капіталу за повної неорганізованості національного виробництва, за анархії, що панує на товарному ринку, неминуче призводить до криз» [1, с. 60].

Побудова вченим логічного ланцюжка причинно-наслідкових зв'язків між накопиченням вільного капіталу та його впливом на коливання в економіці була новаторською для того часу. Думки М.І. Туган-Барановського, викладені в роботі «Промислові кризи», започаткували цілу низку досліджень економістів різних країн. Зокрема, ідеї українського вченого отримали розвиток у дослідженнях таких науковців, як Дж.М. Кейнс, А. Шпітгоф, Г. Кассель, Й.А. Шумпетер, М. Кондратьєв та інших.

Згідно з новаторською теорією М.І. Туган-Барановського, нагромадження вільного грошового капіталу, що не приносить дохід і не може бути вигідно розміщений, відбувається до тих пір, доки не створюється «критична маса» капіталу, яка в кінцевому підсумку все ж таки буде інвестована у промисловість. Унаслідок розміщення вільного капіталу в промисловості починається період промислового піднесення. Вчений дійшов висновку, що доки вільний грошовий капітал не буде розміщений у будь-якій формі, він не чинить жодного впливу на товарний ринок. Коли вільний капітал розміщується у промисловості, відбувається його використання на купівлю тих чи інших товарів, швидко оновлюється основний капітал, що створює попит як на засоби виробництва, так і на предмети споживання. Таким чином створюється новий ринок. Появу «нового ринку» М.І. Туган-Барановський пояснював використанням вільних грошових засобів у процесі розширення виробництва: «Цей ринок створюється розширенням виробництва – витратами десятків і сотень мільйонів капіталу, що бездіяльно лежав раніше в касах банків» [1, с. 196]. Внаслідок взаємозалежності всіх галузей промисловості розширення виробництва, що розпочалося в одному напрямі, поступово охоплює всю економіку. Процес перетворення вільного капіталу на продуктивний капітал та, відповідно, розширення виробництва триває декілька років. Попит на капітал поступово зростає, оскільки підприємці прагнуть, користуючись сприятливою ринковою кон'юнктурою, інвестувати всі капітали, які вони можуть залучити. Внаслідок цього розширюється кредитування, попит на капітал переважає над пропозицією, що призводить до зростання позичкового процента, що спостерігається в кінці періоду промислового піднесення. Зростання позичкового процента, як зазначав український вчений, є свідченням того, що вільного капіталу для промисловості країни залишилося замало.

Таким чином економічне піднесення, на думку М.І. Туган-Барановського, зумовлене розширенням інвестицій. З цього приводу Е. Хансен писав, що, висловлюючись сучасними категоріями, зростання споживання викликає процес розгортання мультиплікатора. Але при цьому причиною, що породжує процвітання, є збільшення інвестицій. Е. Хансен відмітив, що ці ідеї знаменують собою повний переворот у теорії [2]. Слід зазначити, що в загальноновизнаній теорії ефективного сукупного попиту Дж.М. Кейнса дохід збільшується із множителем, що складається з чистого приросту інвестицій. Отже, очевидно є подібність висновків американського вченого, зроблених набагато пізніше, до ідей М.І. Туган-Барановського.

У теорії економічної кон'юнктури М.І. Туган-Барановського вільний капітал має подвійний потенціал. З одного боку, він породжує економічні кризи, тобто має деструктивний потенціал, а з іншого – стимулює розвиток економіки через оновлення основного капіталу [3, с. 149–156]. Для сучасних реалій залишаються

невирішеними завдання пошуку інституційних механізмів для використання потенціалу вільного капіталу в оновленні основного капіталу, здійснення якісних змін у структурі виробництва тощо.

Таким чином, концепція «вільного капіталу» в теорії економічної кон'юнктури М.І. Туган-Барановського є важливим науковим здобутком, що фактично був покладений в основу сучасного макроекономічного аналізу. Незважаючи на несправедливе забуття на Батьківщині, наукова спадщина українського дослідника є невід'ємною складовою економічних знань. Висновки видатного українського вченого здобули світове визнання та дали поштовх дослідженням економістів різних наукових шкіл.

1. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. Київ: Наук. думка, 2004. 368 с.
2. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. Москва: Директ Медиа, 2007. 644 с.
3. М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (До 150-річчя від дня народження) / за ред. В.В. Небрат; НАН України; ДУ «Ін-т. екон. та прогнозів. НАН України». Київ: Наукова думка, 2015. 362 с. URL : http://editor.inhost.com.ua/storage/100_rokiv_nanu/Viddilennya%20ekonomiky/Dppovnennya%20Tugan-Baranosvkiy/Tygan-Baranov_monogr.pdf

СТОЛЯРОВ Василь,

д.е.н., проф., провідний науковий співробітник
ДННУ «Академія фінансового управління»

ЛЮБІЧ Діана,

аспірантка, ДННУ «Академія фінансового управління»

ТРАНСФЕР І КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЯ ТЕХНОЛОГІЙ ЯК БАЗИСНІ КАТЕГОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

Трактування економічного суверенітету України у перші роки державної незалежності передбачало власність українського народу на своє національне багатство. Матеріально-речовою основою економічного суверенітету держави визнавалась її незалежність у створенні власного технологічного способу виробництва [1, с. 92]. Ці положення економічного суверенітету стали вихідними положеннями Конституції України 1996 р. [2].

Через 20 років незалежності, у 2014 р., економічний суверенітет України сприймався вже як нова модель державотворення за участі транснаціональних корпорацій і умов глобалізації з використанням англосаксонської моделі ринкової економіки відкритого типу. Монополізм приватної власності на засоби, матеріально-технічні і фінансові ресурси та інвестиції стали складовими вітчизняного виробництва з вільними цінами. За цей час відбулося спонтанне руйнування матеріально-технічної бази технологічного укладу та стали зароджуватися тенденції депопуляції нації та скорочення середньої тривалості життя. Це спонукало до розроблення та реалізації Програми уряду «Відновлення України». Саме тоді зароджувались наукові школи визнання трансферу і комерціалізації технологій як категорій технологічного укладу національного господарства і економічного суверенітету держави [3, с. 58].

Відомо, що економічні категорії як результат взаємодії об'єктивних економічних законів (в умовах ліберальної економіки, насамперед закону вартості та закону усупільнення засобів виробництва як об'єктів господарювання) мають відповідну структуру і характеризуються особливими властивостями. Розрізняють логіко-організаційну структуру категорій, їхні властивості за суттю, змістом і критерієм оцінювання, а також джерела виникнення, фактори, що зумовлюють категорії, і соціальний статус [4, с. 233].

Під час повномасштабної російської агресії проти України та у післявоєнний період доцільно розробляти і реалізовувати щорічні, середньострокові та перспективні програми уряду «Відродження України». Вони повинні базуватись на визначенні напрямів і заходів досягнення насамперед технологічного суверенітету держави. Це стане підґрунтям для досягнення економічного суверенітету підприємств і громад, організацій та об'єднань, кластерів і галузей, регіонів та секторів національної економіки.

Технологічний суверенітет покликаний забезпечити конкурентоспроможність виробництва і реалізації профільної для ресурсів держави продукції не тільки на внутрішньому, а й на зовнішніх ринках. У сучасних умовах основним напрямом досягнення економічного суверенітету

України є забезпечення обороноздатності держави шляхом мілітаризації національної економіки та стійкого розвитку агропромислового комплексу. Стабільність і надійність технологічного суверенітету цілком залежать від кваліфікації господарників та управлінців на всіх рівнях державотворення, громадської відповідальності народних депутатів.

Нові знання і власний набутий позитивний досвід сприятимуть досягненню нового, більш незалежного від зовнішнього впливу, рівня технологічного та економічного суверенітету України. Саме тому категорії трансферу і комерціалізації технологій стануть базовими в компетентному керівництві національною економікою. Трансфер і комерціалізація технологій є предметом уваги і зацікавленості як представників науки, дослідників, так і реального бізнесу. Особливо важливим це стає при впровадженні інноваційних інвестиційних проєктів, що визначає їх соціальний статус як категорій.

Наукові визначення сутності і змісту категорій трансферу та комерціалізації технологій передбачають усвідомлення таких їхніх характеристик: наявні та неаявні, інтелектуальні і прикладні знання; нематеріалізовані та матеріалізовані форми прояву; організація і дифузія інновацій; некомерційний і комерційний трансфер; інфраструктура трансферу і комерціалізація технологій.

У реальному господарюванні трансфер і комерціалізація технологій виступають як ринкові регулятори дії та розвитку інноваційних процесів. Тому вони стануть органічними складовими Моделі управління інноваційними проєктами у післявоєнний період. Використання цієї моделі та активізація відродження економічного і технологічного суверенітету України сприятимуть створенню загальнодержавного і регіональних центрів інновацій, технологій і комерціалізації.

1. Економічний словник-довідник / за ред. С.В. Мочерного. Київ: Феміна, 1995. 368 с.
2. Конституція України. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/_96-%D0%B2%D1%80#Text
3. Столяров В.Ф., Воронкова Т.Е. Трансфер технологій: становлення та розвиток як економічної категорії. *Управління економікою: теорія та практика*. 2014. С. 57–73. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ue_2014_2014_6
4. Артеменко Д.М. Оцінка вартості як економічної категорії. *Управління економікою: теорія та практика. Восьмі Чумаченківські читання: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т економіки пром-сті: О.О. Хандій (голов. ред.), В.І. Ляшенко (відп. ред.), В. Е. Куриляк та ін. Київ, 2019. С. 222–236. URL: <https://www.chumachenko-readings.org/download/2019/17-Artemenko.pdf>*

ЦИГАНОВ Сергій,

д.е.н., проф., професор кафедри міжнародних фінансів,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ЦИГАНОВА Надія,

д.е.н., проф., професорка кафедри
банківської справи та страхування,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана

ІННОВАЦІЙНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

Характерною ознакою сучасного етапу розвитку світового господарства є розвиток процесів глобалізації, які чинять суттєвий вплив на систему міжнародних економічних відносин, трансформують напрями і визначають тенденції розвитку національних економік. Глобалізаційні процеси супроводжуються поширенням кризових явищ та поглибленням їх негативних наслідків, що призводить до глобальної нестабільності та подальшого нерівномірного розвитку національних економік. Це безпосередньо пов'язане з циклічним характером розвитку національних економік та світової економіки.

Фундаментальні теоретичні та емпіричні дослідження економічних циклів, механізмів антициклічного та антикризового регулювання економіки країн відображені у працях таких іноземних та вітчизняних вчених, як М. Туган-Барановський, Дж.М. Кейнс, Д. Кітчин, К. Жюгляр, Д. Форрестер, С. Кузнець, М. Кондратьєв, Й. Шумпетер, В. Дейк, Е. Тоффлер. Особливе місце серед них належить науковому доробку відомого українського економіста, державного і громадського діяча М. Туган-Барановського, якого вважають одним із основоположників теорії циклічного економічного розвитку. Основні положення цієї теорії він опублікував в 1894 р. у своєму дисертаційному дослідженні «Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини і вплив на народне життя». Наукові напрацювання М. Туган-Барановського стали своєрідним поштовхом також і до формування теорії інноваційного розвитку [1].

У своїх дослідженнях М. Туган-Барановський прагнув дослідити економічну систему в динаміці, розкрити рушійні сили та наслідки її розвитку. Його ідеї випереджають висновки Й. Шумпетера щодо впливу циклічних криз на інноваційний розвиток: «При кожному повороті гвинтоподібної лінії, що нею можна графічно зобразити рух капіталістичного прогресу, промисловість країни не повертається до вихідного пункту, але піднімається все вище й вище» [2, с.141-142]. Особливий інтерес для сучасних дослідників становить його висновок щодо пом'якшення наслідків кризових коливань економіки під впливом розвитку міжнародної торгівлі. М. Туган-Барановський акцентує увагу на випереджальному значенні продуктивних сил порівняно із споживчим попитом у процесі зростання економіки і зауважує, що «попит на товари

створюється самим виробництвом, і ніяких зовнішніх меж розширенню виробництва, крім браку продуктивних сил, не існує» [2, с. 147], тобто межу економічного зростання вбачає лише у продуктивних силах. Проте сучасні реалії свідчать про зростання впливу ресурсних та екологічних обмежень економічного зростання.

Особливу увагу М. Туган-Барановський приділяв інвестиціям у галузі, де виробляється промислове обладнання, як рушійній силі інноваційного розвитку, досліджував їх зв'язок з економічними циклами. Такий підхід є прогресивним для дослідників того часу, оскільки більшість пов'язувала циклічні зміни з динамікою цін, процентних ставок, попиту споживачів. Однак у сучасних реаліях посилення глобалізації визначально впливає на перебіг економічних процесів. Динамічні та не цілком прогнозовані зміни у співвідношенні сил у світовому інноваційному середовищі між інноваційно розвиненими країнами та іншими країнами світу, а також зміни чинників, які визначають успіх товарів і послуг на світових ринках, змушують уряди багатьох країн дедалі більше уваги звертати на формування умов стратегічної конкурентоспроможності національної економіки. Глобальна трансформація відкриває широкі можливості для модернізації механізмів інноваційного розвитку, швидкої передачі інформації і знань у вигляді технологій, виникненні новітніх видів діяльності, заснованих на їх використанні. Водночас процеси глобалізації формують принципово нове бізнес-середовище, в якому виникають дедалі жорсткіші інституціональні вимоги до інноваційно-інвестиційної діяльності суб'єктів ринкових відносин, що має більш непередбачувані наслідки загострення конкуренції на світових ринках інноваційної продукції та послуг.

Глобалізація інноваційної діяльності супроводжується змінами пріоритетів у процесі розроблення та комерціалізації інновацій, переходом до «відкритих» інновацій і, відповідно, переходом до «відкритої» бізнес-моделі. Децентралізоване проведення науково-дослідних робіт, застосування аутсорсингу, поєднання конкуренції із співробітництвом шляхом створення стратегічних альянсів посилюють ефективність інноваційного бізнесу, створюють передумови виходу на міжнародні ринки. Відповідно до цих процесів відбувається модернізація інноваційного менеджменту, опанування нових аспектів, пов'язаних із глобалізацією високих технологій, виробництва, фінансування. Високорозвинені країни світу прагнуть забезпечити наукоємність виробництва на рівні 3% валового внутрішнього продукту (ВВП), про що свідчать такі дані. У 2021 р. наукоємність ВВП у країнах ЄС-27 у середньому становила 2,26%. Більшою за середню вона була у Швеції – 3,35%, Бельгії – 3,22%, Австрії – 3,19%, Німеччині – 3,13%, Фінляндії – 2,99%, Данії – 2,81%, Франції – 2,21%; меншою – у Румунії, Мальті, Латвії, Болгарії, та Кіпрі (від 0,47% до 0,87%). Найбільші значення цього показника мають Ізраїль (5,56%) та Південна Корея (4,93%), понад 3% – Китай (3,78%), США (3,46%) та Японія (3,30%) [3]. Це демонструє сталу тенденцію провідних країн до зростання масштабів фінансування наукових досліджень і розробок.

У сучасному глобалізованому світі інноваційний тип розвитку визначає конкурентні позиції країн у світовій торгівлі. Концентрація найбільш прибуткових видів бізнесу в інноваційно розвинених країнах відбувається за рахунок високої питомої ваги доданої вартості в ціні продукту, формування

високотехнологічної структури національного виробництва, зосередження значних фінансових потоків. Загострення конкурентної боротьби супроводжується протилежними тенденціями, а саме: об'єднанням зусиль і ресурсів, співробітництвом у вигляді союзів і альянсів. Це дозволяє реалізувати спільну інноваційну політику, розширити присутність високотехнологічної товарної продукції на світових ринках [4].

Прагнення України інтегруватися у світовий та європейський інноваційний простір та створення в країні довгострокових умов зростання конкурентоспроможності національної економіки обумовлюють необхідність модернізації механізмів інноваційного розвитку. Різні рівні науково-технологічного розвитку країн ЄС мотивують до розроблення специфічних підходів з адаптації інструментів поглиблення інноваційного співробітництва, координації інтеграційних процесів і макроекономічної політики.

На сьогодні економіка України і країн ЄС, США, Японії перебувають на принципово різних стадіях розвитку. Якщо в розвинених країнах світу останні майже 40 років тривав етап, коли внесок науково-технічного прогресу в економічне зростання був вирішальний, то для нашої країни завдання швидкого інноваційного оновлення виробництва ускладнювалося загальним станом економіки, неоднозначним впливом трансформаційних процесів. Крім того, Україна значно втратила свій економічний, науково-технічний, фінансовий та людський потенціали за період з 2014 р. – від початку російської агресії проти України. За оцінками Міністерства економіки України, станом на початок 2023 р. загальні втрати економіки України внаслідок війни становлять від 500 до 600 млрд дол. США, а сума прямих збитків, завданих інфраструктурі, – понад 60 млрд дол. США [5].

Для координації зусиль була створена Національна рада з відновлення України від наслідків війни, яка розробляє плани заходів із післявоєнної відбудови та розвитку України, визначає стратегічні ініціативи, пріоритетні реформи, реєструє збитки, завдані унаслідок війни. Незважаючи на те, що воєнні дії ще тривають, уже сьогодні потрібно визначати джерела, шляхи, способи майбутнього відновлення економіки України.

Повоєнне відновлення економіки України буде складним, тривалим і дороговартісним процесом. Це процес комплексний, який потребує узгоджених дій усіх зацікавлених сторін. Для його успішного здійснення потрібна ефективна стратегія, яка б спиралася на використання економічного, науково-технічного та інноваційно-технологічного потенціалу вітчизняних підприємств та враховувала позитивний зарубіжний досвід. Це означає, що потрібно підтримувати і розвивати вітчизняну промисловість, сільське господарство, науку, освіту, сферу послуг, збільшувати експортний потенціал.

Для відновлення України потрібні значні фінансові та матеріальні ресурси, які можна отримати за рахунок міжнародної допомоги та залучення іноземних інвестицій. Для цього потрібно створити передумови для покращення інвестиційного та бізнес-клімату в Україні. Для відновлення економіки в повоєнний період Україна має використовувати передові технології та інновації, щоб створити конкурентоспроможну економіку, яка б зайняла гідне місце на світових ринках.

1. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / наук. ред., автор передмови і вступної статті С.М. Злупко. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. 628 с.
2. Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. Київ: Інститут економіки НАН України, 2001. 268 с.
3. Gross domestic spending on R&D / OECD. URL: <https://data.oecd.org/rd/gross-domestic-spending-on-r-d.htm>
4. Бажал Ю.М. Економічна теорія технологічних змін: навчальний посібник. Київ: Заповіт. 240 с.
5. Міністерство економіки України (2023). URL: <https://www.me.gov.ua/>

ШЕЛУДЬКО Елла,

к.е.н., ст.н.с., старша наукова співробітниця
відділу промислової політики,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ЗАВГОРОДНЯ Марія,

к.е.н., наукова співробітниця відділу промислової політики,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

АКТУАЛЬНІСТЬ ІДЕЙ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ВІДРОДЖЕННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

Економічні, соціальні й політичні потрясіння та виклики в існуванні України підштовхнули до осмислення сучасних подій через ідеї класика економічної науки – М. Туган-Барановського. Адже його основні постулати та методичні підходи до взаємодоповнюваності базових економічних понять і зараз допомагають цілісно розглянути і розкрити економічну ситуацію в країні. Нинішній стан національної економіки потребує виявлення та аналізу глобальних викликів – надзвичайно масштабних і складних проблем, з якими зіткнулось людство і вплив яких у середньо- та довгостроковій перспективі очікувано посилюватиметься. Для України це насамперед виклики, пов'язані з повномасштабним вторгненням РФ на її територію, зокрема, військові, геополітичні, екологічні, соціально-демографічні тощо.

Вчений вивчав теорію та явища економічного циклу, результати його досліджень були оприлюднені у книзі «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та вплив на народне життя». Після цієї наукової роботи Туган-Барановський здобув визнання у світі як вчений-мислитель, засновник теорії економічної кон'юнктури та знавець кон'юнктурних економічних циклів. Цій праці судилося відкрити нову епоху в теорії промислових циклів. Як ніколи актуальні положення вченого про промислові кризи, циклічність їхньої природи, висновок про знакову роль галузей, що виробляють засоби виробництва, з динаміки яких починаються і кризове падіння, і пожвавлення в циклі. Як індикатор фази циклу в такі переломні моменти М. Туган-Барановський розглядав ціни на метал. У зв'язку з цим постає актуальне питання: чи залишиться метал таким індикатором в умовах цифровізації промисловості, чи поступиться місцем більш високотехнологічному товару, наприклад, мікросхемам?

Праці М. Туган-Барановського заклали фундамент для формування теорії ринку та інноваційної теорії економічного розвитку. Інноваційний розвиток становить одну з головних рушійних сил світового економічного розвитку, і для того щоб залишатися на вістрі технологічного прориву, провідні країни світу дедалі більше концентрують матеріальні та інтелектуальні ресурси інноваційної сфери на тих секторах, які в найближчі десятиліття визначатимуть мегатренди розвитку суспільства і взаємовідносини людини та навколишнього світу.

Для промисловості України інноваційний розвиток пов'язаний із підвищенням конкурентоспроможної обробної промисловості. Його ключові

завдання полягають у необхідності випереджаючого розвитку обробної промисловості, збільшенні доданої вартості у пріоритетних промислових секторах, зростанні продуктивної зайнятості та продуктивності праці, наданні нового рівня технологічності та екологічності пріоритетним секторам обробної промисловості для розвитку секторів майбутнього через формування інноваційних кластерів, індустріальних та технологічних парків, стимулюванні підприємництва та розвитку МСБ в обробній промисловості.

Значна частина наукового доробку М. Туган-Барановського пов'язана зі спроможністю ринкової організації – як панівної форми організації економічної системи при капіталізмі – забезпечити сталий економічний розвиток країни. Положення теорії ринку, започатковані М. Туган-Барановським і згодом розвинені Дж. Кейнсом, стверджують, що «для вирішення проблеми економічного зростання ресурси слід шукати всередині країни, долаючи низький сукупний попит, зумовлений недостатнім попитом на інвестиційні товари» [1]. Розширення основного капіталу країни, що створює додатковий тривалий попит, і є рецептом від М.Туган-Барановського для сучасної економіки України.

Постулати М.Туган-Барановського досі збуджують думки економістів і продовжують своє існування в новітніх ученнях про кризи, економічне зростання, технічне переоснащення і модернізацію основного капіталу [2]. Багато з цих думок потребують і для реалізації інновацій та інвестицій, які також відкривають нові можливості для створення доданої вартості. Стимули до національних заощаджень та інноваційного інвестування – ось на що і сьогодні потрібно звертати головну увагу. Цифрова трансформація докорінно змінює економічний та виробничий світ, надаючи особливу цінність і перевагу людському капіталу над засобами праці. Демографічні зміни, мобілізаційні та міграційні процеси збільшують потребу в діях щодо найму кваліфікованих робітників, які трансформують ключові промислові сектори та спонукають до формування нової політики використання людського ресурсу, що вже стало основним рушієм конкурентоспроможності економіки. Водночас на противагу вільному ринку в міжнародному середовищі нині спостерігаються і протекціоністські тенденції, особливо для тих видів діяльності, які мають високу соціальну значущість та спрямовані на захист національного добробуту.

Провідними трендами майбутнього розвитку є зростаюча швидкість змін у всіх сферах суспільства та їх постійне ускладнення. Одним із стратегічних пріоритетів у сфері економічного зростання є прогнозування ринку праці як ключової складової економіки країни, що нині перебуває у вкрай критичному становищі. Ринок праці є тим індикатором, що чутливо реагує на будь-які зміни у структурі економіки – чи то стрімкий розвиток технологій, що призводить до постаріння професій на ринку праці і появи нових, зміни галузевих та кваліфікаційних пропорцій зайнятості, поширення такого явища, як «технологічне безробіття» тощо, або глобалізація світової економіки і лібералізація ринку праці, що створює нові можливості для пересування людей та підвищення міграційної мобільності населення. Нинішня структура штатних працівників у національній економіці вже свідчить про переважну (67%) зайнятість у третинному секторі економіки, тобто структура має «постіндустріальну спрямованість». Подальше «счочування» в цьому напрямі

має значні ризики: повної деіндустріалізації, зниження частки промисловості у структурі ВВП нижче за 20%, а складних галузей – нижче за 5% у структурі експорту та недобудови сервісної економіки; погіршення бізнес-середовища, демонтажу спрощеної системи оподаткування та збільшення адміністративного тиску на підприємництво; поглиблення розшарування за рівнем зарплат та зuboжіння частини населення, особливо у регіонах та серед пенсіонерів; зникнення промислових інноваторів та стартапів.

Отже, треба згадати про свою «економічну складність», змінити соціальну політику держави і повертати втрачений трудовий потенціал відповідно до параметрів реалізації національної промислової політики. Адже необхідність відродження промисловості України на новому технологічному та екологічному рівні передбачає зростання продуктивності праці та спонукає до зміни підходів до залучення людського капіталу, створення високопродуктивних робочих місць, зміни галузевої структури, технологій виробництва, умов та змісту праці. Бо за умов повільної трансформації базової технологічної структури та низьких темпів капіталовкладень, у тому числі з боку компаній, держави та зовнішніх інвесторів, розраховувати на швидке зростання не доводиться.

1. Бажал Ю. Актуальність ідей М.І. Туган-Барановського для теорії економічного розвитку. *Михайло Іванович Туган-Барановський: особистість, творча спадщина і сучасність* / за заг. ред. проф., д-ра екон. наук О. О. Шубіна, проф., д-ра екон наук А.А. Садекова ; МОН України, Донецький держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. Донецьк: Каштан, 2007. С. 196–213.
2. Туган-Барановский М.И. Периодические промышленные кризисы: История английских кризисов. Общая теория кризисов. Изд. 3-е. Санкт-Петербург, 1914. 466 с.

Наукове видання

**Актуальні ідеї наукової спадщини
Михайла Туган-Барановського**

Збірник наукових праць

Редактор *І.І. Бажал*
Комп'ютерна верстка *Т.В. Новик*

Підписано у світ 01.03.2024 р.
Об'єм даних 3,86 Мб

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»,
відділ економічної історії
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011
тел. (044) 280-84-07
E-mail: economistori@ukr.net,
eip@ief.org.ua